

---

alternatif politika

Cilt 16, Sayı 3, Ekim 2024

MAKALELER

Rethinking Human Security Through Feminist Lenses
Pınar SAYAN & Şirin DUYGULU

Türkiye’de Duygusal Kutuplaşma ve Oy Verme İlişkisi
Seda ÇALIŞIR

Kazakhstan’s Anti-China Protests: Implications for the Belt and Road Initiative in Central Asia
Muhammet KOÇAK & Gökçen GÜREL YEŞİLÇİMEN

Büyük Güç Olma İddiasındaki Rusya’nın Afrika Politikası
Mustafa ÜREN & Saffet AKKAYA

Türkiye’de Gıdanın Ekonomi Politikası: Başka Bir Gıda Sistemi Mümkün mü?
Beyza OBA & Zeynep ÖZSOY

Yeni Nesil Kooperatiflerin Alternatif Kamusal Alan Açma ve Gıda Egemenliği İdeallerinin Kesişiminde Son Yıllardaki Seyri: Kadıköy Kooperatifi Örneği
İrem SOYSAL AL

**The End of the Supranational Dream of the European Union:
Toward a More Nationalist and Intergovernmental Union**
Dilara SÜLÜN

---

*alternatif
politika*

Cilt 16, Sayı 3, Ekim 2024

---

*alternative
politics*

Volume 16, Issue 3, October 2024

alternatif politika

E-ISSN: 1309-0593

YAYINCI/SAHİBİ:
Rasim Özgür DÖNMEZ

EDİTÖRLER

Baş Editör:
Rasim Özgür DÖNMEZ

Alan Editörleri:
Kasım TİMUR
Tuğçe KELLEÇİ
Burcu ALBAYRAK DÖNMEZ

YAYIN KURULU (Alfabetik Sıraya Göre)

Prof. Dr. Agata Wiktoria ZIETEK (Maria Curie-Skłodowska University)
Prof. Dr. Béatrice HENDRICH (Universität zu Köln)
Prof. Dr. Filiz BAŞKAN (İzmir Ekonomi Üniversitesi)
Prof. Dr. Kamer KASIM (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa KOÇ (Toronto Metropolitan University)
Prof. Dr. Niğmet UZAL (Abdullah Gül Üniversitesi)
Prof. Dr. Veysel AYHAN (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Doç. Dr. Barış Gençer BAYKAN (Yeditepe Üniversitesi)
Doç. Dr. Defne KARAOSMANOĞLU (Kadir Has Üniversitesi)
Doç. Dr. Efe BAŞTÜRK (Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi)
Doç. Dr. Emel KARAKAYA AYALP (İzmir Demokrasi Üniversitesi)
Doç. Dr. Selcan SERDAROĞLU POLATAY (Galatasaray Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Koray KARACA (University of Twente)

DANIŞMA KURULU (Alfabetik Sıraya Göre)

Prof. Dr. Aylin ÖZMAN ERKMAN (TED Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayşe ZARAKOL (University of Cambridge)
Prof. Dr. Bogdan SZAJKOWSKI (The Maria Curie-Skłodowska University, Lublin)
Prof. Dr. Demet LÜKÜSLÜ (Yeditepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Emre İŞERİ (Yaşar Üniversitesi)
Prof. Dr. Maria T. GRASSO (Queen Mary University of London)
Prof. Dr. Roy JREIJIRY (Lebanese University)
Doç. Dr. Gizem ARIKAN (Trinity College Dublin)
Dr. Öğr. Üyesi Derya ÖZKUL (University of Warwick)
Dr. Funda HÜLAGÜ (Philipps-Universität Marburg)
Dr. Arnav K. ANJARIA (Shri R.R. Lalan College)

---

alternatif politika

Alternatif Politika dergisi, bir grup akademisyen tarafından disiplinler arası çalışmalara ilişkin süreli yayınların azlığı nedeniyle doğan ihtiyacı karşılamak üzere oluşturulmuş, dört ayda bir yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Siyaset bilimini merkez alarak, kültürel çalışmalar, medya, uluslararası ilişkiler, sosyoloji, sosyal psikoloji, ekonomi politik ve antropoloji gibi disiplinleri de kapsayan yayınlar yapmayı amaçlayan dergi, adı geçen alanların her boyutuyla ilgili kuramsal ve analitik çalışmaların yanı sıra, kitap incelemelerine de yer vermektedir.

Alternatif Politika dergisinin amacı, yayınladığı konularda hem bilimsel çalışmalar için akademik zemin hazırlamak hem de söz konusu görüşlerin paylaşılmasını sağlayarak yeni açılımlar yaratmaktır. Bu bağlamda, teorik çalışmalara olduğu kadar, alan çalışmalarına da yer vermek amacındadır.

Alternatif Politika'ya yazı göndermek isteyenler için e-posta adresi: alternatifpolitika@gmail.com

Alternatif Politika, şu veritabanları tarafından taranmaktadır:
Worldwide Political Science Abstracts, Scientific Publications Index, Scientific Resources Database, Recent Science Index, Scholarly Journals Index, Directory of Academic Resources, Elite Scientific Journals Archive, Current Index to Scholarly Journals, Digital Journals Database, Academic Papers Database, Contemporary Research Index, EBSCO (including Political Science Complete, The Belt and Road Initiative Reference Source, Central & Eastern European Academic Source), ProQuest (including Sociological Abstracts, Political Science Complete, Political Science Database, Politics Collection, Social Science Premium Collection, Social Science Database, Social Services Abstracts), Index Copernicus, Index Islamicus, DOAJ (Directory of Open Access Journals), Columbia International Affairs Online (CIAO), European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS), Central and Eastern European Online Library (CEEOL), ULAKBİM TR Dizin, SOBİAD (Sosyal Bilimler Atıf Dizini), ASOS Index, ACAR Index, İdeal Online, Gesis Sowiport – Portal für Sozialwissenschaften, ResearchBib (Academic Resource Index), Eurasian Scientific Journal Index (ESJI), Scientific World Index ve MIAR (Information Matrix for the Analysis of Journals)

---

alternatif politika

Cilt 16, Sayı 3, Ekim 2024

MAKALELER

Rethinking Human Security Through Feminist Lenses,
Pınar SAYAN & Şirin DUYGULU, 361-380.

Türkiye’de Duygusal Kutuplaşma ve Oy Verme İlişkisi,
Seda ÇALIŞIR, 381-416.

*Kazakhstan’s Anti-China Protests: Implications for the Belt
and Road Initiative in Central Asia,* Muhammet KOÇAK &
Gökçen GÜREL YEŞİLÇİMEN, 417-440.

Büyük Güç Olma İddiasındaki Rusya’nın Afrika Politikası,
Mustafa ÜREN & Saffet AKKAYA, 441-470.

*Türkiye’de Gıdanın Ekonomi Politikası: Başka Bir Gıda
Sistemi Mümkün mü?,* Beyza OBA & Zeynep ÖZSOY, 471-
503.

*Yeni Nesil Kooperatiflerin Alternatif Kamusal Alan Açma
ve Gıda Egemenliği İdeallerinin Kesişiminde Son
Yıllardaki Seyri: Kadıköy Kooperatifi Örneği,* İrem
SOYSAL AL, 504-539.

*The End of the Supranational Dream of the European
Union: Toward a More Nationalist and Intergovernmental
Union,* Dilara SÜLÜN, 540-569.

---

alternatif politika

Volume 16, Issue 3, October 2024

ARTICLES

Rethinking Human Security Through Feminist Lenses, Pinar SAYAN & Şirin DUYGULU, 361-380.

The Relationship Between Affective Polarization and Voter Turnout in Turkey, Seda ÇALIŞIR, 381-416.

Kazakhstan's Anti-China Protests: Implications for the Belt and Road Initiative in Central Asia, Muhammet KOÇAK & Gökçen GÜREL YEŞİLÇİMEN, 417-440.

Africa Policy of Russia Claiming to Become a Great Power, Mustafa ÜREN & Saffet AKKAYA, 441-470.

The Political Economy of Food in Turkey: Is Another Food System Possible?, Beyza OBA & Zeynep ÖZSOY, 471-503.

The Recent Trajectory of New Generation Cooperatives at the Intersection of Creating an Alternative Public Sphere and Food Sovereignty Ideals: The Case of Kadıköy Cooperative, İrem SOYSAL AL, 504-539.

The End of the Supranational Dream of the European Union: Toward a More Nationalist and Intergovernmental Union, Dilara SÜLÜN, 540-569.

RETHINKING HUMAN SECURITY THROUGH
FEMINIST LENSES

İNSANİ GÜVENLİĞİ FEMİNİST BAKIŞ AÇILARIYLA
TEKRAR DÜŞÜNMEK

Pınar SAYAN* & Şirin DUYGULU**

ABSTRACT

At the beginning of the 2000s, the increased salience of the concept of human security was a welcome development both in academic and policy circles. Problematizing the state's central role as the principal object of security allowed human beings' security needs and concerns to be put in front and center, at least in theory, if not necessarily in practice. The increasing traction the concept got also allowed several non-traditional security threats, such as environment, health and migration, to be approached through security lenses and put on security agendas. Despite the burgeoning literature and the notable frequency at which the concept of human security got incorporated into policy discussions, it has lost, at least partially, its analytical traction and policy saliency. The lack of a clear definition as well as vague and tactical use of the concept by policymakers have raised concerns about the human security concept turning into an empty signifier. While the human security concept was welcome by some feminist approaches, it is also criticized by others. This article aims to discuss the human security concept through different feminist

---

* Assoc. Prof. Dr., Beykoz Univ., Department of Political Science and International Relations, Istanbul, Türkiye, pinarsayan@beykoz.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6108-7224>

** Assoc. Lecturer, Dr., University College London, Department of Political Science, London, UK, sirinduygulu@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6264-3819>

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 22.07.2024
Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 22.09.2024

perspectives and understand its adaptability in the field based on a comparative interpretive analysis of feminist foreign policy initiatives by Sweden, Canada, Mexico, France, Germany, Spain, Chile and Luxembourg. To realize this aim, we analyze the conceptualization and implementation of feminist foreign policies and how they put the human security approach into practice. We seek to problematize how feminist foreign policies tackle the ambiguities and limitations within the human security framework, and to what degree these policies confront or maintain current power dynamics and state-centered security models. We argue that feminist foreign policies do highlight the problems related to gender equality and contribute to their solutions, but do not challenge patriarchy and the power relations behind it. As such, while they contribute to better implementation of human security as a guiding principle for foreign policy, conventional foreign policy concerns limit the change they can create on the ground.

Keywords: Human Security, Security, Feminism, Feminist Foreign Policy, Gender Equality.

ÖZ

2000'li yılların başında insani güvenlik kavramının giderek daha fazla ön plana çıkması hem akademik hem de politika çevrelerinde memnuniyetle karşılanan bir gelişme olmuştur. Güvenliğin temel nesnesi olarak devletin merkezi rolünü sorunsallaştırmak, pratikte olmasa da en azından teoride insanların güvenlik ihtiyaçlarının ve endişelerinin ön plana ve merkeze alınmasına olanak sağlamıştır. Kavrama gösterilen artan ilgi aynı zamanda çevre, sağlık ve göç gibi geleneksel olmayan birçok meseleye güvenlik merceği aracılığıyla yaklaşılmasına ve güvenlik gündemlerinin oluşturulmasına da olanak tanımıştır. İnsani güvenlik kavramı üzerine gelişmekte olan literatüre ve politika tartışmalarına rağmen, kavram analitik çekiciliğini ve politik açıdan belirginliğini en azından kısmen kaybetmiştir. Kavramın net bir tanımının olmayışı ve politika yapıcılar tarafından muğlak ve taktiksel bir biçimde kullanılması, insani güvenlik kavramının içi boş bir göstergeye dönüşmesi endişesini doğurmuştur. İnsani güvenlik kavramı bazı feminist yaklaşımlar tarafından olumlu karşılanırken

bazıları tarafından da eleştirilmektedir. Bu makale, insani güvenlik kavramını farklı feminist perspektifler aracılığıyla tartışmayı ve İsveç, Kanada, Meksika, Fransa, Almanya, İspanya, Şili ve Lüksemburg'un feminist dış politika girişimlerinin karşılaştırmalı yorumlayıcı analizi temelinde bu kavramın alana uyarlanabilirliğini anlamayı amaçlamaktadır. Bu amacı gerçekleştirmek için feminist dış politikaların kavramsallaştırılması, uygulanması ve insani güvenlik yaklaşımının nasıl hayata geçirildiğini analiz etmekteyiz. Feminist dış politika yaklaşımlarının insani güvenlik çerçevesindeki belirsizlikleri ve sınırlamaları nasıl ele aldığını ve bu politikaların mevcut güç dinamiklerini ve devlet merkezli güvenlik modellerini ne derece sorguladığını veya koruduğunu sorgulamayı amaçlıyoruz. Feminist dış politikaların toplumsal cinsiyet eşitliğiyle ilgili sorunları öne çıkardığını ve çözümlerine katkıda bulunduğunu ancak ataerkilliğe ve onun arkasındaki güç ilişkilerine meydan okumadığını savunmaktayız. Bu sebeple, insani güvenliğin dış politikaya yol gösterici bir ilke olarak daha iyi uygulanmasına katkıda bulunurken, geleneksel dış politika kaygıları sahada yaratabilecekleri değişimi sınırladığını tartışıyoruz.

Anahtar Kelimeler: insani Güvenlik, Güvenlik, Feminizm, Feminist Dış Politika, Toplumsal Cinsiyet Eşitliği.

INTRODUCTION

The concept of human security emerged from frustration with the national security paradigm. This paradigm was inadequate in addressing individuals' security concerns. Additionally, there was increasing visibility and relevance of diversifying non-traditional security concerns. These concerns could not be captured by a security approach focused primarily on military threats posed by state actors. While the philosophical roots went back earlier in the century, the 1994 Human Development Report by the United Nations Programme (UNDP) marked a turning point that framed human security as a foreign policy approach. Human security is championed by the United Nations (UN) as “a people-centred, context-specific, comprehensive and prevention-oriented approach that advances both top-down protection and bottom-up empowerment solutions” that would guide the international society to tackle the challenges of the 21st century (United Nations Trust Fund for Human Security (UNTFHS, 2016: 11).

Reflecting its purpose of capturing traditional and non-traditional threats to human beings' physical and material well-being, human security encapsulates a wide range of areas. These include "economic security, food security, health security, environmental security, personal security, community security, and political security" (UNDP, 1994). In doing so, the concept comes with an inherent potential problem of functioning as an "empty signifier." This results from the fact that it "introduces too many variables that are not necessarily linked together" (Tadjbakhsh, 2005: 2). The inherent ambiguity also creates the risk for policies guided by human security principles to fail to address the vulnerabilities of different groups within the societies. The policies additionally risk human security policies to be realized, either by design or as an unintended consequence, at the expense of different, mostly disadvantaged, groups within the society. Such issues have implications for not just domestic politics but also for foreign policies as they shape decisions ranging from humanitarian intervention to development assistance.

Feminist approaches, at the outset, see merit in foreign policies guided by the human security approach to the shared concerns about state security-oriented foreign policies and their implications on disadvantaged groups. Some feminists, however, underline the concerns addressed above and criticize the limitations of the human security perspective in identifying and accounting for the gendered implications of such policies. Feminist foreign policies, adopted by several countries over the last decade, present an opportunity for further and more nuanced incorporation of human security perspectives into foreign policies. By comparatively analyzing feminist foreign policy perspectives introduced by Sweden, Canada, Mexico, France, Germany, Spain, Chile and Luxembourg through an interpretive analysis of primary resources we look at the extent to which such initiatives advanced the human security agenda. We aim to shed light on how effectively feminist foreign policies address the ambiguities and potential shortcomings of the human security framework, and to what extent these policies challenge or reinforce existing power dynamics and state-centric security approaches. We argue that feminist foreign policies do highlight gender equality and contribute to efforts to put the human security vision into practice. However, such policy initiatives do not challenge the patriarchy and power relations behind it. Instead, they are mostly seen as complementary to state security perspectives.

In the sections below, after introducing the methodology, we first provide a historical account of human security as an analytical concept and as a foreign policy framework. We then examine feminist critiques of the human security agenda. Following this, we present a comparative analysis of feminist foreign policy initiatives by Sweden, Canada, Mexico, France, Germany, Spain, Chile and Luxembourg, discussing the extent to which these initiatives address the issues related to human security identified by feminist approaches.

1. METHODOLOGY

Davies defines “feminist inquiry” as “[w]hichever disciplines it taps into, feminist inquiry finds itself moving across their boundaries, shifting them, and working beyond their conceptual limitations. Its task is to generate new forms of thought, analyzing and deconstructing what is taken for granted in everyday relations of power and powerlessness, both with/in the disciplines it draws on and with/in the everyday world. It cuts together and apart in its search for the new” (2024: 126). Driven by feminist inquiry, we aim to offer a critical discussion to the human security approach through the case studies of feminist foreign policies.

The research is based on the comparative approach to be able to comprehend how feminist foreign policies are conceptualized and operationalized by different states. As the first step, we identified all states that announced to implement a feminist foreign policy through an online search as of June 2023. Those states were Sweden, Canada, Mexico, France, Germany, Spain, Chile and Luxembourg. We followed the suggestion of Lijphart to “increase the number of cases as much as possible” to overcome “many variables, small N” problem of the comparative method (1971: 686). Despite their socio-economic differences, as our selection criteria for comparison is “all cases”, we included all of the identified states to the analysis.

In order to analyze their policies, we mainly relied on primary documents as data sources. While some of these states published comprehensive feminist foreign policy guidelines, some others released brief statements. After obtaining these official documents through an online search, we used interpretive analysis to identify the similarities and differences (Bevir and Daddov, 2015). We complemented the research with the reports of international organizations, civil society organizations or think tanks, where relevant.

2. HUMAN SECURITY

The conventional understanding of security takes the state as the “referent object of security” (MacFarlane and Khong, 2006). In other words, in this understanding, it is the state that needs to be protected. Therefore, issues are framed as security threats based on the perceived challenges they present to the state's survival. This conceptualization is also called the Westphalian understanding of security and has its roots in the birth of the modern nation-state (Waltz, 1986). The underlying logic is that the international system is anarchic and anarchy creates a self-help system where states can trust only themselves to ensure their survival (MacFarlane and Khong, 2006). In this environment of anarchy, the state is believed to be entitled to take measures necessary to protect itself even in cases when this has to be done at the expense of individuals' security.

While protecting the state is the key to traditional security policies, it is important to highlight that the concept of national security has been evolving in such a way that the limits of what can be done to protect the state at the expense of citizens (both your own as well as the others') have been narrowed over time. This change happened as a result of both increasing domestic (such as through consolidation of democracy) and international (such as through the establishment of international regimes) commitments of states. The norms about the protection of refugees that started to flourish after the First World War is an example of such development so as the increased salience of the idea that sovereignty is conditional and that democratic nations have a responsibility to act in cases of ethnic cleansing and genocide (Hampson et al., 2002).

The end of the Cold War marked an important turning point in how security is perceived and addressed. As the black-and-white perceptions of threat and enemy that were dominant during the Cold War began to blur, intrastate wars started to become more frequent than interstate wars. This changing nature of conflict also translated into an increased human toll, as wars became prolonged and were no longer primarily confined to battlefields (Kaldor, 2000).

It is within this context of “unrelenting human costs of violent conflict” that led the concept of security to be questioned (Edström, 2011: 7). Despite growing attention to protecting individuals in national security policy, these policies often fell short in addressing individual vulnerabilities. This limitation paved the way for the rise of human security as an alternative foreign policy framework. Human security, very fundamentally, can be defined as “the absence of threats to ... core human values, including the most basic human value, the physical safety of the individual” (Hampson et al., 2002: 4). While the physical security of individuals is at the core of human security, over time, the concept expanded to include “economic, environmental, social, and other forms of privation that adversely affect the overall livelihood and well-being of individuals” (Hampson et al., 2002: 5).

While conceptual ambiguity is at the heart of human security, it is possible to group various approaches into three.¹ The first approach, framed as the “rights and rule of law,” is rooted in liberal democratic theory and envisions the protection of human rights and the development of legal systems as means to achieve human security (Hampson et al., 2002). The second, broader approach is referred to as the “humanitarian” approach, which considers political and military

---

¹ It is important to note that the categorization presented in this work is just one of several analytical approaches to human security. Another common categorization distinguishes between human security as “freedom from want,” which emphasizes the links between development and disarmament, and human security as “freedom from fear,” which focuses primarily on physical security. For further discussion on this approach, see Owen (2004) and Kaldor (2020).

actions to protect civilians as potential policy tools (Hampson et al., 2002). This perspective is based on the belief that there should be limits to what can be done during armed conflict (Paris, 2001). The third and most expansive approach addresses not only military but also non-military threats, such as “unchecked population growth, disparities in economic opportunities, pandemic diseases, and environmental degradation” advocating for a range of policy actions to address these issues (Hampson et al., 2002: 28).

The third approach has gained the most traction over time and started to guide both academic and policy discussions. Despite the critical role the UN played in coining the term, the efforts to incorporate human security into UN policies evolved only gradually. The United Nations Development Programme’s annual report in 1994 is the first time when the concept of human security was outlined (UNDP, 1994). Based on the elements of human security identified in the 1994 Report—economic, food, health, environmental, personal, community, and political—and following Japan’s diplomatic leadership, the UN Trust Fund for Human Security was established. This was soon followed by the creation of the Human Security Network, with the goal of “promot[ing] the concept of human security as a feature of national and international policies” (UNTFHS). The UN Millennium Summit in 2000 culminated a decade of efforts with Secretary-General Kofi Annan’s call for the UN to address both new and ongoing challenges by developing policy agendas focused on “freedom from fear” (physical security) and “freedom from want” (material security).

By the turn of the millennium, the concept had become a foreign policy buzzword. Despite gaining diplomatic traction, its translation into actionable policies remained unclear. To address this issue, an Independent Commission on Human Security was established, co-chaired by Sadako Ogata and Amartya Sen. The Commission was tasked with developing the concept into an operational tool and creating a concrete plan for its implementation (UNTFHS). The Commission published its final report in 2003. Following its recommendations, the Human Security Unit was established to mainstream human security activities within the UN.

Several countries quickly championed the concept of human security, adopting it not only into their foreign policy rhetoric but also as a guiding principle in their efforts to entrench the concept within UN policies. However, the varying interpretations of human security led to different foreign policy objectives and agendas. For example, Canada adopted a “humanitarian” understanding of human security, as defined earlier, and used it as a framework for shaping its involvement in humanitarian operations (Axworthy, 1997). Canada’s leadership in drafting the Ottawa Convention, which bans the use of landmines, is considered one of the first major achievements of its human security agenda (McRae and

Hubert, 2001). However, Canada's interpretation notably excludes development issues from its human security-guided foreign policy (Alkire, 2003). In contrast, Japan, while embracing human security as a foreign policy approach, chose to avoid military connotations. Instead, Japan focused on the implications of human security for development, aligning this focus with its "search for an international role commensurate with its considerable economic power" (Edström, 2011: 7).

Although the UN has been central to efforts to define and incorporate human security into international politics, regional initiatives also reflect variations in interpreting human security-guided foreign policies. These regional efforts have contributed to both the mainstreaming of human security perspectives and the diversification of its interpretation. For example, the European approach, as outlined in "A Human Security Doctrine for Europe," exemplifies the first school of thought described earlier. It defines human security as "what individuals enjoy in rights-based, law-governed societies" (Kaldor, 2020). The EU envisions human security policies as efforts to protect individuals' rights both within and beyond state borders.

In contrast, the African Union adopts a broader interpretation of human security, emphasizing the links between social insecurities and political instability and focusing on preventive measures (Tieku, 2010). Meanwhile, discussions within ASEAN reflect concerns about the potential for the concept to justify external political and military intervention, leading to a more cautious stance (Alkire, 2003).

As discussed, human security has become the dominant conceptual framework for designing, justifying, and implementing UN policies and actions over the last three decades. It has also been integrated into the foreign policy approaches of various countries, albeit with differing conceptualizations. However, the widespread endorsement of human security has not been without criticism. Early critiques focused on the concept's vagueness and questioned its utility as an analytical tool (Paris, 2001). Other criticisms highlighted the uneven application of the concept, noting that while it prompted swift action in some cases, such as interventions, it failed to prevent tragedies like the Rwandan genocide due to inadequate international response (Hampson et al., 2002). Additionally, some critics argue that human security is a Northern agenda that disguises interventionist policies in the Global South (Tadzbakhsh, 2005).

Over time, more nuanced criticisms of human security have emerged, including those central to feminist critiques that this study sheds light on. These criticisms focus on the need to unpack who is considered the "human" in the concept of "human security." Although the concept was developed as a reaction to state-oriented security perspectives and emphasizes protecting individuals from

both military and non-military threats, it cannot universally protect all individuals simultaneously. Different groups face varying threats, and prioritizing the protection of one group often comes at the expense of another. This trade-off may be an inevitable aspect of addressing specific issues or an unintended consequence of policy decisions. Refugee policies illustrate this problem. Open-door policies in response to mass influxes of refugees fleeing violent conflicts are often praised as examples of human security-guided policies. However, if the aftermath is poorly managed, these policies can adversely impact host populations, failing to safeguard the human security of both refugees and host communities. Additionally, protection measures developed within policy circles and negotiated at diplomatic tables often overlook the specific vulnerabilities of disadvantaged groups within the refugee populations (Molla, 2021; Liebig and Tronstad, 2018). Thus, an important limitation of human security is the lack of acknowledgment of the costs borne by certain groups within society.

In the following sections, we will first explore feminist critiques of human security and then present a comparative overview of feminist foreign policies that aim to develop more nuanced human security-guided approaches and will be evaluated for their limitations.

3. HUMAN SECURITY FROM A FEMINIST PERSPECTIVE

As discussed, the human security approach highlights the threats faced by individuals and communities, shifting the focus from states to non-state actors in global politics. This approach emphasizes the need to empower these actors to address their own risks and challenges. Consequently, human security has broadened the understanding of security beyond traditional state-centric views, which correlates with the attempts to integrate feminist theory into security studies since the late 1980s (Tickner, 2004). By adopting a feminist methodology, feminist security scholars have been investigating neglected issues such as wartime sexual assault, sex work, and the links between masculinity, militarism, and domestic violence (Cockburn, 2007; Enloe, 1990; Henshaw, 2023; Tickner, 2004; Whitworth, 2004). By doing so, feminism has developed a broader understanding of security defined by Tickner “as the diminution of all forms of violence, including physical, structural, and ecological” (2004: 62).

Feminism, which critiques concepts defined by masculine experiences such as power and security (Runyan, 1992; Sylvester, 1992; MacKenzie and Wegner, 2023), has initially viewed the emergence of human security as a positive development. For instance, while the concept of human security was not explicitly used, UN Security Council Resolution 1325 on Women, Peace, and Security has contributed to advancing human security within the UN framework. This resolution addressed the specific challenges that conflicts create for women and

girls and emphasized the importance of their active involvement in peace processes.

However, feminist critiques of human security have emerged. The first criticism is that the term “human” is often treated as gender-neutral, despite its roots in a masculine understanding based on liberal intellectual traditions (Davies, 2024; Hudson, 2005; MacKenzie and Wegner, 2023; Marhia, 2013). The second criticism is that human security often portrays “women” as a homogeneous group, ignoring the diverse experiences of women across different cultures (Hudson, 2005). Hudson argues that “Western feminists often treat Third World women as a uniformly oppressed group—by definition religious, family-oriented, conservative, illiterate, and domestic—on whose behalf so-called enlightened feminists must speak” (Hudson, 2005: 168).

A third criticism is that human security frames the state as gender-neutral, despite feminist scholarship demonstrating otherwise (Tripp, 2013). The state itself can be a source of women’s insecurity (MacKenzie and Wegner, 2023; Tickner 2004), and not only states but also leaders and international organizations might act in accordance with gender norms (Wadley, 2010). The final criticism concerns intersectionality, emphasizing that sources of insecurity include not only gender but also religion, ethnicity, race, class, and sexuality (Hudson, 2005; Marx Ferree, 2013). These critiques underscore the need for a more nuanced approach to human security that recognizes and addresses the varied experiences and needs of different groups, ensuring that policies are both inclusive and effective. In the following section, we examine the extent to which these criticisms have been incorporated into the foreign policies of countries that have adopted a “feminist foreign policy”.

4. FEMINIST FOREIGN POLICY IN ACTION

Feminist foreign policy can be defined as “the policy of a state that defines its interactions with other states and movements in a manner that prioritizes gender equality and enshrines the human rights of women and other traditionally marginalized groups, allocates significant resources to achieve that vision and seeks through its implementation to disrupt patriarchal and male-dominated power structures across all of its levers of influence (aid, trade, defense and diplomacy), informed by the voices of feminist activists, groups and movements.” (Thompson and Clement, 2019: 7)

In principle, feminist foreign policy seeks to address and dismantle systemic inequalities that disproportionately affect women and marginalized communities by integrating feminist principles into decision-making processes. Central to this is the recognition that systems of oppression—such as patriarchy, racism, and classism—are deeply intertwined with the historical legacies of colonialism.

Feminist foreign policy, through both intersectionality and postcolonial analysis, acknowledges that gender inequality cannot be separated from other forms of discrimination rooted in colonial exploitation, racial hierarchies, and economic inequality. By addressing these overlapping systems, it aims to create more nuanced and transformative policies that confront both the intersectional and postcolonial dimensions of global injustice.

In 2014, Sweden became the first country in the world to adopt a feminist foreign policy. To elucidate this policy, Sweden published a comprehensive handbook in 2018 detailing the conceptual and practical aspects of its feminist foreign policy from 2014 to 2018. This policy is structured around three Rs: Rights, Representation, and Resources, with an additional 4th R for Reality. The Swedish Foreign Service aimed to promote the human rights of women and girls, ensure their participation in decision-making processes, and allocate necessary resources to achieve gender equality and equal opportunities in practice (2018: 3). The three Rs were intended to be reflected in Sweden's foreign and security policies, development policies, and trade policies. Based on these principles, Sweden outlined six long-term external objectives for the period from 2015 to 2018:

“The Swedish Foreign Service shall contribute to all women’s and girls’:

1. Full enjoyment of human rights
2. Freedom from physical, psychological and sexual violence
3. Participation in preventing and resolving conflicts, and post-conflict peacebuilding
4. Political participation and influence in all areas of society
5. Economic rights and empowerment
6. Sexual and reproductive health and rights” (2018: 19).

The 2018 handbook detailing Sweden’s feminist foreign policy includes a specific section on disarmament and non-proliferation. This section outlines Sweden’s efforts to increase women’s representation in disarmament and non-proliferation, raise awareness about the disproportionate impact of small arms and light weapons on women, and incorporate a gender equality perspective into international weapons inspections and disarmament (2018: 72). The handbook highlights Sweden's commitment to implementing Article 7.4 of the UN Arms Trade Treaty (ATT), which states: “The exporting State Party, in making this assessment, shall take into account the risk of the conventional arms covered under Article 2 (1) or of the items covered under Article 3 or Article 4 being used to commit or facilitate serious acts of gender-based violence or serious acts of violence against women and children” (UN, 2013: 6).

In 2018, Sweden amended its legislation to consider the democratic status of the receiving country when exporting military equipment (2018: 74). However, this aspect of Sweden’s feminist foreign policy has faced criticism (Papagiotti,

2023). Despite emphasizing women's security in conflict zones and the impact of small arms proliferation on domestic violence, Sweden remains a major arms exporter (Thompson, et. al., 2021). Another criticized area is Sweden's migration policies. Although the handbook highlights efforts to protect the human rights of refugee and immigrant women and girls (2018: 83), Sweden has tightened its immigration and asylum policies, disproportionately affecting women.

Following Sweden's lead, other countries have adopted similar approaches. In 2017, Canada introduced its "Feminist International Assistance Policy," which focuses on gender equality and the empowerment of women and girls within its international assistance framework. The policy also addresses areas such as "human dignity, growth that works for everyone, which targets areas such as sustainable agriculture, green technologies and renewable energy, environment and climate action, inclusive governance, peace and security" (Global Affairs Canada, 2017: 14). For these six action areas, Canada decided to support initiatives that "enhance the protection and promotion of the human rights of women and girls; increase the participation of women and girls in equal decision making [...]; and give women and girls more equitable access to and control over the resources they need to secure ongoing economic and social equality" (Global Affairs Canada, 2017: 13). The policy is criticized for lacking sufficient financial resources and being limited to specific areas of foreign policy (Brown and Swiss, 2020).

France, which first published a gender and development strategy in 2007, began promoting "feminist diplomacy" in 2018. France's third "International Strategy on Gender Equality" for 2018-2022 primarily focuses on development policy and lacks a clear conceptual definition. In 2020, the High Council for Gender Equality (HCE) submitted a mid-term evaluation report, acknowledging several shortcomings. The HCE suggested adding three criteria to the Swedish 3 Rs: a transformative approach, policy coherence, and a dedicated and sustainable institutional framework. The HCE also emphasized international solidarity with women fighting for their rights and providing support for them (HCE, 2020: 29). The HCE defines feminist diplomacy as:

Feminist diplomacy is the policy of a State which places equality between women and men, the freedom and rights of women, and the struggle for the abolition of patriarchy at the heart of its foreign action, across all dimensions (official development aid, diplomacy, trade, economy, culture, education, influence, defense and security, climate and environment, etc.). To do this, it ensures the equal participation of women and feminist movements (in the country and outside the country) in its co-construction and implementation. It allocates significant resources over time to the achievement of this objective and it sets up, within the State, a dedicated and lasting institutional and administrative

organization, which makes it possible to ensure the coherence of policies and which includes a system of accountability (HCE, 2020: 30).²

This definition underscores the importance of addressing power relations and the need for strong institutional support in feminist foreign policy. The HCE's recommendations aim to improve France's feminist diplomacy by integrating these aspects.

In 2020, Mexico became the first country from the Global South to announce a feminist foreign policy. Mexico's feminist foreign policy is based on "foreign policy with a gender perspective, and a feminist agenda abroad; parity within Foreign Ministry; a Foreign Ministry free of the violence that is safe for all; visible equality; feminism in all areas of the Foreign Ministry" (Government of Mexico, 2020). However, Mexico's feminist foreign policy is criticized for not being aligned with its migration policy (push-backs from the US border and its gendered effects), state violence against women, and gender-based violence during armed conflict (Deslandes, 2020; Papagiotti, 2023: 19).

In 2021, Luxembourg detailed its feminist foreign policy through "the promotion of women's rights, strengthening the representation and participation of women, promotion of gender equality within the structures of Luxembourg diplomacy" in the areas of diplomacy, development and defense (Chronicle.lu, 2021). Spain published its "Guide to Feminist Foreign Policy" in 2021. Spanish feminist foreign policy is based on five principles; transformative approach; committed leadership; ownership; inclusive participation and promotion of alliances; intersectionality and diversity that shall be implemented in its foreign service as well as all aspects of foreign policy actions (Government of Spain, 2021: 7-8).

In 2022, Chile joined these states and underlined its feminist foreign policy priorities as "to strengthen democracy with a focus on gender equality; to promote greater empowerment and representation of women; to deepen the women, peace and security agenda; to address issues such as trade and gender, climate change, science, technology and innovation; and to promote a comprehensive care system" (Ministry of Foreign Affairs, 2023).

Germany announced a feminist foreign policy in 2021 and published its feminist foreign policy guidelines in 2022 based on the 3Rs as Swedish conceptualization. However, German feminist foreign policy conceptualization distinguishes itself from the previous ones on a crucial point. It underlines "combining firm principles with pragmatism"; meaning their understanding of feminist foreign policy does not mean pacifism, and does not ignore "interests of

---

² Translated by the authors from French.

German foreign policy” therefore, the need for using military means when necessary (Federal Foreign Office, 2022).

Feminist foreign policy, as we understand it, relies on both firm principles and pragmatism. It takes on the responsibility of balancing the different factors and reaching decisions within the larger context of our foreign and security policy. In doing so, it centres gender equity and human security more strongly in foreign policy activities. This makes it an essential component of values-led foreign policy. (Federal Foreign Office, 2022: 13).

In terms of women’s security, feminist foreign policies focus on sexual and reproductive rights, protection from sexual and gender-based violence, the economic security of women and the implementation of UN Security Council Resolution 1325. Other related and common themes can be summarized as the increasing representation of women in decision-making processes, advocacy for the amendment of national and international legislation or introduction of new ones if necessary, using international organizations effectively; providing opportunities in education and economics. To be able to achieve those, feminist foreign policies mostly focus on supporting initiatives with a gender equality focus in official development assistance policies. In addition to supporting local initiatives financially, they also focus on training, raising awareness and research activities. Some states aim to implement these principles within their institutional structures as well.

Feminist foreign policies have only partially fulfilled their aims so far, and have been subjected to a series of feminist criticisms. First, despite mentioning intersectionality, LGBTQI+, and the responsibility of boys and men; the target is mostly “women and girls” in Swedish and Canadian conceptual documents. This reminds critiques from intersectional feminism (Thompson and Clement, 2019). It is possible to observe the changes in German and Spanish conceptualization. Both guidelines have more references to “marginalized groups” and LGBTQI+ therefore, adopting a more intersectional, non-binary approach.

The second criticism is in line with the postcolonial feminist approach (Thompson and Clement, 2019). As most of the states announcing feminist foreign policies are former colonial powers, it is questioned whether the feminist foreign policy is a new form of neo-colonialism particularly when it is conducted without a substantial effort of confronting the gendered effects of colonialism. Considering that most of the policies target development and humanitarian assistance through technical support, training, advising, consulting, etc.; it is criticized to resemble “Western women teaching non-Western women how to emancipate” (Smith and Ajadi, 2020).

Third, feminist foreign policies in their current forms do not challenge power relations or conventional concepts such as national interest, or national security, hence the structure of patriarchy. They consider human/women security as complementary to national security. They attribute a central role to the states whereas the state is not gender-neutral, and can be a source of insecurity as can be seen from the example of Mexico. The example of the arms trade is equally illustrative. As discussed above for the case of Sweden, while announcing feminist foreign policies; France, Germany, Spain, Sweden, and Canada rank among the largest exporters of arms (SIPRI, 2023). The recipients of those arms can be rights-violating states and/or conflict zones (Brown and Swiss, 2020; SIPRI, 2023; Vucetic, 2018).

Overall, these shortcomings led to the perception of considering feminist foreign policies as being branding initiatives that prioritize style and rhetoric over concrete transformative change (Brown and Swiss, 2020; Smith and Ajadi, 2020). It does not help that the pioneer of feminist foreign policies; Sweden announced that it is no longer implementing a feminist foreign policy after the election of a new government in 2022 (BBC, 2022).

5. CONCLUSION

Over the last three decades, human security has evolved into a buzzword used to frame a wide range of unilateral and multilateral actions, from military operations and development aid to climate initiatives. While human security is valued for its focus on the effects of foreign policy measures on individuals' daily lives, it is also criticized for often serving as a catch-all term that can obscure important nuances. Feminist approaches offer both a critique and a potential solution by highlighting the differentiated impacts of human security policies on various groups within societies. These approaches make feminist foreign policy initiatives a valuable testing ground for exploring and applying these critical perspectives.

A central question is how truly feminist, feminist foreign policies are. This question is challenging because there is no single definition of feminism. Feminist foreign policies address gender inequalities and seek to alleviate these issues. However, as state-led initiatives, they often align more closely with liberal feminism, which adopts a problem-solving approach and places significant emphasis on the role of the state. In contrast, other feminist perspectives critique the state's role in creating insecurities and aim to transform power dynamics and challenge traditional notions of security and the state itself. From these viewpoints, feminist foreign policies may fall short of the transformative potential suggested by their labels. For example, the German feminist foreign policy

highlights a blend of firm principles with pragmatism, reflecting a more conservative approach rather than a radical rethinking of security structures.

Therefore, while feminist foreign policy holds promise for addressing the conceptual and operational shortcomings of human security frameworks, its effectiveness in truly redefining who is considered the “human” in human security will only be realized if it transcends its current conformist constraints and fully embraces a transformative agenda.

BIBLIOGRAPHY

Alkire, Sabina (2003), *A Conceptual Framework for Human Security* (Department of International Development, University of Oxford: CRISE).

Axworthy, Lloyd (1997), “Canada and Human Security: The Need for Leadership”, *International Journal*, 52 (2): 183-196.

BBC (2022), “Sweden Ditches ‘Feminist Foreign Policy’”, <https://www.bbc.com/news/world-europe-63311743> (17.02.2023).

Bevir, Mark and Oliver Daddow (2015), “Interpreting Foreign Policy: National, Comparative and Regional Studies”, *International Relations*, 29 (3): 273-287.

Brown, Stephen and Liam Swiss (2018), “Canada’s Feminist International Assistance Policy: Game Changer or Fig Leaf?”, Graham, K. and A. Maslove (Eds.), *How Ottawa Spends* (Ottawa: Carleton University): 117-132.

Chronicle.lu. (2021), “Luxembourg Presents Feminist Foreign Policy at International Meeting”, <https://chronicle.lu/category/abroad/35646-luxembourg-presents-feminist-foreign-policy-at-international-meeting> (15.02.2023).

Cockburn, Cynthia (2007), *From Where We Stand: War, Women’s Activism and Feminist Analysis* (London and New York: Zed Books).

Davies, Bronwyn (2024), “Feminist Inquiry”, Denzin, Norman K., Lincoln, Yvonna S., Giardiana, Michael D., Canella, Gaile S. (Ed.), *The Sage Handbook of Qualitative Research* (Sage): 123-137.

Deslandes, Ann (2020), “Checking in on Mexico’s Feminist Foreign Policy”, <https://foreignpolicy.com/2020/12/30/mexico-feminist-foreign-policy-one-year-in/> (17.02.2023).

Edström, Bert (2011), *Japan and Human Security: The Derailing of a Foreign Policy Vision* (Stockholm: Institute for Security and Development Policy).

Enloe, Cynthia (1990), *Bananas, Beaches and Bases* (Berkeley: University of California Press).

French Ministry for Europe and Foreign Affairs (2018), *France's International Strategy on Gender Equality (2018-2022)* (Paris).

German Federal Foreign Office (2022), *Shaping Feminist Foreign Policy: Federal Foreign Office Guidelines* (Berlin).

Global Affairs Canada (2017), *Canada's Feminist International Assistance Policy* (Ottawa).

Government of Mexico (2020), "Mexico Adopts Feminist Foreign Policy", <https://www.gob.mx/sre/prensa/mexico-adopts-feminist-foreign-policy?idiom=en> (15.02.2023).

Government of Spain (2021), *Política Exterior Feminista Impulsando la Igualdad en la Acción Exterior española*.

Government Offices of Sweden, Ministry of Foreign Affairs (2018), *Handbook: Sweden's Feminist Foreign Policy* (Stockholm).

Hampson, Fen Osler, Jean Daudelin, John B. Hay, Todd Martin and Holly Reid (2002), *Human Security and World Disorder* (Oxford: Oxford University Press).

Haut Conseil à l'Égalité (2020), *La Diplomatie Féministe: D'un Slogan Mobilisateur à Une Véritable Dynamique de Changement?* (Paris).

Henshaw, Alexis. (2023), "Feminism", Mello, Patrick A. and Falk Ostermann (Eds.), *Routledge Handbook of Foreign Policy Analysis Methods* (London: Routledge): 67-82.

Hudson, Heidi (2005), "'Doing' Security as Though Humans Matter: A Feminist Perspective on Gender and the Politics of Human Security", *Security Dialogue*, 36 (2): 155-174.

Kaldor, Mary (Ed.) (2000), *Global Insecurity: Restructuring the Global Military Sector, Volume III* (London and New York: Pinter).

Kaldor, Mary (2020), "Human Security: Practical Possibilities", *LSE Public Policy Review*, 1 (2): 7.

Liebig, Thomas and Kristian Rose Tronstad (2018), *Triple Disadvantage? A First Overview of the Integration of Refugee Women* (OECD Social, Employment and Migration Working Papers).

Lijphart, Arend (1971), "Comparative Politics and the Comparative Method", *The American Political Science Review*, 65 (3): 682-693.

MacFarlane, Neil and Yuen Foong Khong (2006), *Human Security and the UN: A Critical History* (Bloomington: Indiana University Press).

MacKenzie, Megan and Nicole Wegner (2023), "Militarism and Security in Gender Matters", Shepherd, Laura J. and Caitlin Hamilton (Ed.), *Global Politics: A Feminist Introduction to International Relations* (London and New York: Routledge): 288-301.

Marhia, Natasha (2013), "Some Humans are More Human than Others: Troubling the 'Human' in Human Security from a Critical Feminist Perspective", *Security Dialogue*, 44 (1): 19-35.

Marx Ferree, Myra (2013), "The Discursive Politics of Gendering Human Security: Beyond the Binaries", Tripp, A. M., M. Marx Ferree and C. Ewig (Ed.), *Violence, and Human Security: Critical Feminist Perspectives* (New York and London: New York University Press): 285-309.

McRae, Rob and Don Hubert (Eds.) (2001), *Human Security and the New Diplomacy: Protecting People, Promoting Peace* (Montreal & Kingston: McGill-Queen's University Press).

Ministry of Foreign Affairs (2023), "Ministry of Foreign Affairs Presents Chile's Feminist Foreign Policy and Reinforces Its International Commitment to Human Rights", <https://www.minrel.gob.cl/news/ministry-of-foreign-affairs-presents-chile-s-feminist-foreign-policy-and> (13.02.2023).

Molla, Tebeje (2021), "Refugee Education: Homogenized Policy Provisions and Overlooked Factors of Disadvantage", *International Studies in Sociology of Education*, 32 (4): 902-923.

Owen, Taylor (2004), "Human Security – Conflict, Critique and Consensus: Colloquium Remarks and a Proposal for a Threshold-Based Definition", *Security Dialogue*, 35 (3): 373–387.

Papagiotti, Foteini (2023), *Feminist Foreign Policy Index: A Qualitative Evaluation of Feminist Commitments* (Washington, DC: International Center for Research on Women).

Paris, Roland (2001), "Human Security: Paradigm Shift or Hot Air?", *International Security*, 26 (2): 87-102.

Runyan, Anne Sisson (1992), "The "State" of Nature: A Garden Unfit for Women and Other Living Things", Peterson, V. Spike (Ed.), *Gendered States: Feminist (Re)Vision of International Relations Theory* (Boulder, CO and London: Lynne Rienner).

SIPRI (2023), "Trends in International Arms Transfers 2022", https://sipri.org/sites/default/files/2023-03/2303_at_fact_sheet_2022_v2.pdf (20.08.2023).

Smith, Heather and Tari Ajadi (2020), "Canada's Feminist Foreign Policy and Human Security Compared", *International Journal*, 75 (3): 367-382.

Sylvester, Christine (1992), "Feminists and Realists View Autonomy and Obligation in International Relations", Peterson, V. Spike (Ed.), *Gendered States: Feminist (Re)Vision of International Relations Theory* (Boulder, CO and London: Lynne Rienner).

Tadjbakhsh, Shahrbanou (2005), *Human Security: Concepts and Implications: with an Application to Post-intervention Challenges in Afghanistan* (Fondation Nationale des Science Politiques).

Thompson, Lyric and Clement, Rachel (2019), *Defining Feminist Foreign Policy* (International Center for Research on Women).

Thompson, Lyric, Spogmay Ahmed and Tanya Khokhar (2021), *Defining Feminist Foreign Policy: A 2021 Update* (International Center for Research on Women).

Tickner, Ann J. (2004), "Feminist Responses to International Security Studies", *Peace Review*, 16 (1): 43-48.

Tieku, Thomas Kwasi (2007), "African Union Promotion of Human Security in Africa", *African Security Review*, 16 (2): 26-37.

Tripp, Aili Mari (2013), "Toward a Gender Perspective on Human Security", Tripp, A. M., M. Marx Ferree, C. Ewig (Ed.), *Gender, Violence, and Human Security: Critical Feminist Perspectives* (New York and London: New York University Press): 3-33.

UN Arms Trade Treaty (2013), https://legal.un.org/avl/pdf/ha/att/att_e.pdf (10.02.2023).

UNDP (1994), Human Development Report 1994: New Dimensions of Human Security (New York: Oxford University Press).

UNHTC, Human Security Milestones and History, <https://www.un.org/humansecurity/human-security-milestones-and-history/> (10.02.2023).

UNHTC (2016), Human Security Handbook, <https://www.un.org/humansecurity/wp-content/uploads/2017/10/h2.pdf> (10.02.2023).

Vucetic, Srdjan (9 April 2018), “The Uneasy Co-existence of Arms Exports and Feminist Foreign Policy”, <https://nationalpost.com/pmn/news-pmn/the-uneasy-co-existence-of-arms-exports-and-feminist-foreign-policy> (15.02.2023).

Wadley, Jonathan D. (2010), “Gendering the State: Performativity and Protection in International Security”, Sjoberg, Laura (Ed.), Gender and International Security: Feminist Perspectives (London and New York: Routledge): 38-59.

Waltz, Kenneth (1986), “Reflections on Theory of International Politics: A Response to My Critics”, Keohane, Robert (Ed.), Neorealism and Its Critics, (New York: Columbia University Press): 322-345.

Whitworth, Sandra (2004), Men, Militarism and UN Peacekeeping (Boulder: Lynne Rienner).

TÜRKİYE'DE DUYGUSAL KUTUPLAŞMA VE OY VERME İLİŞKİSİ

THE RELATIONSHIP BETWEEN AFFECTIVE POLARIZATION AND VOTER TURNOUT IN TURKEY

Seda ÇALIŞIR*

ÖZ

Bu çalışma, Türkiye'de 2011, 2015 ve 2018 genel seçimlerinden sonra yapılan seçim sonrası anketlerinden yararlanarak seçmenlerin duygusal kutuplaşma düzeylerini ve bu kutuplaşmanın oy kullanma yolu ile siyasi katılıma etkilerini incelemektedir. İki partili sistemlerde yaygın olarak gözlemlenen ve araştırılan duygusal kutuplaşma, son yıllarda çok partili sistemlerde de görülmeye başlanmıştır. Duygusal kutuplaşma, seçmenlerin yakın hissettiği siyasi kurum ve kişilerin yanında, uzak hissettiği hatta hiç hoşlanmadığı karşı grupların varlığında ortaya çıkan, birey seviyesinde bir kutuplaşmadır. Partizan duygular taşıyan seçmenler bir partiye, lidere veya parti destekçilerine yakınlık hissederken, karşıt gruplara uzaklık ve hoşnutsuzluk duyabilmektedir. Hem çok ülkeli çalışmalarda raporlanan yüksek duygusal kutuplaşma skorları hem de seçimlere katılımın yüksek oranları, Türkiye'de iki kavramın etkileşimine dair çeşitli soruları barındırmaktadır. Çalışmanın bulgularına göre, Türkiye'de duygusal kutuplaşma seviyesi ve oy kullanma arasında, pozitif ve istatistiki olarak anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Duygusal kutuplaşan seçmenler, politik etkililik konusunda kime oy verdiğini daha çok önemsemekte

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü (İktisat), İstanbul, Türkiye, calisir.seda@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6067-585X>

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 02.06.2024
Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 13.08.2024

ve bu seçmenler için seçim günü oy kullanmak, demokrasiye katılmanın etkili bir yolu olarak kendini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Duygusal Kutuplaşma, Siyasi Katılım, Oy Verme, Partizanlık, Türkiye.

ABSTRACT

This study uses post-election surveys conducted after the 2011, 2015 and 2018 general elections in Turkey to examine the level of affective polarisation among voters and its effects on voter turnout. Affective polarisation, which has been experienced in multi-party systems in recent years, is an individual-level polarisation that emerges in the presence of political institutions and individuals that voters feel close to, as well as opposing groups that they feel distant from or even dislike. When partisan salience is pronounced, voters are likely to experience a strong sense of affinity toward a specific party, its leader, or similarly aligned individuals, while concurrently feeling a sense of detachment and aversion toward opposing groups. In a multi-party system with high voter turnout rates like Turkey, high levels of affective polarisation raise several questions in line with the findings reported in cross-country studies. Our analyses yield that higher affective polarization correlates positively and significantly with increased voter participation in Turkey. Our findings suggest that voters driven by affective polarization perceive voting as a crucial means of political engagement and effectiveness.

Keywords: Affective Polarization, Political Participation, Turnout, Partisanship, Turkey.

GİRİŞ

Oy kullanma yoluyla siyasi katılım, demokratik bir rejimin –minimalist de olsa– en temel eylem noktasıdır. Serbest ve adil seçimler yolu ile mevcut hükümete devam mesajını ya da değişim taleplerini ileten vatandaşlar, demokrasi katılımcısı olarak rejime güvenoyu verirler. Siyasi katılımın oy kullanma yolu ile rağbet bulmadığı rejimlerde siyasi elitlerin vatandaşların taleplerine kayıtsız kalma, anti-demokratik eylemlerinin sorumluluğundan kaçması olasılığı artmaktadır. Bununla birlikte, demokrasiler son yıllarda dünya genelinde çeşitli krizlerle karşılaşmıştır ve liberal demokrasilerden otokrasilere kadar hemen hemen tüm

rejim türlerinde değişen seviyelerde demokratik kazanımların azalması ve beraberinde kutuplaşma tecrübe edilmektedir. Kutuplaşma kavramı tek başına ya da önüne bazı sıfatlar -duygusal, siyasi, ekonomik, toplumsal, genç- eklenerek ele alınabilir ve siyaset bilimi literatürü bu bağlamda oldukça verimli bir çalışma havuzu sağlar.

Kutuplaşmanın birey seviyesinde ve bilişsel düzeydeki dinamiklerine odaklanan duygusal kutuplaşma kavramı, ilk kez psikoloji disiplinde ortaya çıkmış, son on yılda ise siyaset biliminde yoğunlukla çalışılmaktadır. Duygusal kutuplaşma, seçmenlerin siyasi partilere ve/veya liderlere ve parti destekçilerine yönelik tutumlarını, bir başka deyişle kendi destekledikleri partiyi destekleyenlere yani iç grup üyelerine sempati, dış grup üyelerine ise düşmanlık beslemelerini ifade etmektedir. Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nde yoğunlaşan çalışmalar iki partili sistemin doğal kutuplaşmış yapısı ile siyaset bilimcilere pratik bir çalışma alanı sunmuştur (Iyengar vd., 2012; Lelkes, 2016; Mason, 2018; Iyengar vd., 2019). Son yıllarda ise karşılaştırmalı ülke çalışmaları ile duygusal kutuplaşmanın çok partili sistemler içindeki nasıl okunması gerektiğine dair çalışmalar yer bulmaktadır (Wagner, 2021; Reiljan vd., 2023). Türkiye'nin de içinde yer aldığı bu çok ülkeli çalışmalarda Türkiye'nin duygusal kutuplaşma skorlarında pek çok ülkeyi geride bıraktığı görülmektedir.

V-Dem Enstitüsü (2022), 2001 yılından bu yana Polonya ve Macaristan gibi demokratik kazanımların düşüş yaşadığı ülkelerde kutuplaşmanın artışına dikkat çektiği çalışmasında 2011 yılında 5 ülkede görülen geri döndürülmesi zor seviyelere ulaşan *toksik* kutuplaşmanın 2021 yılı itibariyle toplam 32 ülkede görüldüğünü bildirmektedir. Akademik söylem ve uzun yıllara yayılan demokrasi endekslerinden elde edilen ampirik verilere göre, Türkiye'nin de demokratik kazanımlarında gerileme yaşanmaktadır (Haggard ve Kaufman, 2021; Przeworski, 2019; Esen ve Gümüştü, 2016). Bununla birlikte seçmenlerin çoğunluğu ilk kez iktidara geldiği 2002 yılından beri genel ve yerel seçimlerde sürekli olarak Adalet ve Kalkınma Partisi (Ak Parti) hükümetine destek vermiştir. Yirmi yılı aşkın süredir ilk kez 2024 yerel seçimlerinde Ak Parti'nin birinci parti konumu değişmiş ve ana muhalefet partisi Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) seçimlerden birinci parti olarak çıkmıştır.

Kutuplaşmanın yüksek seyrettiği Türkiye'de böylesine uzun yıllara dayanan bir seçim hegemonyasının 2024 yerel seçimlerinde sarsılması, vatandaşların sadece seçim günü sandığa gitmeye alışmış, parti kimliğini kolay kolay değiştirmeyen demokrasi katılımcısı olmadığını, yani oy tercihlerinde değişimine açık olduklarını göstermiştir. Kutuplaşmanın bir kere ortaya çıktıktan sonra aynı yerde sayan bir yapı olmadığını da bizlere hatırlatan bu değişim eğilimi,

vatandaşların birey seviyesinde ve bilişsel düzeyde partizan kimliklerini nasıl güncellediklerini, partileri nasıl algıladıklarını ve siyasi katılım kararını alırken ne düzeyde bu algıları ile hareket ettiklerini merak konusu haline getirmiştir. Türkiye’de seçime katılım 1982’den bu yana çok az seçimde %80’in altına düşmüş (bkz. Tablo 1), yakın zamanda gerçekleşen 2024 yerel seçimleri (%78.1) ise son yıllarda en düşük katılımın gerçekleştiği seçim olarak dikkat çekmiştir. Kutuplaşmanın son yıllarda -en azından duygusal manada- arttığını izlediğimiz Türkiye’de, seçime katılımın gidişatındaki değişkenliğin kutuplaşma ile ele alınması iki kavram arasındaki etkileşimin ortaya konması açısından ilgi çekici durmaktadır.

Bu noktada çalışmamız, Türk seçmenin duygusal kutuplaşma ve siyasi katılım ilişkisini 10 yıllık bir süreç için ilk kez ortaya koyarak bundan sonraki çalışmalar için bu alanda temel bir çalışma olarak anılmayı hedeflemektedir. Bu bağlamda çalışmanın yanıt arayacağı sorular şunlar olacaktır: Türkiye gibi çok-partili bir sistemde duygusal kutuplaşma, seçime yüksek katılım oranlarının ne derece belirleyicisi olabilir? Yüksek duygusal kutuplaşma, partizan seçmenlerin oy kullanma yoluyla siyasi katılım eğilimini artırır mı? Türk seçmenin oy kullanmaya verdiği önem, duygusal kutuplaşma seviyesinden etkilenir mi? Bu sorulara, Karşılaştırmalı Seçim Sistemleri Çalışması’nın (CSES) Türkiye’de 2011, 2015 ve 2018 genel seçimlerinden sonra yapılan seçim sonrası anket verileri ile yanıt aranmaktadır. Çalışmanın bulgularına göre, Türkiye’de duygusal kutuplaşma seviyesi ile oy kullanma arasında pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Sosyo-demografik değişkenler için kontrol edildiğinde de benzer etkiler devam etmektedir. Değişkenlerin tekil etkilerinin yanı sıra duygusal kutuplaşma skorları ile partizan kimliklerin etkileşimini içeren model tahminlerinde de duygusal kutuplaşmanın seçmenleri sandığa götürme gücü parti seviyesinde belirginleşmektedir.

Çalışmamızın planı şu şekilde olacaktır: Sıradaki bölümde Türkiye’de duygusal kutuplaşmanın ortaya çıkışı, ardından çalışmanın test edeceği hipotezler ve ilgili literatüre yer verilecektir. Takip eden bölümde çalışmanın kullandığı veri seti ve araştırma deseni ile değişkenlerin özelliklerinden bahsedilecek ve sonraki bölümde de ortaya koyulan hipotezlerin sonuçlarının tartışılacağı bölüm yer alacaktır.

1. TÜRKİYE’DE DUYGUSAL KUTUPLAŞMANIN İZLERİ

Türkiye’de geleneksel siyasal katılım, yerel ve ulusal seçim pratikleri etrafında örgütlenmiş ve kurumsallaşmıştır (Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu, 2007). 2000’li yılların başından itibaren Türkiye’de parti parçalanması ve oynaklığı

azalmış ve siyasi kutuplaşma kalıcı hale gelmiştir (Özbudun, 2013). Aynı dönemin, Türkiye'de duygusal kutuplaşma ve vatandaş katılımı arasındaki ilişkinin köklerinin de ortaya çıktığı dönem olduğu söylenebilir. 1950'deki ilk çok partili seçimin ardından, Türkiye 1960'tan 1980'e kadar ılımlı çok partili sistemi tecrübe etmiş, sol-sağ eksenli ideolojik kutuplaşmanın ve kentsel toplumsal hareketlerin yükselişe geçtiği 1973-1980 yılları arasında daha aşırı, kutuplaşmış bir parti sistemine sahip olmuştur (Özbudun, 2013).

70'li yıllarda, dünyanın genelinde olduğu gibi Türkiye'de de oy kullanma ve parti üyeliği gibi geleneksel siyasi katılımı düşüş eğilimi görülmektedir. Bu düşüş çoğu demokraside 1980'den itibaren doğrusal bir patika takip etmektedir (Hooghe ve Kern, 2017). Sanayileşmiş ülkelerde sosyo-ekonomik koşullar ve kaynaklara erişim büyük ölçüde artmış olmasına rağmen, parti sistemiyle yönetilen en uzun demokrasi örneği olan ABD'de dahi siyasi katılım aşağı yönlü bir grafik çizer (Putnam, 2001). Güncel olarak parlamento seçimlerinde ortalama küresel seçmen katılımı %61 seviyesindedir (Wisevoter, 2024). Düşük siyasi katılımın en çok gençler arasında belirgin olduğu da siyasi katılım literatüründe ortaya koyulmaktadır (Wattenberg, 2007).

2024 itibarıyla Türkiye'de ortalama seçmen katılımı parlamento seçimlerinde %86, yerel seçimlerde %84,1 ve referandumlarda %83,6 olarak gerçekleşmiş olup, 1982'den bu yana sadece birkaç kez %80'in altına düşmüştür (YSK). Pateman'ın (1970) belirttiği gibi, demokratik bir yönetimin var olabilmesi için katılımcı bir toplumun var olması gerekir. Türkiye'nin, seçime katılım² açısından bu şartı yerine getirdiğini söyleyebiliriz. Tablo 1'de Türkiye'de ilk kez gerçekleşen 1950'deki çok partili seçimlerden günümüze kadar geçen yıllarda genel ve yerel seçimlere ve halk oylamalarına katılım oranları gösterilmektedir. 1960'ın sonlarında düşüş eğiliminin başladığı, özellikle yerel seçimlerde %50 seviyelerine kadar gerilediği gözlenmektedir. Özbudun (1976) bu düşüşü Türkiye için de geçerli bulduğu hızlı sosyo-ekonomik modernleşme ve köyden kente göç üzerinden tartışmaktadır. Seçime katılım oranlarına dair bugüne kadar yapılan çalışmalar, makro düzeydeki değişimlerle seçmenin davranışı arasında bir ilişki üzerinden çıkarımlarda bulunmuş ve aslında seçmenin oy kullanma ya da kullanmama kararı ile bilişsel ve duygusal düzeyde bir bağ kurulmamıştır. Seçime katılımın düşmesi, partizan bağların kolay kolay değişmemesi ve eski

---

² 1982 Anayasası'nı değiştiren 17 Mayıs 1987 tarihli ve 3361 sayılı kanuna göre, seçime katılım bir yükümlülük olarak belirlenmiş ve yükümlülüğün yerine getirilmemesi halinde parasal yaptırımlar öngörülmüştür. https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/19464_1.pdf (erişim tarihi: 27 Kasım 2023.) Ancak, YSK en son 2015 genel seçimlerinde oy kullanmayanlara yönelik para cezası uygulamasını duyurmuş, o tarihten sonraki hiçbir seçim için herhangi bir yaptırım miktarı açıklamadığı için seçime katılımın anayasal yükümlülüğü *de facto* uygulanmamaktadır.

partilerinden ayrılan seçmenlerin, bağılıklarını hemen başka bir partiye geçirmekten çekinmesi ile açıklanmaktadır (Özbudun, 1976). Başka bir deyişle, eskiden desteklediği partiyi artık desteklemek istemeyen ya da parti kapatmaları, askeri müdahaleler nedeniyle eski partisine destek veremeyen seçmenlerde oy kullanmama eğilimi görülmüştür. Partizan bağların güncellenmesi sürecindeki bu geçiş eski bağlara sadakat olarak görülmektedir. Çarkoğlu (2012) ise bu durumu tek bir partiye uzun süreli bağılıktan ziyade, bir parti ailesine veya belirli bir siyasi duruşa uyum sağlama eğilimine bağlamaktadır.

Tablo.1: Türkiye’de Genel ve Yerel Seçimlere ve Halk Oylamalarına Katılım Oranları (1950-2024)

Seçim yılı	1950	1954	1957	1961	1963	1965	1968	1969	1973	1977	1982	1983	1984	1987	1988	1989	1991
Genel seçime katılım%	89,4	88,6	76,7	81,4	-	71,4	-	64,3	66,8	72,4	-	92,4	-	93,4	-	-	83,9
Yerel seçime katılım%	-	-	-	-	77,6	-	55,2	-	51,4	50,1	-	-	88,5	-	-	77,8	-
Halk oylamasına katılım%	-	-	-	81,1	-	-	-	-	-	-	91,4	-	-	95,0	88,9	-	-

Seçim yılı	1994	1995	1999	2002	2004	2007	2009	2010	2011	2014	2015-I	2015-II	2017	2018	2019	2023	2024
Genel seçime katılım%	-	85,2	87,2	79,1	-	84,3	-	-	83,2	-	83,9	85,2	-	86,2	-	88,9	-
Yerel seçime katılım%	90,5	-	87,1	-	76,3	-	85,2	-	-	89,2	-	-	-	-	84,7	-	78,1
Halk oylamasına katılım%	-	-	-	-	-	67,5	-	73,7	-	-	-	-	85,4	-	-	-	-

Kaynak: Yüksek Seçim Kurulu (YSK)

Türkiye’de çok partili dönemin başladığı 1946 yılından bu yana, dağılarak/isim değiştirerek ya da birleşerek kapanan partileri dışarıda bıraktığımızda hiçbir siyasi parti askeri müdahalelerden, partilerden bazıları da farklı zamanlarda Anayasa Mahkemesi’nin parti kapatma kararlarından kaçmayı başaramamıştır. 1980 askeri müdahalesinden sonraki dönemde demokratik dekonsolidasyonun çok partili bir sistemle telafi edilmesi umudu 1990’larda seçimlerde birçok yeni kurulmuş partinin yarışına tanıklık etmiştir. Bununla beraber ülkede 1980’den sonra uygulamaya konulan olgunlaşmamış neoliberal politikaların sonucunda ekonomik kriz yıllarını ve kısa ömürlü koalisyon hükümetlerini tecrübe eden Türkiye’de aynı dönemde seküler-islamcı hareketler ve Türk-Kürt milliyetçiliği arasındaki kutuplaşma da hissedilir olmuştur.

Ak Parti, neoliberal siyasi rasyonalitenin çoğu ülkede zirveye ulaştığı ve sağ siyasetin küresel olarak yükselişe geçtiği 2000’li yılların başında iktidara gelmiştir. Aynı dönemde, sosyo-ekonomik koşullar ve modernleşme 1970’lerden çok daha ileri düzeye ulaşmış ancak dünyadaki trendin aksine Türkiye’de seçime katılım oranları yükseliş eğiliminde olmuştur.³ Merkez sağ partilerin 2002 genel seçimlerinde kısmen ulusal baraj nedeniyle başarısız olmasıyla 1999’daki meclis

³ Oy verme alışkanlığı teorileri, bir seçimde oy kullananların bir sonraki seçimde de oy kullanma olasılığının yüksek olduğunu ve bunun tersinin de geçerli olduğunu kabul etmektedir (Plutzer, 2002; Fowler, 2006).

dağılımı tamamen değişmiş; Türk siyaseti iki partili parlamento tecrübesini yaşamaya başlamıştır. 2002'deki yüksek seçim barajının yansımaları 2007 seçimlerindeki oy verme kalıplarını etkilemiş görülmektedir, önemli sayıda seçmen daha büyük partiler lehine küçük partileri terk etmiş, bazıları da taktiksel oy verme stratejilerine başvurmuştur (Sayarı, 2012).

Araştırmacılar, popülist sağ partileri destekleyen bireylerin zayıf sosyal entegrasyona, güçlü duygusal kutuplaşmaya ve hem medyanın hem de toplumun kendilerine adil davranmadığı inancına sahip olma eğiliminde olduklarını vurgulamaktadır (Bischof ve Wagner, 2019; Gidron ve Hall, 2020); bunun aksine, büyük siyasi partileri destekleyenler, çok sayıdaki seçmen kitlesi ile olumlu sosyal ve ekonomik bağlara sahip olabilir ve kendilerini iyi temsil edilmiş hissedebilirler.

Yakın zamanda kurulmuş, İslamcı köklere sahip, sosyal entegrasyonu zayıf ve mütedeyyin bir grubu temsil eden sağ bir parti olan Ak Parti'nin, 2010'larda seçmen desteğine sahip büyük partiler arasında konumlandığını ve baskın bir parti haline geldiğini belirtmek gerekir. Kendine partizan bağlılığı olan ve/veya olmayan ama sadık bir seçmen kitlesi edinen Ak Parti, Avrupa Birliği'ne uyum ve Post-Washington Konsensüsü kapsamında kaynakların depolitizasyonu hedefiyle Batı ile yakın bağlar kurmuş ve girdiği 15 seçimden 14'ünde birinci parti olarak başarı sağlamıştır.

Müslüman-Sünni retorik ve neoliberal siyasi rasyonaliteyi harmanlayan Ak Parti hükümetleri dönemi, siyasi kutuplaşmanın yanında Türk seçmenin de duygusal olarak kutuplaştığı bir dönemi başlatmıştır. Kendi partisine desteğini arttıran ve partizan bağlarını güçlendiren seçmenler, karşı partiler ve liderleri hakkında uzak ve olumsuz düşünceler beslemeye başlamıştır. Bilişsel açıdan seçmenlerin bu konumlanması, seçim zaferinin seçmenlerin kazandığı kişisel bir zafer gibi algılanmasına yol açmıştır. Duygusal kutuplaşma literatürünün pek çok ülke çalışmasında ortaya koyduğu gibi, seçmenler seçim sonuçlarını tercih ettikleri parti için bir zafer ya da kişisel bir başarı olarak yorumlarken diğer yandan kişinin tercih ettiği partinin seçimleri kaybetmesi kişisel bir başarısızlık olarak görülebilmektedir (Greene, 2004; Huddy vd., 2015; Mason, 2015). Her iki durum da oy kullanma yoluyla siyasi katılıma ilgiyi arttırmaktadır. Ward ve Tavits (2019) CSES verilerini kullanarak, duygusal kutuplaşmanın vatandaşların siyasi rekabet ve parti sistemlerine ilişkin algılarını şekillendirdiğini göstermektedir. Şekil 1'de görüleceği gibi, aynı veri setini kullanarak yaptığımız hesaplamalara göre⁴ Türkiye, 2011-2018 arası dönemde duygusal kutuplaşma skorunda 58 ülke

---

⁴ Duygusal kutuplaşma skorunun hesaplanmasına dair izlenen prosedüre 'Araştırma Deseni ve Veri Analizi' bölümünde yer verilmektedir.

arasında birinci sıradadır. Bu veriler, diğer birçok çalışma ile de uyumlu sonuçlar ortaya koymaktadır (Wagner, 2021; Reiljan vd., 2023; Boxell vd., 2024).

2. DUYGUSAL KUTUPLAŞMA VE SİYASİ KATILIM

1940'larda ve 1950'lerde siyasi katılım dünya genelinde, oy verme ve kampanya faaliyetlerine katılım olarak anlaşılıyordu. Bu kavram 1960'ların başında politikacılar ve partiler tarafından yürütülen kampanyalar ve vatandaşlar ile kamu görevlileri arasındaki kabul görmüş temaslar gibi geleneksel siyaset kavramsallaştırmalarıyla ilgili faaliyetleri de kapsayacak şekilde olgunlaşmıştır (van Deth, 2014). 1970'lere gelindiğinde, protesto faaliyetlerinin yanı sıra kadın hareketi ya da pasifist hareketler gibi yeni toplumsal hareketleri de içeren geleneksel olmayan biçimler ortaya çıkmıştır (van Deth, 2014). Modern toplumun siyasi ve siyasi olmayan alanları arasındaki ayrımın bulanıklaştığı 1990'larda, siyasi katılımın tanımı da siyasi olabilen ancak mutlaka siyasi olması gerekmeyen sivil faaliyet ve eylemlere doğru genişlemiştir (Weiss, 2020).

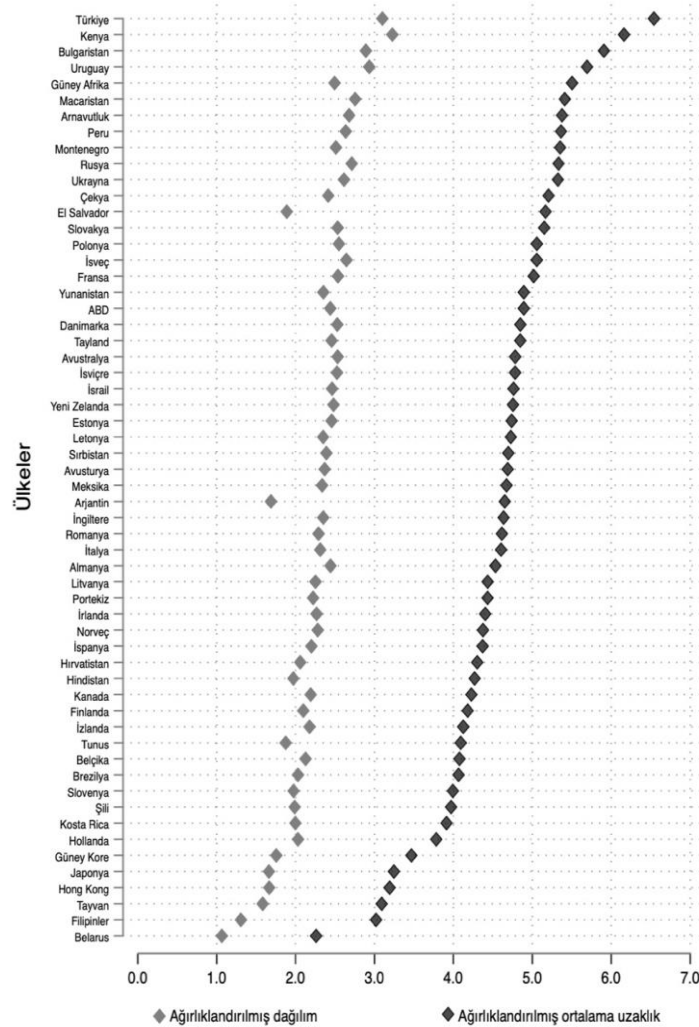
Çalışmamızın merkez kavramlarından kutuplaşma kavramı hem farklılıkların varlığına vurgu yapan hem de siyasi yeniden hizalanmalar yoluyla kutupsuzlaşma olasılığından uzaklaşılacak bir süreç ve durumdur (DiMaggio vd., 1996; Somer vd., 2021). *Duygusal kutuplaşmadaki* grup içine yönelik sempatinin ve grup dışına olumsuz ve uzak tutumların farklılığı ise kavramın birey seviyesinde ve bilişsel düzeyde irdelenmesine olanak tanımaktadır. Grup dışına yönelik düşmanlık/mesafe, Schmitt tarzı dost-düşman ayrımında bir tutuma tekabül edebileceği gibi eksik hoşlanma/hoş olmayan duygular besleme seviyelerinde de olabilir.

Duygusal kutuplaşma literatürü, partizanlık da dahil olmak üzere sosyal ve siyasi kimliklerin gelişimini ve sonuçlarını açıklamak için de kullanılan Sosyal Kimlik Teorisi'nden (SKT) yararlanmaktadır (Tajfel, 1970; Tajfel ve Turner, 1979). Partizanlığın bir tutum olmanın ötesinde bir sosyal kimlik olarak algılanması, SKT'nin duygusal kutuplaşma için sunduğu çerçevenin önemli bir ayağıdır (Bankert vd., 2017; Greene, 1999, 2002, 2004; Huddy vd., 2018). SKT, insanların sosyal gruplara olan duygusal ve psikolojik bağlılıklarının sosyal kimliklerini büyük ölçüde belirlediğini onaylamaktadır. Bu duygusal bağlar, insanların günlük rutinlerini hatta hayatta aldıkları kararları yönlendirme potansiyeli ile önemlidir. Grup bağları güçlendikçe, grup üyeliği bir varoluş kimliğine dönüşür, dahası olduğu gibi ve dış tehditlere karşı korunması gereken bir aidiyet olarak anlaşılır (Renström vd., 2021). Röllicke (2023), grup dışındakinden hoşlanmama durumunun normatif yönünü göz ardı etmemek gerektiğini paylaşmaktadır. Demokrasinin çoğulcu tanımını da düşündüğümüzde toplumun homojen bir topluluktan çok, birbirinden farklı sese, görüşe sahip

insanların bir arada yaşadığı, adil ve özgür seçimler yoluyla yöneticilere belirli süre ile yönetme yetkisi verdiği, farklılıklara rağmen belli bir seviyede korunan ahenk ile bir aradalığı ile ele alındığında toksik seviyeye ulaşmayan kutuplaşma demokrasi için faydalı de görülebilir.

Siyaset biliminde duygusal kutuplaşmaya çalışmaları, ABD’li seçmenler ve iki partili sistem üzerinden çoğalmaya başlamış (Iyengar vd., 2012; Iyengar vd., 2019; Mason, 2015; 2018) ve son yıllarda çok partili sistemler üzerine çalışmalarla da gelişmeye devam etmektedir (Wagner, 2021; Hartevelde vd., 2022a; Gidron vd., 2020; Reiljan, 2020; Reiljan ve Ryan, 2021; Renström vd., 2021). Karşılaştırmalı ülke çalışmaları ile duygusal kutuplaşmanın seviyesinin Türkiye, İsveç, Fransa gibi çok partili sistemlerde ABD’dekinden önemli ölçüde daha yüksek olduğunu ortaya koyulmuştur (Wagner, 2021; Reiljan vd., 2023; Boxell vd., 2024).

Şekil.1: Ülkelerin Duygusal Kutuplaşma Skorları (CSES, 2011, 2015, 2018)

Şekil 1’de görülebileceği gibi CSES verileri ile yaptığımız hesaplamalara göre çok partili sistemin uygulandığı birçok Avrupa ülkesinde duygusal kutuplaşma skoru ABD’yi geride bırakmıştır. Sıradaki bölümde çalışmanın odağındaki oy kullanma yolu ile siyasi katılım ve duygusal kutuplaşma seviyesi arasındaki ilişkiye dair literatürden çalışmalara ve Türkiye’de bu ilişkinin ortaya koyulması için test edilecek hipotezlere yer verilecektir.

3. OY VERME VE DUYGUSAL KUTUPLAŞMA ARASINDA NASIL BİR İLİŞKİ OLABİLİR?

Siyasi katılım ve duygusal kutuplaşma kavramları ve bu kavramları konu edinen çalışmalar, siyaset bilimi disiplinde iki farklı literatür oluşturmaktadır. Yukarıda tartışıldığı üzere, duygusal kutuplaşma son on yılda eserlerin yoğunlaştığı bir alan iken, siyasi katılım çalışmaları 1950’lerden beri artarak devam etmektedir. Bu iki literatür son dönemde iç içe geçmeye de başlamıştır. Araştırmalar, kutuplaşmış toplumlarda aktif siyasi katılımın daha belirgin olduğunu göstermektedir (Wojcieszak, 2011). Bunun yanında partizanlığın da siyasi katılımı artıran bir yönü olduğunu ortaya koyan çalışmalar vardır (Campbell vd., 1960; Greene, 2004). Yine birçok siyaset bilimci, partizanlığın duygusal bir bileşen içerdiğini kabul etmektedir (Campbell vd., 1960; Green vd., 2002; Lupu, 2015).

Grup içi siyasetin dinamikleri seçimlere katılım için bir motivasyon kaynağı olarak hizmet edebilir. Duygusal kutuplaşma, siyaseti gruplar arası rekabetle ilişkilendirerek, seçmenleri sadece ideolojik bir tercihtense grup siyasetinin dinamiklerine göre şekillenen siyasi katılım kararına yöneltebilir (Edlin vd., 2007). Harteveld ve Wagner (2023), Almanya, İspanya ve Hollanda üzerine yaptıkları çalışmada, kutuplaşmanın, seçmenleri iç grup veya dış grup pozisyonlarını benimsemeye teşvik edebileceğini, böylece siyasi katılımı artırabileceğini ve bunun da kutuplaşmayı güçlendireceğini öne sürmektedirler. Belirli bir düzeyde siyasi kutuplaşmanın varlığında da seçmenler adaylar arasında daha kolay seçim yapabilmektedir (Campbell, 2016; Enyedi, 2008; LeBas, 2018). Örneğin, radikal sağ ya da sol popülist partiler tarafından önerilen anti-demokratik duruşları ayırt eden seçmenler (Bantel, 2023) demokratik normları ön planda tutarak oy kullanmaktadırlar.

Seçmenler zaman zaman kime oy vereceği konusunda belirgin bir karara sahip olmasa da duygusal açıdan uzak ve olumsuz hissettiği adaylara ya da partilere oy kullanmayacağından emin olabilmektedir. Pozitif partizanlığı ve ideolojik kutuplaşmayı hesaba katan ve duygusal kutuplaşmanın siyasi katılım üzerinde belirgin bir anlamlı etkisinin sürdüğünü kaydeden çalışmalar da

literatürde yer alır (Wagner, 2021; Wald ve Tavits, 2019). Oy verme eğilimi ile partizan duygusal kutuplaşma arasındaki ilişkiye baktığı çalışmada Serani (2022), hem grup içi beğenin hem de grup dışı nefret duygularının insanların oy verme eğilimini artırdığını ve ikincisinin etkilerinin daha belirgin olduğunu göstermektedir.

Duygusal kutuplaşma ve siyasi katılım arasındaki nedensellik analizi için yeterli çalışma birikimi bulunmasa da partizanlık⁵ ve siyasi katılım arasındaki etkileşim literatürde yer almaktadır (Huddy ve Bankert, 2017). Partizanlık çoğunlukla sosyal kimlik teorisinden hareketle duygusal bir parti özdeşleşmesi olarak anlaşılmış ya da rasyonel seçim teorisine dayalı olarak politika ve politikacılarla rasyonel/araçsal bir ilişki biçimi olmuştur (Carius-Munz, 2020). Daha detaylı bakıldığında partizanlığın sezgisel bir kimlik olmanın ötesinde, siyasi kimliğin temelini oluşturan, siyasi olayları, adayları ve konuları değerlendirmek, oy verme tercihleri konusunda ipuçları sağlayan çok yönlü bir kavram olduğu söylenebilir (Dalton, 2015). Nitekim, oy kullanma kararının grup dışına yönelik olumsuz duygulardan ziyade kişinin kendi partisine yönelik olumlu duygulardan kaynaklandığına dair literatürde güncel çalışmalar yer almaktadır (bkz. Phillips, 2024).

Bolsen ve diğerleri (2014: 237) tarafından savunulduğu üzere, “partizan kimlikler kamuoyu oluşumunda kesinlikle kritik bir rol oynamaktadır ve yönelimsel muhakeme genellikle bireyin kendi partisine sadık ve tutarlı olma ve diğer partiyle olan farklılıkları en üst düzeye çıkarma arzusu tarafından yönlendirilmektedir”. Parti kimliği sadece oy tercihimizi belirlemekten daha fazlasını yapar; vatandaşların nasıl tutum geliştireceklerini ve siyasetle nasıl ilişki kuracaklarını şekillendirmeye yardımcı olur (Campbell, 1960; Johnston, 2006). Güçlü partizanlar partilerine oy verir, kampanya sırasında siyasi eylemde bulunur, partilerine dışarıdan gelen tepkilerine karşı savunur ve duygusal kutuplaşma sergiler (Huddy vd., 2018). Iyengar ve diğerleri (2019)’ne göre, partizanlığın güçlü bir grup kimlik oluşturması, aileden gelen partizan bağlardan köklerini alır ve bu partizanlık her seçim dönemi pekiştikinden değişime uğraması muhtemel değildir. Parti sistemindeki dalgalanmaların yüksek olduğu Türkiye’de, bu bağlamda partizan bağlılıkların benzer parti ailelerinin farklılaşan isimleri altında nesiller arasında aktarılmıştır (Çarkoğlu, 2012; Kalaycıoğlu, 1998, 2008).

---

⁵ Bu çalışmada kullandığımız partizan kavramı, CSES anketinde yakın hissettiği bir partinin olduğunu ifade eden katılımcıların verdiği “çok yakın hissediyorum” ve “yakın hissediyorum” yanıtlarına dayanarak oluşturulan değişkeni ifade etmektedir. Bu değişken çalışmanın odağındaki 5 parti (Ak Parti, CHP, HDP, İYİP, MHP) için yaratılmıştır.

Literatürde ortaya konduğu üzere duygusal kutuplaşma seviyesinde artış, seçmen katılımını motive ederek siyasi katılım üzerinde pozitif yönlü bir etkiye sahip olabilir (Bankert, 2021; Hartevelde ve Wagner, 2023; Iyengar ve Krupenkin, 2018; Wagner, 2021; Ward ve Tavits, 2019), ancak bazı çalışmalar karşıt görüşler sunmaktadır (Ahn ve Mutz, 2023, Phillips, 2024). Phillips (2024), oy verme yoluyla siyasi katılımın alışkanlık yönünü vurgulayarak, duygusal kutuplaşmanın yeni seçmenleri çekmek yerine yalnızca halihazırda siyasi alana dahil olanları harekete geçirdiğini savunmaktadır. Ahn ve Mutz (2023)'a göre ise iki kavram arasındaki ilişki sınırlıdır; siyasi katılımın belirleyicileri arasında duygusal kutuplaşmadan daha çok önce gelen değişkenler söz konusudur. Hartevelde ve diğerlerine (2022a) göre, duygusal kutuplaşmanın siyasi katılım üzerinde kalıcı bir etkisi bulunmamaktadır. Bahsettiğimiz noktalardan hareketle hem tüm anket verisi hem de partizan alt gruplar için test edeceğimiz ilk hipotez aşağıdaki gibidir:

Hipotez 1 (H1): Duygusal kutuplaşması yüksek olan seçmenlerin, oy kullanma yoluyla siyasi katılım olasılığı da yüksektir.

Campbell ve diğerlerinin (1960: 42) belirttiği gibi: "...siyasetin unsurlarına ilişkin algı ve değerlendirmelerin ölçülmesi, oy verme eyleminin açıklanmasında enerjimizin ilk yüküdür". Yazarlar oy verme güdülerini kampanyaya ilgi, seçim sonucuna ilişkin endişe, politik etkililik duygusu ve vatandaşlık görevi duygusu olarak sıralamaktadırlar. Ayrıca, dış gruba düşmanlık ve iç grup kayırmacılığı da daha önce bahsettiğimiz gibi siyasi katılım motivasyonunun iki temel nedenidir. Muhalefet düşman ya da tehdit olarak görüldüğünde, seçim daha büyük bir sorun ve yüksek riskli bir rekabet haline gelmektedir (Valentino vd., 2011; Abramowitz ve Webster, 2018; Huddy ve Yair, 2021; McLaughlin vd., 2020). Diğer partilere karşı düşmanlık ne kadar büyük olursa, seçim rekabeti riskli seviyede algılanmaktadır ve siyasi katılım yüksek seyrederek. Ward ve Tavits (2019)'in ortaya koyduğu gibi karşı partiye ve/veya partililere olumsuz duygular ve seçim sonuçlarının desteklenen parti lehine sonuçlanmaması durumunda risk algısını tetikleme nedenleriyle vatandaşlar daha çok oy kullanma eğiliminde olabilmektedir. Ayrıca, partizan ve sosyal kimlikler birbirini güçlendirdiğinde, vatandaşların siyasi katılımı artmaktadır.

Literatürün üzerinde durduğu öfke ve Schadenfreude⁶ gibi bazı duygular da siyasi katılımı motive edebilir ve seçmenleri harekete geçirebilir (Valentino vd., 2011; Huddy vd., 2015). Özellikle ikinci duygu durumunda, grup içi seçim başarısı, dış grupların başarısızlığından kaynaklanan bir öz tatmin olarak algılanmaktadır. Huddy ve diğerlerinin (2015: 3) belirttiği gibi, '[p]artililerin (...) içselleştirilmiş partizan kimliği duygusu, partinin başarısızlıklarının ve zaferlerinin

⁶ Almanca dilinden olan bu kelime, başkasının üzüntüsüne sevinme durumunu ifade eder.

kişisel hale geldiği anlamına gelir. Pozitif farklılığa verilen önem, özellikle bir partinin konumu veya statüsü tehdit altında olduğunda devam etmektedir.'

Seçmen katılımına ilişkin psikolojik açıklamalar, seçmenlerin önemli bir kısmının kişisel motivasyonlar ve medya etkisinin bir kombinasyonu ile oy kullanmaya yönlendirildiğini öne sürmektedir. Örneğin seçimlere katılım, adayların medyada daha fazla yer bulması ve daha yüksek tanıtım nedeniyle başkanlık seçimlerinde tipik olarak daha yüksektir (Edlin vd., 2007). Birden fazla ülkenin karşılaştırıldığı çalışmalarda, duygusal kutuplaşmanın zaman içinde dalgalanmalar gösterdiği ve seçim öncesi dönemlerde en yüksek seviyelere ulaştığı gösterilmiştir (Boxell vd., 2024; Hernandez vd., 2021, Hartevelt vd., 2022a). Tıpkı bir futbol taraftarının her dört yılda bir düzenlenen Dünya Kupası'nın başlamasına son günler kala heyecanla beklemesi gibi seçimlere olan ilgi de seçim günü yaklaştıkça artma eğilimindedir (Edlin vd., 2007). Benzer şekilde, yerel ve ulusal seçimlere olan ilgi, seçmenin seçimin yüksek riskli bir rekabet olup olmadığını değerlendirmesine bağlı olarak farklılık gösterebilir (Arceneaux ve Nickerson 2009). Rekabetin büyük olduğu seçimlerde, bir başka deyişle kazananın ve/veya kazanan tarafı destekleyen seçmenlerin elde edeceği faydaların, karşı tarafta yer alanın ise doğal olarak kayıpta olacağı durumlarda seçmenler seçim sonuçlarına yüksek ilgi duyar ve seçimler daha yüksek katılımı sonuçlanır. Abramowitz ve Stone (2006) ile Abramowitz ve Saunders (2008), ABD için yaptıkları çalışmada, George W. Bush'un başkan seçilmesiyle ilgili kanıtlar sunarak, liderlere yönelik beğenin/nefretin harekete geçirici bir etkisi olduğunu ve daha seçimin yüksek katılımı sonuçlandığını göstermişlerdir.

Seçmenlerin oy kullanma kararı ve oluşacak sonuçlara dair beklentilerini dikkate alan Rasyonel Seçim Teorisi'ne göre vatandaşlar, sonuçlara ilişkin fayda beklentilerinin düşük olması ya da hiç olmaması durumunda seçim günü oy kullanmayı irrasyonel bulmaktadır (Downs, 1957; Riker ve Ordeshook, 1968). Seçim sonucuna dair beklentinin oluşması, çıkacak sonucun olası etkilerini değerlendirme ve oy kullanma ya da kullanmama kararını içeren bu yaklaşımda oy vermek, istenen sonuca ulaşmak için araçsal bir eylem haline gelmektedir (Fiorina, 1981). Son yıllarda Fransa'daki cumhurbaşkanlığı seçimleri bunun en belirgin örneğini teşkil eder. Aşırı sağ yükselişte olduğu ülkede girdiği her seçimde oyunu artıran Ulusal Birlik ve lideri Marine Le Pen, radikal sağ politikalara karşı birleşen ve bu politikalara olumsuz bakan seçmenlerin kullandığı stratejik oylar nedeniyle zafer elde edememektedir. Dolayısıyla, duygusal kutuplaşmanın varlığında bunun oy kullanmaya yansımaları her zaman grup içine olan sempatiden değil, grup dışına olan olumsuz bakıştan da beslenmektedir. Bu durumun bir benzeri, Türkiye'de 2002 genel seçimlerinde ulusal seçim barajı nedeni ile meclisin dışında kalan partileri destekleyen seçmenlerin, 2007

seçimlerinde stratejik davranarak oylarını 2002'nin kazananı büyük partilere yöneltmesi şeklinde tecrübe edilmiştir (Sayarı, 2012).

Seçmenler, oylarının bir şeyleri değiştireceğini düşündüklerinde, kimin seçildiğinin gerçekten önemli olduğuna inandıklarında, seçimlerde oy kullanma eğilimlerin önemli seviyede artış göstermektedir. Dolayısıyla vatandaşların algıları, bilişsel düzeyde partileri nereye koydukları siyasi katılım üzerinde itici bir güç olabilmektedir. O halde, duygusal açıdan kutuplaşma düzeyinin politik etkililik üzerindeki etkisine bakmak anlamlı durmaktadır. Bu muhtemel ilişkiyi test edeceğimiz hipotez aşağıdaki gibidir:

Hipotez 2 (H2): Duygusal kutuplaşması yüksek olan seçmenlerin, oy kullanma yoluyla siyasi katılıma verdiği önem de yüksektir.

4. ARAŞTIRMA DESENİ VE VERİ ANALİZİ

Bu bölümde, Türkiye için CSES⁷ verileri kullanılarak çalışmadaki temel değişkenler ve tanımlayıcı istatistiklerin analizi sunulacaktır. CSES veri setinin tercih edilmesinin bir nedeni, duygusal kutuplaşma, oy kullanma eğilimi, partizanlık gibi değişkenleri ülkeler arasında standart bir şekilde ölçmesi ve karşılaştırmalı çalışmalara imkân vermesidir. Diğer bir tercih sebebi de açık kaynak olarak erişilebilir olmasıdır. CSES'in sunduğu Türkiye verileri, 2011 genel seçimleri, 2015 Haziran genel seçimleri ve 2018 genel seçimleri sonrasında yapılan seçim-sonrası anketlerine dayanmaktadır. Literatürde siyasi katılım ve duygusal kutuplaşma arasındaki ilişkiyi inceleyen az sayıda çalışmanın kullandığı veri setlerine baktığımızda, CSES, Sosyal Bilimler için Boylamsal İnternet Çalışmaları (LISS Panel), E-DEM Panel gibi kamuya açık veri setlerini kullanan kesitsel çalışmalar dikkat çekmektedir. Bu çalışmalarda siyasi katılım için tercih edilen temel bağımlı değişkenler olarak oy verme ve/veya oy verme eğilimi öne çıkmaktadır. CSES'in seçim sonrası anketi verilerine göre, anket katılımcılarının %93'ü (3265 kişi) bir önceki seçim(ler)de oy kullanmış, bu alt grubun da %87'si önceki tüm seçimlerde oy kullanmıştır; son seçimde oy kullananların %2'si önceki seçimlerde oy kullanma ehliyetine sahip değildir ve %11'i önceki seçimlerde oy kullanmamıştır. Siyasi katılımın izleyen seçim dönemlerinde devamlılık arz etmesi, siyasi katılım literatüründe oy kullanmanın bir kere yapıldıktan sonra alışkanlık haline gelmesi üzerinden değerlendirilmektedir (Phillips, 2024).

Anket verisinde yer alan bir soruda katılımcıların partizan olup olmadığı sorulur: "*Kendinizi genellikle herhangi bir partiye yakın olarak görüyor musunuz?*" Bu soruda yer alan 'yakın' kelimesi bir siyasi partiye duygusal bağlılığı ifade

⁷ Bu veri seti, 1996 ile 2019 yılları arasında 55 ülkede yapılan seçimleri kapsayan seçim anketlerinin bir derlemesidir.

etmektedir (Huddy vd., 2020). Katılımcıların %28'i herhangi bir siyasi partiye yakın hissetmemektedir. Ancak mutlak bir oran, o grubun duygusal olarak kutuplaşmadığı anlamına gelmemektedir. Bir başka soruda katılımcılara "*Kendinizi en çok hangi partiye yakın hissediyorsunuz?*" diye sorulmakta ve bu soruyu partizanlık düzeyini soran ikinci bir soru takip etmektedir: "*Kendinizi bu partiye çok mu yakın hissediyorsunuz, biraz mı yakın hissediyorsunuz, yoksa pek yakın hissetmiyor musunuz?*" Katılımcıların %50'si kendilerini partilerine son derece yakın hissederken, %47'si de partilerine biraz yakın hissetmektedir.

Karşılaştırmalı siyasette duygusal kutuplaşma çalışmaları, partilere, liderlere ve parti destekçilerine yönelik tutumları ölçen duygu termometrelerini⁸ (Iyengar vd., 2012; Druckman ve Levendusky, 2019) kullanmaktadır. Diğer bazı çalışmalarda sosyal mesafe ölçümleri (Hobolt vd., 2021; Levendusky ve Malhotra, 2016; Druckman ve Levendusky, 2019; Westwood vd., 2018; Kingzette vd., 2021), güven oyunları (Voelkel vd., 2023; Broockman vd., 2022) ve parti destekçileri hakkındaki özellik derecelendirmeleri (Iyengar vd., 2012; Levendusky, 2013; Druckman ve Levendusky, 2019) kullanılmaktadır. Druckman ve Levendusky (2019) duygu termometrelerinin, özellik derecelendirmelerinin ve güven derecelendirmelerinin benzer tutum türlerini ölçtüğünü, sosyal mesafe ile ilgili soruların ise daha çok davranışsal bir yapıyı ölçtüğü için diğerleriyle daha az korelasyon gösterdiğini belirtmektedir.

Duygusal kutuplaşma skoru hesaplamasında Wagner'in (2021) öncü makalesini temel alan bu çalışma, duygu termometresi sorularına verilen parti beğenme-beğenmeme puan ortalamalarının yayılması (*spread of like-dislike*) yöntemini kullanmaktadır. Hesaplama prosedürü iki partili bir sistemde çok daha basitken, çok partili bir sistemde parti sayısı ve seçilen hesaplama metoduna göre daha karmaşık bir hale gelebilmektedir. Örneğin, bir anket katılımcısının partilere verdiği skorlar incelendiğinde en hoşlanmadığı parti büyük bir parti ise, oy oranlarına göre ağırlıklandırılmış bir hesapta bu seçmen, daha küçük bir partiden hoşlanmayan bir diğer seçmene göre duygusal olarak daha fazla kutuplaşır⁹. Özellikle sevilen ve sevilmeyen partilerin büyük rakipler olduğu senaryolarda ve parti büyüklüğünün duygusal kutuplaşma ile güçlü korelasyonu göz önüne alındığında (Wagner, 2021; Ward ve Tavits, 2019; Kawecki, 2022), bir

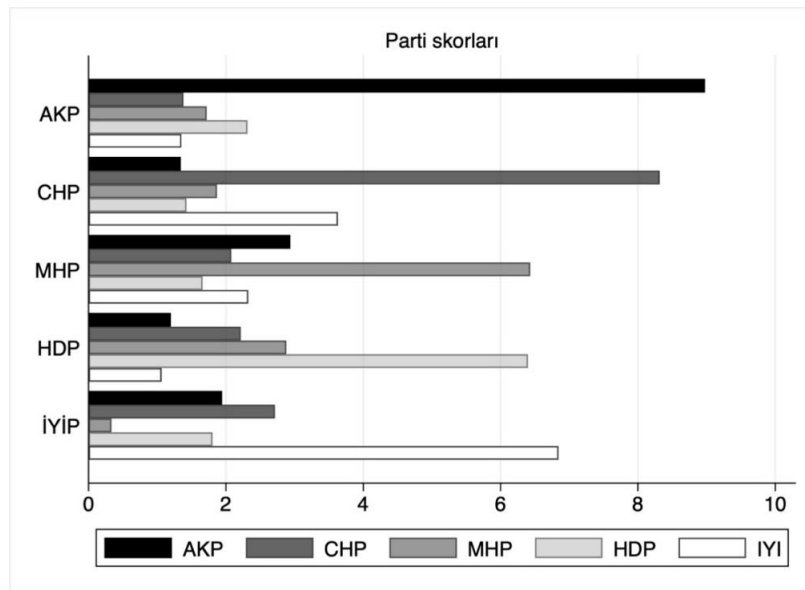
⁸ Bu ölçüm, tipik olarak '0 ila 10' veya '0 ila 100' arasında değişen sayısal bir ölçek kullanır; burada '0' aşırı hoşnutsuzluğu ve '10/100' aşırı beğeniyi gösterir.

⁹ Bunu bir örnek ile açıklayacak olursak, 4 partinin puanlanmasının sorulduğu ankette oy oranı sırasıyla %40, %30, %15, %15 olan partilere 10,0,0,0 ve 0,0,0,10 veren 2 seçmenin partilerin oy oranları ile ağırlıklandırılmış duygusal kutuplaşma skorları sırasıyla 4.9 ve 3.6; oy oranları hesaba katılmadan ise iki seçmen için de eşit ve 4.33'tür. Birinci seçmen, oy oranı daha yüksek oran partiden hoşlanmakta ve diğer partilerden hoşlanmamaktadır. İkinci seçmen de ülkenin en az oy alan partisinden en yüksek seviyede hoşlanmakta ve diğer partilerden hiç hoşlanmamaktadır.

ağırlıklandırma prosedürü kullanmak daha makul bir seçim olarak ortaya çıkmaktadır (Gidron vd., 2020). Bununla birlikte, çok partinin yer aldığı duygusal kutuplaşma çalışmalarında parti sistemi parçalanmasının dikkate alınması önemlidir. Örneğin, radikal sağ partilere yönelik düşmanlık, büyük partilerin baskınlığı nedeniyle düşük düzeyde bir duygusal kutuplaşma içinde absorbe edilebilir (Gidron vd., 2020; Reiljan vd., 2020, 2023; Bettarelli vd., 2022; Hartevelde, 2022b). Türkiye örneğinde, parlamentoda hem büyük hem de küçük siyasi partilerin bulunması nedeniyle duygusal kutuplaşma skoru hesaplamasında partilerin oy oranları dikkate alınarak birey seviyesinde ağırlıklandırma prosedürü kullanılmıştır. Duygusal kutuplaşma skoru hesaplamasına dair daha detaylı açıklamalara ve literatürde kullanılan bir diğer duygusal kutuplaşma hesaplama yöntemi olan “ortalama uzaklık” (*mean-distance*) yöntemine dair notlar EK bölümünde raporlanmaktadır.

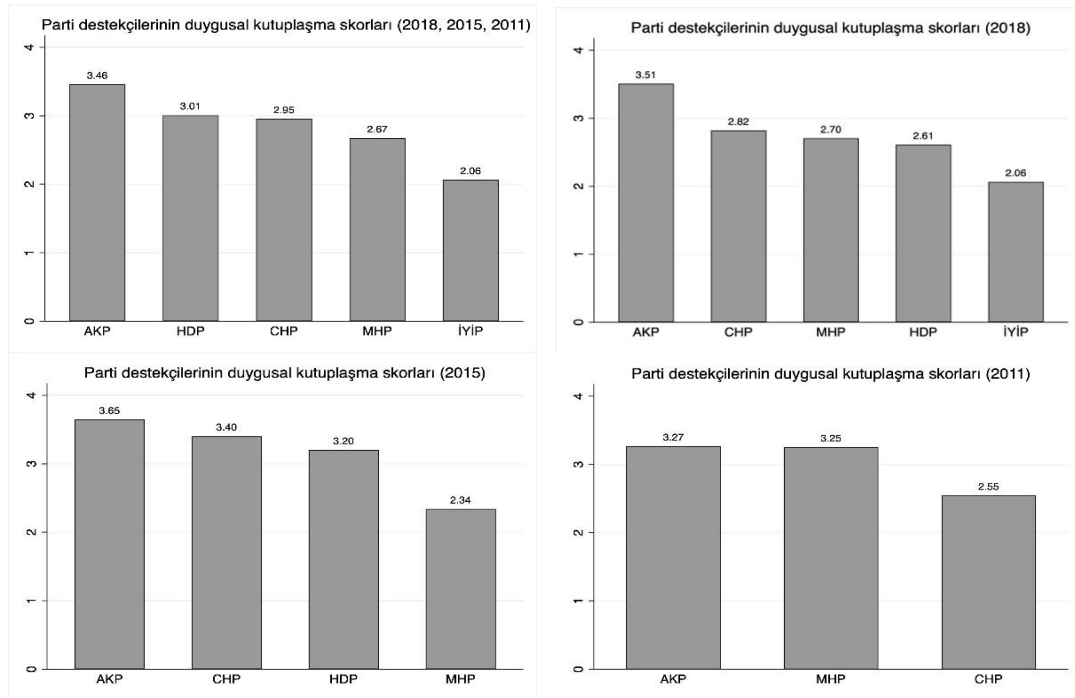
Duygusal kutuplaşmaya yönelik çalışmalarda parti kimliği belirterek grup içi/grup dışı yakınlığa ilişkin sorular ölçümü kolaylaştırmanın bir yoludur, ayrıca cevap opsiyonlarına sıralı bir bölüm eklemek de katılımcıların cevaplama sürecini kolaylaştırmaktadır. CSES anketi, temel bağımsız değişkenimiz olan duygusal kutuplaşma ile ilgili olarak katılımcılara aşağıdaki soruyu yöneltilmektedir: "*Siyasi partilerimizin her biri hakkında ne düşündüğümüzü bilmek isteriz. Bir siyasi partinin adını okuduktan sonra, lütfen "0'dan 10'a kadar bir ölçekte değerlendirin; burada "0" o partiyi kesinlikle sevmediğiniz, "10" ise o partiyi kesinlikle sevdiğiniz anlamına gelmektedir. Eğer adını duymadığımız ya da hakkında yeterince bilgi sahibi olmadığımız bir parti sorulursa, bilmediğinizi söylemeniz yeterli. İlk parti A Partisidir.*"

Şekil.2: Seçmenlerin Partilere Verdiği Ham Skorlar (CSES, 2011, 2015, 2018)

Çalışmada yer verilen siyasi partiler şunlardır¹⁰: muhafazakâr, İslamist Ak Parti, sosyal demokrat CHP, Türk milliyetçisi Milliyetçi Hareket Partisi (MHP), Kürt milliyetçisi Halkların Demokratik Partisi (HDP) ve Türk milliyetçisi İyi Parti (İYİP). Çalışmanın odağındaki 5 partiyi destekleyen seçmenlerin kendi partileri ve diğer partiler için verdikleri skorların ortalamaları şekil 2’te görülmektedir. Buna göre, seçmenler kendi partilerini diğerlerinden ciddi şekilde ayrı tutmakta ve en yüksek skoru vermektedir. Ankette 0-10 aralığında kendi partisine en yüksek puanı verenler Ak Parti seçmenleri iken, bu partiyi CHP seçmenleri, İYİP seçmenleri, MHP seçmenleri ve HDP seçmenleri takip etmektedir. Karşı partilere verilen skorlara bakıldığında Ak Parti’yi destekleyenlerin en düşük puan verdiği iki parti İYİP ve CHP, CHP’yi destekleyenlerin en düşük puan verdiği iki parti Ak Parti ve HDP, MHP’yi destekleyenlerin en düşük puan verdiği iki parti HDP ve CHP, HDP’yi destekleyenleri en düşük puan verdiği iki parti İYİP ve Ak Parti ve son olarak İYİP’i destekleyenlerin en düşük puan verdiği iki parti MHP ve HDP olmuştur.

Şekil.3: Türkiye’de Partilere Yönelik Duygusal Kutuplaşma Skorları (CSES, 2011, 2015, 2018)

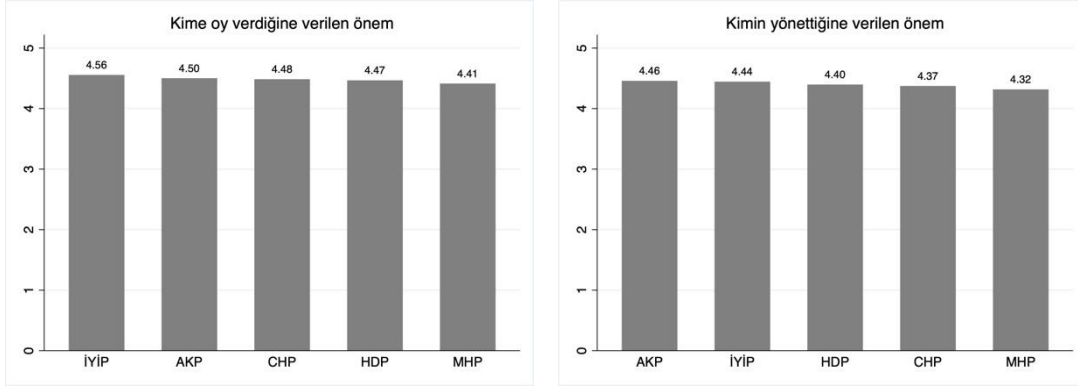

¹⁰ 2018 anket verilerine göre. CSES 2011 anketinde AKP, CHP ve MHP’yi, 2015 anketinde ise AKP, CHP, MHP, HDP ve Saadet Partisi’ni (SP) dahil etmiştir; ancak bu çalışmada söz konusu dönemlerde parlamentoda yer alan partiler ve seçmenleri için analiz yapıldığı için SP tahmin modelimizden çıkarılmıştır.

Çalışmanın ilgilendiği sorulara verilen “*Bilmiyorum*” yanıtları kayıp veri olarak değerlendirilmiştir. Şekil 3’te görüldüğü gibi 3 seçim dönemini kapsayan ortalama duygusal kutuplaşma skoru (DKS) 3.5 ile Ak Parti seçmenleri arasında en yüksek değere sahipken, İYİP seçmenleri 2.1 ile en düşük DKS’ye sahiptir. Şekilde görülen değerler bir parti için ne kadar yüksekse, o partiyi destekleyen anket katılımcıları da o kadar yüksek derecede duygusal kutuplaşma göstermektedir. Literatürde genel olarak iddia edilenin aksine, milliyetçi aşırı-sağ partilerden MHP’nin DKS değerleri 2.7 düzeylerinde ve diğer partiler içerisinde ortalarda seyretmektedir. Ak Parti’nin öncülük ettiği 2009’da demokratik açılım ve 2012’de Kürt açılımı politikaları ile yumuşama dönemine giren milliyetçi uçlar ile Kürt milliyetçileri arasındaki gerilim, Temmuz 2015’teki ateşkes ile sona ermiştir. Haziran 2015 seçimleri sonrasında MHP seçmenlerinin ortaya koyduğu görece düşük DKS, söz konusu dönemdeki hükümet politikalarının sonucudur. MHP ile Ak Parti arasında 2018 cumhurbaşkanlığı seçimleri öncesinde kurulan Cumhuriyet İttifakı, MHP seçmenleri arasında Kürt hareketine karşı milliyetçi duyguları körüklemiştir. MHP destekçileri için DKS’nin 2011, Haziran 2015 ve 2018 genel seçimlerinden sonra sırasıyla 3.3, 2.3, ve 2.7 olarak izlediği dalgalı grafik bu iddiayı desteklemektedir.

CSES verilerinden seçmenlerin politik etkililik konularında yaklaşımını ölçmek için bazı sorular bulunmaktadır: "*Bazı insanlar, insanların kime oy verdiğinin ne olacağı konusunda hiçbir fark yaratmayacağını söylüyor. Diğerleri ise insanların kime oy verdiğinin olacaklar üzerinde büyük bir fark yaratabileceğini söylüyor. Bu karttaki ölçeği kullanarak (burada 1 oy vermenin olacaklar üzerinde hiçbir fark yaratmayacağı ve 5 oy vermenin büyük bir fark yaratabileceği anlamına gelmektedir) kendinizi nereye yerleştirirsiniz?"* Şekil 4’te sol tarafta görüleceği gibi, bütün parti seçmenleri hangi adaya oy verdiklerine oldukça fazla önem atfetmektedir. Verilen puanlar her bir parti seçmeni için ortalama 4.5 seviyesinde olup, en yüksekten en düşüğe parti sıralaması İYİP, Ak Parti, CHP, HDP ve MHP şeklindedir. Benzer bir soru da: "*Bazı insanlar iktidarda kimin olduğunu fark etmediğini söylüyor. Diğerleri ise kimin iktidarda olduğunu büyük bir fark yarattığını söylüyor. Göstereceğimiz karttaki ölçeği kullanarak (burada 1 kimin iktidarda olduğunu hiç fark etmediği, 5 ise kimin iktidarda olduğunu büyük fark yarattığı anlamına gelmektedir) kendinizi nereye yerleştirirsiniz?"* şeklinde olup kimin yönettiğine verilen önemin değerlendirilmesi beklenmektedir. Şekil 4’te sağ taraftaki sıralamada Ak Parti, İYİP, HDP, CHP, MHP partilerini destekleyen seçmenlerin sıralanışı görülmektedir. Türkiye’de seçmenlerin nerdeyse parti ayrımsız seçimde kime oy verdiğine ve sonucunda kimin yönettiği verdiği önem yüksek seyretmektedir.

Şekil.4: Seçmenlerin Politik Etkililik Sorularına Verdiği Cevap Ortalamaları (CSES, 2011, 2015, 2018)

CSES anketi, katılımcıların siyasi elitlere ilişkin tutumları, politik ilgi düzeyleri ve medyadan siyaset takibine dair bazı sorular sormaktadır. Tahmin modeline bu değişkenlerin etkileşim terimi olarak dahil edilmesi, model tahmininde değişen varyansın kontrol edilmesine yardımcı olacaktır. Gelir, eğitim, yaşam alanı (kentsel veya kırsal), cinsiyet, yaş ve dini faaliyetlere katılım gibi çeşitli sosyo-demografik özelliklere de analizlerde yer verilecektir. Çalışmada kullanılan bütün değişkenlerin tanım ve kodları ve istatistiki verileri Ek Tablo 1’de yer almaktadır.

5. BULGULAR

Çalışmanın bu bölümünde önceki bölümlerde ortaya koyulan hipotezlerin sınanması yapılacak ve elde edilen bulgular tartışılacaktır. İlk hipotezde bağımlı değişken olarak anket katılımcısının anket öncesindeki seçimde oy kullanıp kullanmadığı sorusuna verilen evet/hayır yanıtına istinaden ikili lojistik regresyon tercih edilmiştir.¹¹ Bu tahmin modelinde elde edilen katsayılar, bağımlı değişkenin mutlak değişimi yerine 0 değerinden 1 değerine geçme yani bir başka deyişle, oy kullanmama kararından oy kullanma kararına değişime dair bir olasılık vermektedir (Wooldridge, 2006).

Tablo 2’de yayılım yöntemi ile hesaplanan duygusal kutuplaşma skoru ile tahminlenen regresyon sonuçları gösterilmektedir. Buna göre, büyük ve küçük partilerin varlığında daha çok tercih edilen yayılım yöntemi ile yapılan tahmine göre Model 1’de duygusal kutuplaşma skorundaki artış, oy kullanma ihtimalini de arttırmaktadır (tahmin katsayısı (β)=0.34***, standart sapma (ss)=0.05, hata payı

¹¹ Bağımlı değişkenin 0 ve 1 değerini aldığı durumlarda literatürde sıklıkla kullanılan bir diğer yöntem de doğrusal olasılık modelidir. Ancak bu yöntemin zayıflığı değişkenlerin olasılık katsayılarını sabit varyans varsayımı altında hesaplamasıdır. Değişen varyans tercihi sebebiyle ikili lojistik regresyon tercih edilmiştir.

olasılığı ($p < 0.000$). Model 2’de sosyo-demografik değişkenlerin eklenmesiyle de istatistiki anlamlılık düzeyi korunmaktadır ($\beta = 0.36^{***}$, $ss = 0.05$, $p < 0.000$). Oy kullanmayanların artan yaş gruplarında oy kullanma eğiliminde olma ihtimali pozitif yönlü ve istatistiki olarak anlamlıdır ($\beta = 5.37^{***}$, $ss = 1.06$, $p < 0.000$). Eğitim seviyesindeki artış (referans kategori okuma yazma bilmeyenler) oy kullanma yoluyla siyasi katılım ihtimalini pozitif yönlü etkilemektedir ($\beta = 0.34^{***}$, $ss = 0.11$, $p < 0.001$). Literatürde eğitimin, siyasi katılımı teşvik ettiğine dair çalışmalar bulunmaktadır (bkz. Verba vd., 1995) Medeni durumun (referans evli olanlar) siyasi katılıma etkisi ise negatif yönlü ve istatistiki olarak anlamlıdır ($\beta = -0.23^{**}$, $ss = 0.07$, $p < 0.001$). Bu bulgu, literatürdeki diğer çalışmalarla da uyumludur (Hobbs vd., 2014; Plutzer, 2002). Gelir seviyesi, dini faaliyetlere katılım sıklığı, yaşanan bölgenin kırsal ya da kent olması ise istatistiki anlamlı bir etki göstermemiştir.

Tablo.2: Regresyon Sonuçları (H1, Tüm Veri)

<i>Değişkenler</i>	<u>Tüm veri</u>		
	Model 1	Model 2	Model 3
Duygusal kutuplaşma	0.34*** (0.05)	0.36*** (0.05)	0.22*** (0.05)
AKP partizan			1.18*** (0.17)
CHP partizan			1.43*** (0.27)
HDP partizan			1.28** (0.42)
İYİP partizan			1.49 (1.01)
MHP partizan			1.27*** (0.32)
<i>Gözlem sayısı</i>	3,074	3,023	3,023
<i>Kontrol değişkenler</i>	Hayır	Evet	Evet

Olasılık skorlarının istatistiki anlamlılık düzeyleri:

*** $p < 0.01$, ** $p < 0.05$, * $p < 0.10$.

Aynı tabloda Model 3’te görüleceği gibi, partizan kimlikler ile yapılan tahminlerde İYİP partizanları dışında Ak Parti, CHP, HDP ve MHP’ye yakın hisseden seçmenlerin duygusal kutuplaşması skoru arttıkça oy kullanma eğilimlerinde artış ihtimali de pozitif yönlü olarak raporlanmıştır ve tüm partiler için istatistiki açıdan anlamlıdır. Bu bulgular, seçmenin oy tercihinde bulunurken parti kimliğini referans aldığını da göstermektedir.

Seçmenler, oy kullanmış olsalar dahi kendilerini bir siyasi partiye yakın hissetmeyebilirler ya da bunu söylemekten kaçınabilirler. CSES verisini kullanan çalışmasında Çakır (2019), 2011 ve 2015 yıllarında Türkiye’deki seçmenlerin

yüzde 20'sinden fazlasının oy kullanmış olsalar da kendilerini bir siyasi partiye yakın hissetmediklerini belirtmektedir. Birinci hipotezin sınamasını detaylandırmak amacıyla CSES'e göre sadece partizan olan anket katılımcıları için analizi genişletmek anlamlı durmaktadır. Tablo 3'te tüm veri seti yerine partilere "yakın" ya da "çok yakın" hissettiğini ifade eden katılımcıların dahil olduğu alt gruplar için oy kullanma olasılığı tahmin sonuçları raporlanmıştır (Model 4-11)¹². Ayrıca bu modellerde CSES veri setinde yer alan ve modellerin güvenilirliğini arttıran politik ilgi düzeyi ve medyadan siyasi haberleri takip etme sıklığına dair ilave kontrol değişkenler etkileşim terimi olarak dahil edilmiştir. Güncel gelişmeleri takip etmek, seçimin sonuçlarına göre şekillenecek konjonktürü tahmin etmenin bir yoludur. Bu da belli bir seviyede politik ilgiyi gerektirir (Prior, 2010).

Tablo.3: Regresyon Sonuçları (H1, Partizanlar)

Değişkenler	AKP partizan		CHP Partizan		HDP partizan		MHP partizan	
	Model 4	Model 5	Model 6	Model 7	Model 8	Model 9	Model 10	Model 11
Duygusal kutuplaşma	0.35** (0.11)	0.39*** (0.11)	0.43*** (0.11)	0.47*** (0.11)	0.44*** (0.11)	0.48*** (0.11)	0.43*** (0.11)	0.47*** (0.11)
Politik İlgi	2.10** (0.77)		1.38*** (0.42)		2.30** (0.74)		2.26** (0.75)	
Medyadan siyaset takibi		2.39* (1.09)		2.44* (1.02)		1.86* (0.78)		1.80* (0.78)
Gözlem sayısı	760	926	910	964	954	956	943	940
Kontrol değişkenler	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet

Olasılık skorlarının istatistiki anlamlılık düzeyleri: *** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.10.

Buna göre, tüm partizan gruplar için duygusal kutuplaşmanın seçmenleri sandığa götürme olasılığı pozitif yönlü ve istatistiki olarak anlamlıdır. Medyadan siyasi haberleri takip etme sıklığı ve politik ilgi düzeyindeki artış ile partizan kimliğin etkileşimi de duygusal kutuplaşması yüksek seçmenlerin oy kullanma eğilimlerini arttırmaktadır.

Literatürdeki diğer çalışmalardan da izlenebileceği gibi 2010 sonrasında Türkiye'de rekabetçi otoriter rejimin varlığına karşın, Ak Parti'nin oy tabanını koruması ve seçmenindeki demokrasiden memnuniyet algısı Türkiye'de vatandaşların demokrasiyi değerlendirme ve onunla etkileşime girme sürecinde partizan eğilimleri sürdürdüğünü doğrulamaktadır. Politik ilgi, siyaseti medyadan takip etmek gibi faktörler, vatandaşların günün meselelerini okuma, belirli bir seçimin risklerini anlama ve seçimde vereceği oyun rengini belirleme istekliliğini

¹² Bu modellerde gözlem sayısı Tablo 2'dekinden farklıdır. Sadece söz konusu partiye 'yakın' ya da 'çok yakın' hissettiğini ifade eden partizan seçmenlerden oluşan alt-gruplar ile tahminleme yapılmıştır. İYİP, 2017 yılında kurulmuş ve sadece 2018 genel seçimlerinde yer almış bir siyasi partidir. Ampirik model tahminlerinde düşük gözlem sayısı nedeniyle İYİP partizanları için sonuç elde edilememiştir.

artırmaktadır (Prior 2010). Kamu yayıncılığı yapan Türkiye Radyo Televizyon Kurumu (TRT), çalışmanın konu edindiği 2015 genel seçim kampanyası sırasında Ak Parti'ye diğer partilerden daha fazla zaman ayırmış, Ak Parti ve parti lideri Recep Tayyip Erdoğan'a 99 saat yayın süresi ayrılırken, CHP'ye 14, MHP'ye 7,5 ve HDP'ye 3 saat ayrılmıştır (T24, 2015). Bakıldığında 2000'li yıllarla beraber Türkiye'de özel medya kuruluşlarının el değiştirdiği bir dönem tecrübe edilmiştir. Hükümet aleyhinde yayın sürdüren ulusal kanallar vergi yükü ile karşılaşmış ve sahipliklerinin kamu bankalarından kredi anlaşmaları yoluyla hükümete yakın iş insanlarına geçtiği bilinmektedir. Kredi düzenlemelerine ek olarak Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu (TMSF), 2014 yılı Sayıştay raporuna göre Ak Parti'yi desteklediği bilinen iş insanları lehine medya kuruluşu alımlarında 29 milyon dolarlık Katma Değer Vergisi (KDV) muafiyeti uygulamıştır.¹³

Ek Tablo 2'de ortalama uzaklık yöntemi ile hesaplanmış duygusal kutuplaşma skorları için analiz sonuçları paylaşılmıştır. En yakın hissedilen partiye olan ortalama uzaklık, tanımı gereği partizanlığın verili alınması sonrası hesaplandığından bu yöntemin yayılım yöntemine göre partizanlıkla daha yakından ilişkili olduğunu beklemekteyiz. Elde ettiğimiz sonuçlarımıza göre iki yöntem arasında partizan kimlikler için kontrol edildikten sonra dahi belirgin bir fark gözlenmemiştir. Wagner (2021)'in CSES verisine dayanan çalışması da yayılım ölçüsünün, ortalama mesafe ölçüsüne kıyasla negatif partizanlıkla daha yakından ilişkili olduğunu göstermiştir. Bu noktada, ülke özelinde yapılacak çalışmaların o ülkeye özgün dinamikleri ortaya çıkarabilmesi sebebiyle önemi de yeniden belirlemektedir.

İkinci hipotezin (H2) sınaması için CSES'in sorduğu 'kime oy verdiğine verilen önem' sorusuna verilen yanıtların duygusal kutuplaşma ile ilişkisine bakarken sıralı lojistik regresyon yöntemi kullanılmıştır¹⁴. Bu değişken, önceki bölümde de belirtildiği üzere vatandaşların sandığa giderek siyasi değişimde etkili olabileceklerine dair inanca sahip oldukları durumda anlamlı sonuçlar verebilmektedir ve bu açıdan politik etkililik sorularına benzemektedir (Campbell vd., 1954). Şekil 5'te duygusal kutuplaşma ve kime oy verdiğine verilen önem arasındaki ilişkinin ortalama marjinal etkileri görülmektedir. Buna göre, duygusal kutuplaşması artan seçmenin kime oy verdiğine çok önem verme olasılığı da artmaktadır ($\beta = 0.22^{***}$, $ss=0.07$, $p<0.003$). Bu etkiler eğitim seviyesi ($\beta =$

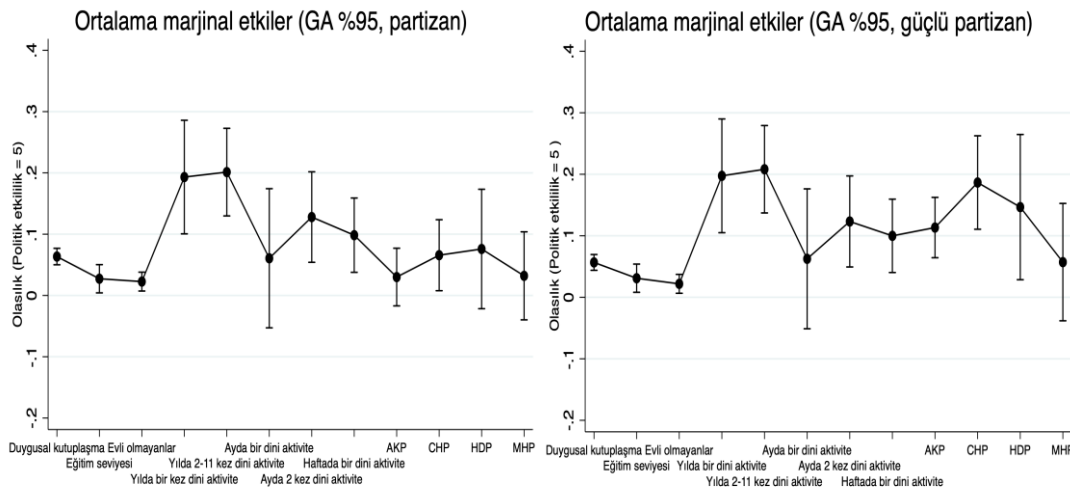
¹³ <https://sayistay.gov.tr/reports/download/3454-tasarruf-mevduati-sigorta-fonu> (06.05.2024)

¹⁴ Bu yöntem, bağımlı değişkenin bizim örneğimizde 1-5 arasında değerler aldığı gibi durumlarda farklı cevaplar arasında geçişin olasılık değerlerini vermektedir. Bir başka deyişle, "kime oy verdiğim ne fark eder ne fark etmez" diyen ve soruya yanıt olarak 3 veren katılımcının, 4 vermesi yani "kime oy verdiğim fark eder" yanıtını vermesi olasılığını hesaplar. Bu soruyu kullanan diğer çalışmalar için bkz. Vowles, 2010, 2008; Dalton ve Anderson, 2011.

0.11***, ss=0.49, p<0.023) ve evli olmayanlar ($\beta= 0.95***$, ss=0.03, p<0.004) arasında da pozitif yönlü ve istatistiki olarak anlamlıdır.

Şekil 5'te görüleceği gibi, dini aktiviteye katılım sıklığı değişkeni için anlamlı sonuçlar çıktığından her bir kategorisi için marjinal etkiler hesaplanmıştır. Dini faaliyetlere düzenli katılım sağlayanların hiç dini aktiviteye katılmadığını belirtenlere göre sandıkta kime oy verdiğine verdiği önem verme ihtimali artmaktadır. Daha önce yapılan çalışmalarda din, Türkiye'de oy verme davranışındaki en önemli sosyal kırılmalardan biri olarak belirtilmiştir (Kalaycıoğlu, 2012; Aytaç vd., 2017; Aytaç ve Çarkoğlu, 2019). Dinin parti tercihi üzerindeki kapsayıcı etkisi Arzheimer ve Carter (2009) tarafından da vurgulanmaktadır.

Şekil.5: Politik Etkililik Üzerinde Ortalama Marjinal Etkiler (H2, Partizan & Güçlü Partizan)

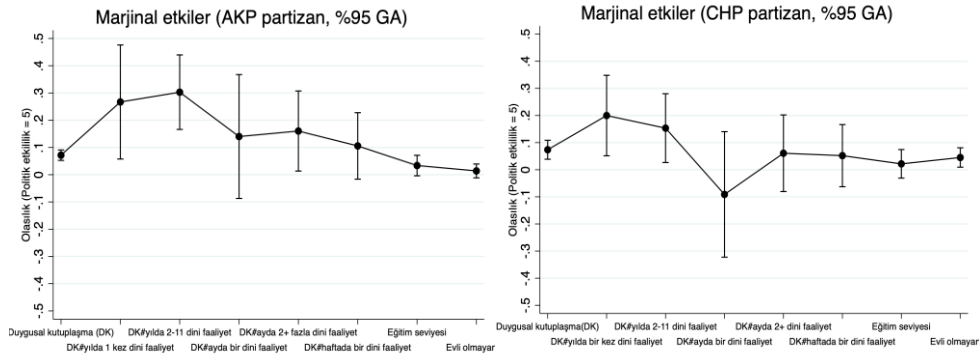
Şekil 5'in sağ tarafında, partiye yakınlığını en yüksek seviyede olduğunu belirten güçlü partizan katılımcılar için marjinal etkiler hesaplanmıştır. Güçlü partizanlığın dahil edildiği modelde politik etkililik üzerinde marjinal etkiler tüm değişkenlerde pozitif yönlü ve istatistiki olarak anlamlıdır. Güçlü partizan seçmenler arasında CHP seçmeninin kime oy verdiğine en yüksek önemi verdiğini, bu partiyi HDP, Ak Parti ve MHP¹⁵ seçmeninin takip ettiğini söyleyebiliriz. Sartori (1976), güçlü partizanların çok sadık olduklarının ve oylarını nadiren değiştirdiklerinin altını çizer. Ona göre bunun nedeni, partilerin oylarını verirken hükümetin performansını veya partilerin gündemdeki konular

¹⁵ İkinci hipotezin sınamasında yer verdiğimiz güçlü partizanlık tanımına hiçbir İyi Parti seçmeni uymadığı için bu analizde yer verilmemiştir. Bu çalışmanın konusu olmamakla birlikte, yeni kurulmuş partilerin partizan kimlikleri kısa sürede güçlendiremedikleri söylenebilir.

hakkındaki tutumlarını dikkate almamalarıdır. Bu bir bakıma sadık seçmenin duygusal kutuplaşmasının sandığa bir yansımasıdır.

Çalışmanın veri aldığı 2011-2018 döneminde parlamentoda yer alan iki büyük parti Ak Parti ve CHP'yi destekleyen seçmenler için yapılmış analizin marjinal etkileri Şekil 6'da görülmektedir. Bu analizde bir önceki analizde yer alan ve anlamlı sonuç veren dini faaliyetlere katılım sıklığı değişkeni ile ana bağımsız değişken duygusal kutuplaşma skorunun etkileşimine yer verilmiştir. Buna göre, kendini en yakın duyduğu parti Ak Parti olan seçmenlerin dini faaliyete katılım sıklığındaki artışla kime oy verdiğine verdiği önem arasında istatistiki anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki vardır¹⁶. Green ve diğerleri (2002) partizanlığın din, cinsiyet ve etnik köken bağlarıyla pekiştirilen psikolojik bir kimlik olduğunu belirtir. Kendini parlamentodaki ikinci büyük parti CHP'ye yakın hisseden duygusal kutuplaşan seçmenin dini faaliyetlere katılım sıklığı benzer bir etkileşim ortaya çıkarmamaktadır. Mudde'ye (2007) göre, din ile bağıni koparan vatandaşların, din ile bağı sağlam görünen bir partiye oy verme eğilimleri düşüktür. Bu durum Türkiye'de çalışmanın odağındaki dönemde ana muhalefet partisi olan CHP'nin sonuçları ile uyumludur.

Şekil.6: Politik Etkililik Üzerinde Ortalama Marjinal Etkiler (H2, Ak Parti & CHP Partizan)

¹⁶ 2011'den 2018'e kadar olan dönem, Ak Parti siyasetinin hem söylemlerde hem de kurumsal düzenlemelerde Sünni-Müslüman kimliğine odaklanmakla birlikte 'yeni bir Türkiye' arzusu sergilediği bir dönem olarak nitelendirilebilir. Türk eğitim sistemi 2012 yılında zorunlu eğitimin 8 yıldan 12 yıla çıkarılmasıyla 4+4+4 yeni sistemine geçmiş, 1997 yılında kapatılan imam-hatip ortaokulları yeniden açılmıştır. 2016'da yayınlanan bir genelgeden bu yana, kamu sektörü çalışanları ve devlet okulu öğrencileri, öğle tatilinin uzatılmasına ilişkin bir düzenleme ile Cuma namazına katılabilmektedir. Ayrıca, Ak Parti hükümetine yakınlığı ile bilinen Müstakil Sanayici ve İş Adamları Derneği (MÜSiAD) üyelerine ait bazı mağazalar Cuma namazı saatinde müşterilere hizmet vermeyi durdurmaktadır. Ak Parti hükümetleri sırasında bürokrasideki pozisyonları doldurmak için dini ağların rol oynadığı bilinmektedir; İmam-Hatip Lisesi mezunu bir kişinin bürokraside iş bulma şansı diğer okullardan mezunlara göre daha yüksektir (Akyüz, 2021).

Daha önce yapılan çalışmalarda Türkiye’de politik etkililik puanlarının yüksek seyrettiği gösterilmiştir (Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu, 2009). Oy vermeyi bir yurttaşlık yükümlülüğü olarak algılayan ancak hükümet kurma ve politika oluşturma gibi diğer konulardaki etkilerini önemsiz gören vatandaşların, politik etkililik alanında yapabildiği seçim günü oy kullanma hakkını kullanmak ve bunu yaparken de verdiği oyun niteliğine önem göstermesidir. Duygusal kutuplaşan seçmenin “kime oy verdiğim çok farkedem” diyerek politik etkililik konusunda kendini ifadesi Türkiye’de duygusal kutuplaşma ve siyasi katılımın izlerini çalışmanın önemini ortaya koymaktadır. Sayarı (2012)’nın da belirttiği gibi 2002 seçimlerin sonra ulusal barajın seçmenlerin algısında yarattığı, küçük partilerin politik etkililik anlamda zayıf görülmesi ile seçmenler büyük partilere yönelmiştir. Bir başka deyişle, seçmenler küçük partilerin siyasi yaşamda etkinliğini yetersiz gördüğünden, büyük bir partiye oy vermeyi önemli bulmuş ve stratejik oy tercihinde bulunarak oylarının boşa gitmediği algısına kapılmıştır. Yukarıda Tablo 1’de de gösterildiği gibi, zorunlu oy kullanmadan da bağımsız olarak tarihsel anlamda Türkiye’de seçmenler arasında seçimlere katılım önemli olmuştur. Türk halkının siyasi katılım ve temsile değer verdiğine dair tutumsal ve davranışsal kanıtlar da mevcuttur (Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu, 2007).

6. SONUÇ

Duygusal kutuplaşma, siyasi kutuplaşmanın elit seviyesinde yoğunlaşan tanımını genişleterek, seçmen kutuplaşmasını da içine alır. Partizanlığın 'biz' ve 'bizim gibi olanlar' tanımına ek olarak, 'onlar' ve 'bizim gibi olmayanlar' başlıklarını da içerir, böylece kutuplaşmanın daha kapsamlı bir resmini sunar. Son on yılda siyaset bilimi literatüründe hızla artan ve Türkiye'nin de içinde yer aldığı çok ülkeli duygusal kutuplaşma çalışmaları, Türkiye'nin en yüksek duygusal kutuplaşma skoruna sahip ülkelerden olduğunu göstermiştir. Türkiye gibi seçime katılım oranlarının yüksek olduğu çok-partili bir sistemde duygusal kutuplaşmanın yüksek seyri, bir dizi soruyu da beraberinde getirmektedir.

Duygusal kutuplaşma ile siyasi katılım arasındaki ilişkiyi ortaya koymaya çalıştığımız bu çalışmada, CSES’in 2011, 2015 ve 2018 genel seçimleri sonrası anket verisi kullanarak elde ettiğimiz sonuçlara göre, Türkiye’de duygusal kutuplaşma seviyesi ve oy kullanma yoluyla siyasi katılım, pozitif yönlü ve istatistiki anlamlı bir ilişki ortaya koymaktadır. Sosyo-demografik değişkenler ile kontrol ettiğimizde de benzer etkiler korunmaktadır. Değişkenlerin tekil olarak etkilerinin yanında duygusal kutuplaşma skorları ile partizan kimliklerin etkileşimi için yapılan model tahminlerinde de duygusal kutuplaşmanın seçmenleri sandığa götürme gücü partiler seviyesinde belirginleşmektedir.

Çalışmada yer verdiğimiz gibi, Türkiye’de seçimlere katılım, oy kullanmanın anayasal zorunluluk olarak uygulandığı ve uygulanmadığı farklı dönemlerde de yüksek seyretmiştir. Oy vermeyi bir yurttaşlık yükümlülüğü olarak algılayan ancak hükümet kurma ve politika oluşturma gibi diğer konulardaki etkisini yetersiz gören vatandaşların, politik etkililik alanında elinden gelen sandığa giderek oy kullanmaktır. Bu noktada ikinci hipotezde yer verdiğimiz “kime oy verdiğim farkeder” ifadesinin artan duygusal kutuplaşma ile istatistiki olarak anlamlı sonuçlar vermesi de çalışmanın önemli bir bulgusudur. Duygusal kutuplaşan seçmenler için seçim günü oy kullanmak, demokrasiye katılmanın etkili bir yolu olarak kendini göstermektedir. Bu kullandığımız gözlem datasına dayalı bir çıkarım olmakla birlikte, Türk seçmenin demokrasiden ve siyasi katılımından ne anladığı, kavramları nasıl tanımladığını gösteren çalışmalar ile desteklenebilir.

Çalışmanın kısıtlarından biri, anket katılımcılarının seçim sonrası yanlılığı göstermiş olma ihtimaline bağlı olarak partilere verilen hoşlanıp hoşlanmama puanlarının seçim öncesi ile farklı olabilme durumudur. Bir başka deyişle seçmenler kaybeden partileri güçlü bir şekilde sevmezken, güçlü iç grup üyeliğine ait olma ihtiyacı nedeniyle iktidar partisi için yüksek beğeni puanları vermiş olabilirler. Elimizde seçim öncesine dair bir veri bulunmadığından bu karşılaştırmayı yapmak mümkün olmamaktadır. Hem bu potansiyel sorunu ele almak hem de gözlem verisinin nedensellik analizinde eksik kalan kısımlarını güçlendirmek için deneysel bir anket verisi ile benzer analizlerin yapılması bu çalışmanın bulgularını karşılaştırma açısından da literatüre katkı sağlayacaktır. İkinci olarak, kullandığımız veri seti üç farklı zamandan temsil gücü yüksek veri seti olsa da her ankette farklı katılımcıların verilerine dayandığından panel veri özelliği taşımamaktadır. Panel veri ile her anket döneminde aynı katılımcıların izlenmesi durumunda duygusal kutuplaşma ve siyasi katılım arasındaki içsel ilişkiyi tam olarak ortaya koymak mümkün olabilir.

Seçim günü sandığa gitmek -erken seçim ya da halk oylamasını gerektiren durumlar olmadığında- 4-5 yılda bir yapılan tekil bir eylemdir. Oy kullanmadan önce aday ya da partilerin çalışmalarına dair değerlendirmelerde bulunup kime oy vereceğini belirlemek oy kullanma yoluyla siyasi katılımın ön aşamasıdır. Siyasi katılımın protestodan, imza kampanyasına katılmaya, sosyal medyadan siyasi paylaşımlar yapmaya kadar uzanan geniş bir tanımının olduğu günümüzde, duygusal kutuplaşmanın saydığımız diğer siyasi katılım türleri ile de ilişkisine bakacak çalışmalar, Türkiye’de duygusal kutuplaşmanın siyasi katılım üzerindeki izlerini takip etmek ve ortaya çıkarmak açısından önemli durmaktadır. Hem kutuplaşma hem de siyasi katılım literatüründen beslenen bu çalışmanın,

kutuplaşmayı azaltıcı çalışmalara ve Türkiye gibi çok-partili ülkelerde bu iki literatürü ele alacak çalışmalara referans olması çalışmanın bir temennisidir.

KAYNAKÇA

Abramowitz, Alan I (2010), *The Disappearing Center: Engaged Citizens, Polarization and American Democracy* (New Haven: Yale University Press).

Abramowitz, Alan I ve Steven Webster (2016), “The Rise of Negative Partisanship and the Nationalization of U.S. Elections in the 21st Century”, *Electoral Studies*, 41: 12-22.

Ahn, Chloe ve Diana C Mutz (2023), “The Effects of Polarized Evaluations on Political Participation: Does Hating the Other Side Motivate Voters?”, *Public Opinion Quarterly*, 87 (2): 243–266.

Akyüz, İsmail (2021), “Sosyo Politik Etkiler Bağlamda Ortaya Çıkan İmam Hatip Kuşakları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Marifetname*, 8 (2): 563-590.

Arceneaux, Kevin ve David W. Nickerson (2009), “Who Is Mobilized To Vote? A Re-Analysis of 11 Field Experiments”, *American Journal of Political Science*, 53 (1): 1–16.

Arzheimer, Kai ve Elisabeth Carter (2009), “Christian Religiosity and Voting For West European Radical Right Parties”, *West European Politics*, 32 (5): 985-1011.

Aytaç, S.Erdem, Ali Çarkoğlu ve Kerem Yıldırım (2017), “Taking Sides: Determinants of Support for a Presidential System in Turkey”, *South European Society and Politics*, 22 (1): 1-20.

Aytaç, S.Erdem ve Ali Çarkoğlu (2019), “Ethnicity and Religiosity-Based Prejudice in Turkey: Evidence from a Survey Experiment”, *International Political Science Review*, 40 (1): 58–72.

Bankert, Alexa (2021), “Negative and Positive Partisanship in the 2016 U.S. Presidential Elections”, *Political Behaviour*, 43 (4): 1467–1485.

Bantel, Ivo (2023), “Camps, Not Just Parties. The Dynamic Foundations of Affective Polarization in Multi-Party Systems”, *Electoral Studies*, 83: 102614.

Bettarelli, Luca, Andres Reiljan ve Emilie van Haute (2022), “A Regional Perspective to the Study of Affective Polarization”, *European Journal of Political Research*, 62 (2): 645-659.

Bischof, Daniel ve Markus Wagner (2019), “Do Voters Polarize When Radical Parties Enter Parliament”, *American Journal of Political Science*, 63 (4): 888–904.

Bolsen, Toby, James N. Druckman ve Fay Lomax Cook (2014), “The Influence of Partisan Motivated Reasoning on Public Opinion”, *Political Behavior*, 36 (2): 235-262.

Boxell, Levi, Matthew Gentzkow, Jesse M. Shapiro (2024). “Cross-Country Trends in Affective Polarization”, *The Review of Economics and Statistics*, 106 (2): 557-565.

Broockman, David E., Joshua L. Kalla ve Sean J. Westwood (2023), “Does Affective Polarization Undermine Democratic Norms or Accountability? Maybe Not”, *American Journal of Political Science*, 67 (3): 808-828.

Campbell, Angus, Gerald Gurin ve Warren E. Miller (1954), *The Voter Decides* (New York: Row, Peterson, and Company).

Campbell, Angus, Philip E. Converse, Warren E. Miller ve Donald E. Stokes (1960), *The American Voter* (Chicago: The University of Chicago Press).

Campbell, James E (2016), *Polarized: Making Sense of a Divided America* (New Jersey: Princeton University Press).

CSES Integrated Module Dataset Release, 8 December 2020 Version. Comparative Study of Electoral Systems <https://doi.org/10.7804/cses.imd.2019-10-17> (05.01.2024).

CSES Module 5 Fourth Advance Release, 1 March 2022 Version. Comparative Study of Electoral Systems <https://10.7804/cses.module5.2022-03-01> (05.01.2024).

Çarkoğlu, Ali ve Ersin Kalaycıoğlu (2007), *Turkish Democracy Today: Elections, Protest and Stability in an Islamic Society* (London: I.B. Tauris).

Çarkoğlu, Ali ve Ersin Kalaycıoğlu (2009), *Türkiye’de Dindarlık: Uluslararası Bir Karşılaştırma* (Istanbul: Sabancı University).

Çarkoğlu, Ali (2012), “Economic Evaluations vs. Ideology: Diagnosing the Sources of Electoral Change in Turkey, 2002–2011”, *Electoral Studies*, 31: 513-521.

Downs, Anthony (1957), *An Economic Theory of Democracy* (New York: Harper).

Druckman, James N ve Matthew S. Levendusky (2019), “What Do We Measure When We Measure Affective Polarization?”, *Public Opinion Quarterly*, 83 (1): 114–122.

Edlin, Aaron, Andrew Gelman ve Noah Kaplan (2007), “Voting as a Rational Choice”, *Rationality and Society*, 19 (3): 293-314.

Enyedi, Zsolt (2008), “The Social and Attitudinal Basis of Political Parties: Cleavage Politics Revisited”, *European Review*, 16, 287-304.

Esen, Berk ve Şebnem Gümüşçü (2016), “Rising Competitive Authoritarianism in Turkey”, *Third World Quarterly*, 37 (9): 1581–1606.

Fiorina, Morris P (1981), *Retrospective Voting in American National Elections* (New Haven: Yale University Press).

Fowler, James H (2006), “Habitual Voting and Behavioral Turnout”, *The Journal of Politics*, 68 (2): 335–344.

Gidron, Noam ve Peter A. Hall (2020), “Populism as a Problem of Social Integration”, *Comparative Political Studies*, 53 (7): 1027–1059.

Gidron, Noam, James Adams ve Will Horne (2020), *American Affective Polarization in Comparative Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press).

Green, Donald, Bradley Palmquist ve Eric Schickler (2002), *Partisan Hearts and Minds: Political Parties and the Social Identities of Voters* (New Haven: Yale University Press).

Greene, Steven 2004, “Social Identity Theory and Party Identification”, *Social Sciences Quarterly*, 85 (1):136-153.

Haggard, Stephan ve Robert Kaufman (2021), *Backsliding: Democratic Regress in the Contemporary World* (Cambridge: Cambridge University Press).

Harteveld, Eelco ve Markus Wagner (2023), “Does Affective Polarisation Increase Turnout? Evidence from Germany, the Netherlands and Spain”, *West European Politics*, 46 (4), 732-759.

Harteveld, Eelco, Lars Erik Berntzen, Andrej Kokkonen, Haylee Kelsall, Jonas Linde ve Stefan Dahlberg (2022a), “The (Alleged) Consequences of Affective Polarization: a Survey Experiment in 9 Countries”, <https://doi.org/10.31219/osf.io/64uwd> (05.01.2024).

Harteveld, Eelco, Philipp Mendoza ve Matthijs Rooduijn (2022b), “Affective Polarization and the Populist Radical Right: Creating the Hating?”, *Government and Opposition*, 57: 703–727.

Hernández, Enrique, Eva Anduiza ve Guillem Rico (2021), “Affective Polarization and the Salience of Elections”, *Electoral Studies*, 69.

Hobolt, Sara B., Thomas J. Leeper ve James Tilley (2021), “Divided by the Vote: Affective Polarization in the Wake of The Brexit Referendum”, *British Journal of Political Science*, 51 (4): 1476– 1493.

Hudde, Ansgar, Will Horne, James Adams ve Noam Gidron (2024), “How Warm are Partisan Political Interactions? A Frequency-based Measure of Affective Fractionalization”, *PLoS ONE* 19 (5): e0294401.

Huddy, Leonie ve Omer Yair (2021), “Reducing Affective Polarization: Warm Group Relations or Policy Compromise?”, *Political Psychology*, 42 (2): 291-309.

Huddy, Leonie, Caitlin Davies ve Joseph Sandor (2020), “Measuring the Direction and Strength of Partisan Identity”, Oscarsson, Henrik ve Sören Holmberg (Der.), *Research Handbook on Political Partisanship* (Northampton: Edward Elgar Publishing): 103-122.

Huddy, Leonie ve Alexa Bankert (2017), “Political Partisanship as Social Identity”, *Research Encyclopedia of Politics* (Oxford: Oxford University Press).

Huddy, Leonie, Lilliana Mason ve Lene Aarøe (2015), “Expressive Partisanship: Campaign Involvement, Political Emotion, and Partisan Identity”, *American Political Science Review*, 109 (1): 1–17.

Hooghe, Marc ve Anna Kern (2017), “Social Capital and the Development of Political Support in Europe”, van Ham, Carolien, Jacques Thomassen, Kees Aarts ve Rudy B Andeweg (Der.), *Myth and Reality of the Legitimacy Crisis: Explaining Trends and Cross-National Differences in Established Democracies* (Oxford: Oxford University Press): 59–75.

Iyengar, Shanto. Yphtach Lelkes, Matthew Levendusky, Neil Malhotra ve Sean J. Westwood (2019), “The Origins and Consequences of Affective Polarization in the United States”, *Annual Review of Political Science*, 22: 129–146.

Iyengar, Shanto ve Masha Krupenkin (2018), “The Strengthening of Partisan Affect”, *Political Psychology*, 39: 201-218.

Iyengar, Shanto, Gaurav Sood ve Yphtach Lelkes (2012), “Affect, Not Ideology: A Social Identity Perspective on Polarization”, *Public Opinion Quarterly*, 76 (3): 405–431.

Johnston, Richard (2006), "Party Identification: Unmoved Mover or Sum of Preferences?", *Annual Review of Political Science*, 9: 329–351.

Kalaycıoğlu, Ersin (2012), "Kulturkampf in Turkey: the Constitutional Referendum of 12 September 2010", *South European Politics and Societies*, 17 (1): 1-22.

Kalaycıoğlu, Ersin (2013), "Turkish Party System: Leaders, Vote and Institutionalization", *Southeast European and Black Sea Studies*, 13 (4): 483–502.

Kawecki, Daniel (2022), "End of Consensus? Ideology, Partisan Identity, and Affective Polarization in Finland 2003–2019", *Scandinavian Political Studies*, 45 (4): 478-503.

Kingzette, Jon, James N Druckman, Samara Klar, Yanna Krupnikov, Matthew Levendusky ve John Barry Ryan (2021), "How Affective Polarization Undermines Support for Democratic Norms", *Public Opinion Quarterly*, 85 (2): 663–77.

LeBas, Adrienne (2018), "Can Polarization Be Positive? Conflict and Institutional Development In Africa", *American Behavioral Scientist*, 62 (1), 59-74.

Lelkes, Yphtach (2016), "Mass Polarization: Manifestations and Measurements", *Public Opinion Quarterly*, 80 (S1): 392–410.

Levendusky, Matthew S. ve Neil Malhotra (2016), "Does Media Coverage of Partisan Polarization Affect Political Attitudes?", *Political Communication*, 33 (2): 283–301.

Levendusky, Matthew S (2013), "Why Do Partisan Media Polarize Viewers?", *American Journal of Political Science*, 57 (3): 611–623.

Lupu, Noam (2015), "Party Polarization and Mass Partisanship: a Comparative Perspective", *Political Behaviour*, 37 (2): 331-356.

Mason, Lilliana (2015), "I Disrespectfully Agree: The Differential Effects of Partisan Sorting on Social and Issue Polarization", *American Journal of Political Science*, 59 (1): 128–145.

Mason, Lilliana (2018), *Uncivil Agreement: How Politics Became Our Identity* (Chicago: University Chicago Press).

McLaughlin, Bryan, Derrick Holland, Bailey A. Thompson ve Abigail Koenig (2020), "Emotions And Affective Polarization: How Enthusiasm and Anxiety About Presidential Candidates Affect Interparty Attitudes", *American Politics Research*, 48 (2): 308–316.

Mudde, Cas (2007), *Populist Radical Right Parties in Europe* (Cambridge: Cambridge University Press).

Özbudun, Ergun (2013), *Party Politics and Social Cleavages in Turkey* (Boulder: Lynne Rienner).

Özbudun, Ergun (1976), *Social Change and Political Participation in Turkey* (New Jersey: Princeton University Press).

Pateman, Carole (1970), *Participation and Democratic Theory* (Cambridge: Cambridge University Press).

Phillips, Joseph B (2024), “Affective Polarization and Habits Of Political Participation”, *Electoral Studies*, 87: 102733.

Plutzer, Eric (2002), “Becoming a Habitual Voter: Inertia, Resources, and Growth In Young Adulthood”, *American Political Science Review*, 96 (1): 41–56.

Prior, Markus (2010), “You’ve Either Got It or You Don’t? The Stability of Political Interest Over The Life Cycle”, *The Journal of Politics*, 72 (3): 747–766.

Przeworski, Adam (2019), *Crises of Democracy* (Cambridge: Cambridge University Press).

Putnam, Robert D (2001), “Social Capital: Measurement and Consequences”, *Canadian Journal of Policy Research*, 2: 41-51.

Reiljan, Andres (2020), “Fear and Loathing Across Party Lines (Also) in Europe: Affective Polarisation in European Party Systems”, *European Journal of Political Research*, 59 (2): 376–396.

Reiljan, Andres ve Alexander Ryan (2021), “Ideological Tripolarization, Partisan Tribalism and Institutional Trust: The Foundations of Affective Polarization in the Swedish Multiparty System”, *Scandinavian Political Studies*, 44 (2): 195-219.

Reiljan, Andres, Diego Garzia, Frederico Ferreira Da Silva ve Alexander H. Trechsel (2023), “Patterns of Affective Polarization toward Parties and Leaders across the Democratic World”, *American Political Science Review*, 118 (2): 654-760.

Renström, Emma A., Hanna Bäck, ve Royce Carroll (2021), “Intergroup Threat and Affective Polarization in a Multiparty System”, *Journal of Social and Political Psychology*, 9: 553-576.

Riker, William H. ve Peter C. Ordeshook (1968), “A Theory of the Calculus of Voting”, *The American Political Science Review*, 62 (1): 25-42.

Sartori, Giovanni (1976), *Parties and Party Systems* (Cambridge: Cambridge University Press).

Sayarı, Sabri (2002), “The Changing Party System”, Sayarı, Sabri ve Yılmaz Esmer (Der.), *Politics, Parties, and Elections in Turkey* (Boulder: Lynne Rienner): 9–32.

Sayarı, Sabri (2012), “Political Parties”, Heper, Metin ve Sabri Sayarı (Der.), *The Routledge Handbook of Modern Turkey* (Londra: Routledge): 182-193.

Somer, Murat, Jennifer L. McCoy ve Russell E. Luke (2021), “Pernicious Polarization, Autocratization and Opposition Strategies”, *Democratization*, 5: 929-948.

T24 (2015), <https://t24.com.tr/haber/trtnin-secim-propagandasi-erdoganla-akpye-100-muhalefete-uc-saat,298872> (05.01.2024).

Tajfel, Henri. (1970), “Experiments In Intergroup Discrimination”, *Scientific American*, 223: 96-103.

Tajfel, Henri ve JohnTurner (1979), “An Integrative Theory of Intergroup Conflict”, Hatch, Mary Jo ve Majken Schultz (Der.), *Organizational Identity* (Oxford: Oxford University Press): 56–65.

van Deth, Jan W (2014), “A Conceptual Map of Political Participation”, *Acta Politica*, 7 (1): 349-367.

V-Dem Institute (2022), *Autocratization Changing Nature? Democracy Report 2022* (Gothenburg: University of Gothenburg).

Valentino, Nicholas A., Ted Brader, Eric W. Groenendyk, Krysha Gregorowicz ve Vincent L. Hutchings (2011), “Election Night’s Alright for Fighting: The Role of Emotions in Political Participation”, *The Journal of Politics*, 73 (1): 156–170.

Verba, Sidney, Kay Schlozman ve Henry E. Brady (1995), *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics* (Cambridge: Harvard University Press).

Voelkel, Jean G., James Chu, Michael N. Stagnaro, Joseph S Mernyk, Chrystal Redekopp, Sophia L Pink, James N Druckman, David G Rand ve Robb Willer (2023), “Interventions Reducing Affective Polarization Do Not Necessarily Improve Anti-Democratic Attitudes”, *Nature Human Behaviour*, 7: 55–64.

Wagner, Markus. (2021), “Affective Polarization in Multiparty Systems”, *Electoral Studies*, 69: 102-199.

Ward, Dalston G. ve Margit Tavits (2019), “How Partisan Affect Shapes Citizens’ Perception of the Political World”, *Electoral Studies*, 60: 102045.

Wattenberg, Martin P (2007), *Is Voting for Young People?* (Londra: Pearson Longman).

Weiss, Julia (2020), “What Is Youth Political Participation? Literature Review on Youth Political Participation and Political Attitudes”, *Frontiers in Political Science*, 2 (1).

Westwood, Sean J., Shanto Iyengar, Stefaan Walgrave, Rafael Leonisio, Luis Miller ve Oliver Strijbis (2018), “The Tie That Divides: Cross-National Evidence of The Primacy of Partyism”, *European Journal of Political Science*, 57 (2): 333–354.

Wisevoter (2024), <https://wisevoter.com/country-rankings/voter-turnout-by-country/> (03.03.2024).

Wojcieszak, Magdalena (2011), “Deliberation and Attitude Polarization”, *Journal of Communication*, 61 (4): 596-617.

Wooldridge, Jeffrey M. (2006), *Introductory Econometrics: A Modern Approach* (Ohio: Thomson/South-Western).

EKLER

1. DUYGUSAL KUTUPLAŞMA SKORU HESAPLAMASI

Hoşlanıp hoşlanmama skorlarının yayılımı yöntemi, özellikle seçmenlerin birden fazla partiye yakınlık duyduğu çok partili sistemlerde uyumlu sonuçlar vermektedir (Wagner, 2021; Wald ve Tavits, 2019). Hesaplama prosedürü şu şekildedir: her anket katılımcısı ona sorulan partileri 0 ve 10 arasında değerlendirmektedir ve verdiği puanların ortalaması alınarak ortalama bir skoru hesaplanmaktadır. Sonrasında her parti için verdiği tek tek puanlardan bu ortalama değer çıkarılan değerlerin toplamı katılımcının puanladığı parti sayısına bölünerek aşağıda denklem 1’de görüldüğü gibi katılımcının duygusal kutuplaşma skoru hesaplanmaktadır. Bu prosedürün partilerin oy oranları ile ağırlıklandırılmış hali ise denklem 2’de gösterilmektedir.

$$DKS_{yayılım_i} = \sqrt{\frac{\sum_{p=1}^P (hoşlanma_{ip} - \overline{hoşlanma_i})^2}{s_p}} \quad (1)$$

$$ADKS_{yayılım_i} = \sqrt{\sum_{p=1}^P a_p * (hoşlanma_{ip} - \overline{hoşlanma_i})^2} \quad (2)$$

$$\overline{hoşlanma_i} = \sum_{p=1}^P (a_p * hoşlanma_{ip}) \quad (3)$$

Denklemlerde yer alan ifadeler: $DKS_{yayılım_i}$, her bir anket katılımcısının yayılım yöntemine göre duygusal kutuplaşma skoru; i , anket katılımcısı; p , siyasi parti; s_p , parti sayısı; a_p , ağırlıklandırmada hesabında kullanılacak partilerin oy oranı; $hoşlanma_{ip}$, her bir anket katılımcısı i için ortalama parti puanı; $\overline{hoşlanma_i}$, her anket katılımcısının değerlendirdiği tüm partiler için ortalama hoşlanıp-hoşlanmama puanı, $ADKS_{yayılım_i}$, her bir anket katılımcısının oy oranları ile ağırlıklandırılmış duygusal kutuplaşma skoru.

Duygusal kutuplaşma hesaplamasında sıklıkla başvurulan ikinci yöntem ise en hoşlanılan partiden ortalama uzaklıktır (*mean distance from the most-liked party*). Bu yöntemin diğerinden en belirgin farkı seçmenlerin partizan kimliklerini dikkate alması ve en yakın hissettiği bir partiden diğer tüm partilere olan ortalama uzaklığının hesaplanmasıdır. Bu hesaplama yönteminde yukarıdaki denklem açıklamalarından farklı olarak: s_p , anket katılımcısının en çok hoşlandığı parti dışında kalan partilerin toplam sayısını; $hoşlanma_{maks,i}$, anket katılımcısının en çok hoşlandığı partiye verdiği puanı ifade etmektedir.

$$DKS\_uzaklık_i = \sqrt{\frac{\sum_{p=1}^P (hoşlanma_{ip} - hoşlanma_{maks,i})^2}{s_p}} \quad (4)$$

$$ADKS\_uzaklık_i = \sqrt{\sum_{p=1}^P a_p * (hoşlanma_{ip} - hoşlanma_{maks,i})^2} \quad (5)$$

EK-Tablo 1. Değişkenler ve özet istatistikler

Değişken	Değişken tanımı ve kodlama	Gözlem	Ortalama	Standart sapma	En düşük	En yüksek
Duygusal kutuplaşma skoru	Ağırlıklanmış yayılım ve ortalama uzaklık prosedürlerine göre hesaplanmıştır (Wagner, 2021)	3089	2.94	1.43	0	5
Oy kullanma	"Yapılan son seçimde oy kullandınız mı?" sorusuna verilen yanıtlar: "Hayır=0", "Evet=1"	3241	0.92	0.26	0	1
Erkek	Katılımcının cinsiyeti. Kadın=0 (referans), Erkek=1	3264	0.46	0.49	0	1
Yaş	Katılımcıların yaşları karesi alınarak modele eklenmiştir.	3216	1810	1355	324	8100
Eğitim	Okuma yazma bilmeyen=1 (referans), ilkökul mezunu=2, lise ve dengi okul=3, üniversite ve daha yüksek eğitim=4	3254	2.48	0.84	1	4
Medeni durum	Evlili ya da beraber yaşayan=1 (referans), dul=2, boşanmış=3, bekar ya da hiç evlenmemiş=4	3260	1.81	1.21	1	4
Dini faaliyete katılım sıklığı	hiç katılmamak (referans)=1, yılda bir kez=2, yılda 2-11 kez=3, ayda bir kez=4, ayda iki kez=5, haftada bir kez=6	3034	4.69	1.82	1	6
Gelir düzeyi	en düşük dilim=1 (referans), ikinci dilim=2, üçüncü dilim=3, dördüncü dilim=4, en yüksek dilim=5	2877	2.94	1.42	1	5
Yaşam bölgesi	kırsal=1 (referans), belde küçük yerleşim=2, büyükşehirle bağlı şehir dışı=3, büyük şehir=4	3264	2.82	1.11	1	4
Partizanlık	Bir partiye yakın hissetmemek=0 (referans), bir partiye yakın ya da çok yakın hissetmek=1	3264	0.69	0.46	0	1
AK Parti güçlü partizan	Partiyi destekleyen ve çok yakın hissedeni=1	3264	0.19	0.39	0	1
CHP güçlü partizan	Partiyi destekleyen ve çok yakın hissedeni=1	3264	0.08	0.27	0	1
HDP güçlü partizan	Partiyi destekleyen ve çok yakın hissedeni=1	3264	0.02	0.16	0	1
İYİP güçlü partizan	Partiyi destekleyen ve çok yakın hissedeni=1	1069	0.00	0.07	0	1
MHP güçlü partizan	Partiyi destekleyen ve çok yakın hissedeni=1	3264	0.03	0.18	0	1
AK Parti partizan	En yakın hissedilen parti sorusuna verilen yanıtlar: AK Parti=1, diğerleri=0	3264	0.41	0.49	0	1
CHP partizan	En yakın hissedilen parti sorusuna verilen yanıtlar: CHP=1, diğerleri=0	3264	0.17	0.38	0	1
HDP partizan	En yakın hissedilen parti sorusuna verilen yanıtlar: HDP=1, diğerleri=0	3264	0.04	0.20	0	1
İYİP partizan	En yakın hissedilen parti sorusuna verilen yanıtlar: İYİP=1, diğerleri=0	1069	0.03	0.18	0	1
MHP partizan	En yakın hissedilen parti sorusuna verilen yanıtlar: MHP=1, diğerleri=0	3264	0.06	0.25	0	1
Medyadan siyaset takibi	Çok yakından takip ederim=1, yakından takip ederim=2, nadiren takip ederim=3, takip etmiyorum=4	1062	2.55	0.95	1	4
Politik konulara ilgi düzeyi	Çok ilgiliyim=1, ilgililiyim=2, çok ilgilili sayılmam=3, ilgilim yok=4	1065	2.57	1.00	1	4
Politik etkililik (efficacy) I	Kime oy verdiğine verilen önem sorusuna verilen yanıtlar 1-5 arasında kodlanmıştır: "Hiç önemli değil=1", "Çok önemlidir=5"	3189	4.38	0.95	1	5
Politik etkililik (efficacy) II	Kimin yönettiğine verilen önem sorusuna verilen yanıtlar 1-5 arasında kodlanmıştır: "Hiç önemli değil=1", "Çok önemlidir=5"	3186	4.28	1.06	1	5

EK-Tablo 2. Regresyon sonuçları (H1, ortalama uzaklık yöntemi)

Değişkenler	Tüm veri	Tüm veri	Tüm veri
	Model 1	Model 2	Model 3
Duygusal kutuplaşma	0.18*** (0.02)	0.19*** (0.02)	0.12*** (0.03)
AKP partizan			1.13*** (0.17)
CHP partizan			1.38*** (0.27)
HDP partizan			1.02* (0.42)
İYİP partizan			1.41 (1.00)
MHP partizan			1.21*** (0.33)
Gözlem sayısı	3,074	3,023	3,023
Kontrol değişkenler	Hayır	Evet	Evet

Olasılık skorlarının istatistiksel anlamlılık düzeyleri:

***p<0.01, ** p<0.05, * p<0.10.

**KAZAKHSTAN'S ANTI-CHINA PROTESTS:
IMPLICATIONS FOR THE BELT AND ROAD
INITIATIVE IN CENTRAL ASIA**

**KAZAKİSTAN'DAKİ ANTI-ÇİN PROTESTOLARI: KUŞAK
VE YOL GİRİŞİMİ'NİN ORTA ASYA'DAKİ ETKİLERİ**

Muhammet KOÇAK* & Gökçen GÜREL YEŞİLÇİMEN**

ABSTRACT

This article examines China's increasing investments in Kazakhstan amid its declining soft power and growing public dissent. Focusing on Kazakhstan's strategic position within the Belt and Road Initiative, it analyzes how Chinese economic influence persists despite widespread protests and negative public opinion. Using a qualitative approach, the study synthesizes academic literature, policy analyses, news reports, and firsthand accounts to understand local views on Chinese influence. Findings show that while China's economic power supports continued investment, the lack of soft power presents long-term risks. Without efforts to improve its image and build trust, China's reliance on hard power may fuel anti-China sentiments, potentially leading to organized resistance and policy changes in Kazakhstan. The study emphasizes that China must incorporate soft power elements into its foreign policy to sustain influence in Kazakhstan and across Central Asia.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Milli İstihbarat Akademisi, Ankara, Türkiye, m.kocak@mia.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6448-9250>

** Doktora Öğrencisi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Ankara, Türkiye, gokcen.gurel@student.asbu.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7074-2187>

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 19.06.2024
Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 14.08.2024

Keywords: Kazakhstan, China, Belt and Road Initiative, Anti-China Protests, Soft Power, Central Asia, Foreign Policy.

ÖZ

Bu makale, Çin'in Kazakistan'da artan yatırımlarına karşın azalan yumuşak gücü ve yükselen kamu tepkisini incelemektedir. Kazakistan'ın Kuşak ve Yol Girişimi'ndeki stratejik konumu ele alınarak, yaygın protestolara ve olumsuz kamuoyuna rağmen Çin'in ekonomik etkisini nasıl koruduğu analiz edilmektedir. Nitel bir yöntem kullanılarak akademik literatür, politika analizleri, haberler ve birinci elden gözlemler bir araya getirilmiş ve yerel halkın Çin etkisine dair görüşleri anlaşılmasına çalışılmıştır. Bulgular, Çin'in ekonomik gücünün yatırımları sürdürmesini sağlasa da yumuşak güç eksikliğinin uzun vadede riskler barındırdığını göstermektedir. Çin'in imajını iyileştirme ve güven inşa etme çabası olmadan baskıcı etkilerinin anti-Çin duygularını daha da körükleyebileceği, bunun da Kazakistan'da örgütlü direniş ve politika değişikliklerine yol açabileceği sonucuna varılmaktadır. Çalışma, Çin'in Kazakistan ve Orta Asya'da sürdürülebilir bir etki yaratabilmesi için dış politikasına yumuşak güç unsurları katması gerektiğini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kazakistan, Çin, Kuşak ve Yol Girişimi, Anti-Çin Protestoları, Yumuşak Güç, Orta Asya, Dış Politika.

INTRODUCTION

China's Belt and Road Initiative (BRI) has emerged as a cornerstone of its global economic strategy, significantly expanding its influence through trade, foreign aid, and foreign direct investment (FDI). This ambitious project, spanning multiple continents, aims to create a network of infrastructure and economic partnerships that position China at the center of global trade and development. Within this framework, Chinese economic investments play a crucial role in leveraging soft power by fostering goodwill and favorable attitudes towards China in host countries. However, the implementation of the BRI has revealed complex challenges that highlight the intricate relationship between economic power and cultural influence. Despite the potential benefits to partner

countries, including improved infrastructure and economic growth (Isaksson and Kotsadam, 2018), concerns have arisen regarding Chinese labor practices, human rights violations, and resource exploitation (Kishi and Raleigh, 2017). These issues have led to a growing disconnect between China's economic ambitions and its ability to cultivate positive perceptions among local populations. Residents in BRI partner countries often perceive Chinese investments as intrusive and exploitative, particularly in resource-rich regions (Wang and Elliott, 2014). This perception is exacerbated by poor labor practices, reliance on Chinese workers rather than local employment, and the resulting cultural and racial tensions (Meunier, 2014).

Kazakhstan, a key partner in the BRI, has become a focal point of grassroots protests against Chinese investments, revealing a significant soft power challenge for Beijing. The anti-China sentiment in Kazakhstan stems from a complex web of factors, including concerns over national debt, the growing presence of Chinese businesses, trade imbalances, and the treatment of Muslim minorities in China's Xinjiang region (Umarov, 2019). These protests, which have spread to major cities, undermine China's carefully cultivated image as a benevolent economic partner and pose a substantial challenge to the success of the BRI in Central Asia. Environmental concerns have also emerged as a significant point of contention, as evidenced by protests in Kazakhstan's Naryn province in 2019 (Bacchi, 2019). These environmental issues, coupled with unmet expectations of economic benefits and job creation, have contributed to an increase in anti-China protests across various BRI partner countries (Goble, 2019). The backlash against China's economic investments underscores the broader challenges China faces in promoting its development model, with anti-China sentiments often spilling over into wider protests against local governments and Chinese policies. The resistance to Chinese investments in Kazakhstan is not an isolated phenomenon but part of a broader pattern of challenges faced by the BRI. Despite the initiative's ambitious scope, China's efforts to extend its economic influence have encountered various forms of resistance, including political opposition and grassroots protests, particularly in Central Asia (Mohd, 2020). This resistance highlights the limitations of China's current approach to soft power and raises questions about the long-term sustainability of its economic partnerships.

Global perceptions of China's soft power strategy further complicate the situation. A Pew Research Center survey indicates that China's efforts to enhance its global image through cultural exports and economic development have largely fallen short. The survey reveals low ratings for Chinese entertainment and standard of living, with particularly negative perceptions in neighboring countries and strategic partners like Indonesia and India (Silver et al., 2023). This global trend suggests that China's soft power deficit extends

beyond Central Asia and may have broader implications for its international ambitions. Critics argue that China's approach to international influence relies more on sharp power than soft power. Sharp power, a concept that has gained traction in recent years, describes the use of "outward-facing censorship, manipulation, and distraction" to shape perceptions and influence outcomes (Walker, 2018). This approach contrasts with the traditional understanding of soft power, which emphasizes attraction and persuasion rather than coercion or manipulation. The distinction between soft and sharp power is crucial for understanding the nature of China's influence and the reasons for local resistance to its economic initiatives. To address these challenges, China has reportedly begun to utilize sharp power tactics globally to ensure its investments yield the desired outcomes (Nye, 2018; Mankikar, 2022). However, this approach may exacerbate existing tensions and further undermine China's efforts to build genuine goodwill among BRI partner nations.

This article seeks to explore the complex interplay between China's economic investments, soft power deficiency, and the emergence of protests in Kazakhstan. By examining this case study, we aim to shed light on the broader implications for the BRI's success and China's global influence. The research is guided by the following question: How does China's soft power deficiency in Kazakhstan impact the success and sustainability of its Belt and Road Initiative investments, and what are the broader implications for China's economic and political influence in Central Asia? To address this question, we will employ a qualitative methodology that synthesizes academic literature, policy analyses, news reports, and firsthand accounts of local dissent. This approach will allow us to explore historical grievances, economic dependencies, cultural apprehensions, and geopolitical tensions to provide a comprehensive perspective on local perceptions of Chinese influence.

The theoretical framework for this analysis draws on Joseph Nye's concept of soft power, which refers to a state's ability to influence others through appeal and attraction rather than coercion or payment (Nye, 2023: 12). Soft power relies on intangible assets such as culture, political values, and foreign policies to shape preferences and legitimize influence. It contrasts with hard power, which uses military and economic means, and has become increasingly important in contexts where power is dispersed (Nye, 2023: 18). By examining the intersection of economic initiatives and soft power within the Belt and Road Initiative in Kazakhstan, this paper aims to highlight the multifaceted nature of international mega-projects and contribute to the academic discourse on international relations, soft power, and economic development. Additionally, it offers practical implications for policymakers and stakeholders involved in the BRI and similar initiatives, emphasizing the need for culturally sensitive and

politically astute strategies to achieve sustainable and mutually beneficial outcomes.

The paper is structured to provide an in-depth analysis of the interplay between China's economic ambitions and the cultural-political currents in Kazakhstan within the context of the BRI. The first section explores the theoretical framework of soft power, drawing on academic literature to define and contextualize the concept. The second section provides an overview of the BRI, detailing its objectives, scope, and significance in Central Asia. The third section examines the specific challenges faced by China in Kazakhstan, focusing on the emergence of protests and public dissent against Chinese investments. Through qualitative analysis of news reports, policy analyses, and firsthand accounts, the fourth section analyzes how the lack of effective soft power has contributed to these challenges. Finally, the conclusion discusses the broader implications for the success of the BRI and offers recommendations for enhancing China's soft power strategy to foster a more sustainable and mutually beneficial relationship with Kazakhstan and other BRI participant nations.

1. SOFT POWER DYNAMICS IN THE BRI: SUCCESSES AND SHORTCOMINGS

The BRI was launched in 2013 by Chinese President Xi Jinping in Nazarbayev University, Kazakhstan. The formulation of the BRI was driven by several strategic imperatives. The global financial crisis of 2009 significantly impacted China's export industry, prompting the need for corrective economic measures to sustain growth (Çelik ve Erol, 2019: 14-15). China's practice of sending its construction companies abroad began with Jiang Zemin's Go Out policy, which Xi Jinping's Belt and Road Initiative later built upon and expanded (Garlick, 2024: 67). This initiative emerged from a consensus during the National Congress of the Communist Party of China in 2012, which recognized the necessity for a comprehensive economic and political strategy concerning China's relations with neighboring countries. The announcement of the BRI, therefore, aimed to address China's lack of a cohesive regional strategy by 2012 and to establish economic and political foundations with neighboring countries (Durdular, 2016: 79). It was a monumental infrastructure and economic development project aimed at enhancing global trade and connectivity. The BRI seeks to bolster infrastructure investments and foster economic growth across developing nations, particularly in the wake of the 2009 global financial crisis (Demir ve Tekir, 2018: 36).

The BRI was designed to connect 65 countries across Asia and Europe, accounting for 63% of the world's population and 40% of global trade (İkiz, 2019: 1692). The initiative has expanded to include 146 member states from various

regions, including Sub-Saharan Africa, Europe, Central Asia, East Asia Pacific, Latin America, and the Middle East (Nedopil, 2024). By extending its influence through the BRI, China anticipates fostering stronger economic ties and creating new markets for Chinese goods and services, thereby boosting its economic growth and global competitiveness. In an attempt to fill the infrastructure gap in the developing world (Yağcı, 75: 2018), the BRI comprises several economic corridors to enhance connectivity. These include the China-Pakistan Economic Corridor, China-Mongolia-Russia Economic Corridor, New Eurasian Land Bridge Economic Corridor, China-Central Asia-West Asia Economic Corridor, Bangladesh-China-India-Myanmar Economic Corridor, and China-Indochina Peninsula Economic Corridor ("What Are the Six Economic Corridors"). The 21st Century Maritime Silk Road features two main routes: the West Route from the South China Sea to the Indian Ocean and the South Route from the South China Sea to the Pacific Ocean. Additionally, the Polar Silk Road route, introduced in the 2018 White Paper, highlights the potential of Arctic trade routes due to climate changes (Gürel, 2022: 142-143). By investing in roads, railways, ports, and other critical infrastructure, the BRI aims to reduce transportation costs and increase trade efficiency, benefiting both China and its partner countries. This infrastructure development is anticipated to spur economic growth in underdeveloped regions, leading to job creation and improved standards of living.

The BRI is not only an economic initiative but also a political strategy with soft power components. Since the early 2000s, China has actively engaged in public diplomacy to present a positive global image and counter the "China threat" perception. To achieve this, it has promoted concepts like "Peaceful Rise," "Peaceful Development," and "Harmonious Society" in international relations (Bonnie and Medeiros, 2007). The concept of 'soft power' gained popularity among Chinese elites starting in 2001, coinciding with the media industry's 'going global' initiative. This focus was further solidified by a 2011 Central Committee decision on cultural reform and reinforced by President Xi Jinping's repeated emphasis on enhancing China's international appeal and credibility through new media (Miao, 2009: 164). The Soft Power 30 report emphasized that the One Belt, One Road initiative stands out because, for the first time in the modern era, China has successfully combined its economic strength with a soft power narrative of cooperation and inclusivity, highlighting shared prosperity and regional development (Portland, 2017: 18). Although China's soft power initiatives often face skepticism and criticism in the West, where they are frequently labeled as manifestations of sharp power, China continues to demonstrate its commitment to soft power through sustained investments and strategic activities. These efforts indicate that China views soft

power as an integral component of its broader strategy to exert influence on the global stage.

China's soft power initiatives, such as the expansion of Confucius Institutes and vocational training programs, are closely linked to the Belt and Road Initiative (BRI). These efforts aim to strengthen cultural ties and mutual understanding between China and other nations, reinforcing the BRI's strategic objectives. As Rahman (2019) notes, the BRI not only integrates China's western provinces into global economic routes but also reduces regional disparities, benefiting Central Asia and other participants (p. 314). By offering non-coercive aid without the strict conditions of institutions like the World Bank and IMF, China enhances its soft power, despite concerns over debt-trap diplomacy (Sundquist, 2021). Additionally, China's involvement in humanitarian aid during crises, such as the Asian financial crisis and natural disasters like the 2004 Indian Ocean tsunami, further boosts its global image (Blanchard and Lu, 2012, pp. 568-569). These initiatives are integral to the BRI's success, as they help generate goodwill and support China's broader strategic goals.

While the success of China's soft power initiatives could ensure the consolidation of the BRI, the failure of China in establishing a reputable popular image hinders the future success of the BRI. Theoretically, the failure of soft power initiatives undermines the legitimacy and attractiveness of a state's influence, which is crucial for gaining the support and cooperation of other countries (Nye, 2023: 12). When a country fails to project a positive image and foster goodwill, it faces increased resistance and skepticism from local populations and governments. This resistance can manifest in various forms, such as opposition to projects, reluctance to collaborate, and a general lack of trust in the intentions behind the investments. In the context of the BRI, if China's soft power efforts are perceived as insincere or self-serving, it could lead to a lack of local support and even active opposition. This could result in delays, increased costs, and potential project cancellations, ultimately jeopardizing the overall goals of the BRI. Furthermore, the absence of a strong soft power foundation may encourage rival powers to exploit these weaknesses, intensifying geopolitical competition and complicating diplomatic relations. In response to its soft power deficiencies, China has increasingly resorted to sharp power tactics, using information manipulation and covert influence operations to shape perceptions and advance its interests. However, these sharp power approaches, while potentially effective in the short term, are likely to be unsustainable and counterproductive in the long run, as they risk further eroding trust and exacerbating negative perceptions of China's global influence. Thus, effective soft power strategies are essential for the smooth implementation of large-scale economic initiatives like the BRI. They help create a favorable environment for cooperation, reduce friction, and build long-term partnerships based on mutual

respect and benefit. The protests in Kazakhstan can be seen as a pertinent example of how the failure to effectively leverage soft power can threaten the success of the BRI.

2. GRASSROOTS KAZAKH RESISTANCE TO THE BRI: THE LIMITS OF CHINESE ECONOMIC INFLUENCE IN CENTRAL ASIA

The protests in Kazakhstan against Chinese investments exemplify the resistance that can arise when local populations perceive these projects as threats to their sovereignty or economic interests rather than mutual benefits. In Kazakhstan, concerns over debt dependency, environmental degradation, job displacement, and the political implications of Chinese dominance have fueled widespread opposition. Since the early 2010s, protests have erupted in various cities, highlighting the fear and distrust among Kazakhs towards China's growing influence (Umarov, 2019). The Kazakh protests reveal that without addressing local grievances and fostering a perception of mutual benefit, economic influence alone may not suffice. This case study highlights the broader implications for China's global strategy, emphasizing that effective soft power is essential for the successful implementation of large-scale economic projects like the BRI. It underscores the need for a nuanced approach that considers local contexts and perceptions to achieve sustainable geopolitical influence.

Kazakhstan's Importance in the BRI

Kazakhstan occupies a strategic position on the commercial route connecting China to Europe, making it indispensable to China's BRI. Leveraging this strategic location, China has invested heavily in various infrastructure projects such as railways, roads, ports, and energy facilities in Kazakhstan. With its vast land and strategic location, Kazakhstan is not only a crucial transit route for the ambitious infrastructure project but also a key economic partner, offering vast natural resources and a rapidly developing infrastructure network. Since 2005, China has invested approximately \$23.2 billion in Kazakhstan, making it the fourth-largest investor in the country. In 2022 alone, bilateral trade reached a record \$31 billion, reflecting a 32% increase from the previous year, encompassing projects in energy, petrochemicals, metallurgy, and transportation sectors (Marangoz ve Tuncer, 2020:233).

The significance of Kazakhstan in the BRI cannot be overstated; it forms the backbone of several major trade corridors and serves as a critical hub for energy exports, railways, and roadways central to the BRI's objectives. Key infrastructure projects like the Khorgos Dry Port, the Aktau and Kuryk Ports, and the integration of the Nurlı Zhol project are pivotal. The Khorgos Dry Port, operational since 2015, connects Kazakhstan to China's Lianyungang Port and is considered the world's largest dry port, handling over 16,000 shipping

containers daily. Often referred to as the 'New Dubai,' it facilitates the rapid transportation of goods from China to Europe. The Nurly Zhol project, announced by Kazakhstan in 2014 with an initial cost of \$9 billion, aimed at developing railways, ports, infrastructure, education, and public services. Due to its similarities with the BRI, it was decided to merge Nurly Zhol with the BRI in 2015 to enhance bilateral trade, modernize infrastructure, and increase economic cooperation (Vakulchuk ve Overland, 2019).

China's investments have significantly boosted the Kazakh economy, particularly in increasing energy exports. Key nodes such as the ports of Aktau and Kuryk play a vital role in this infrastructure network. The Aktau Marine North Terminal, constructed in 2014, increased the port's export, import, and transit capacity, becoming an essential facility for the China-Central Asia-West Asia corridor (Aitbay, 2017). Kuryk Port, strategically located at the intersection of east-west and north-south trade routes, is vital for multimodal road container transportation, connecting East Asia to Europe and Turkey (Kuryk Port Development, 2024). At the 2023 Belt and Road Initiative Forum, it was announced that 15% of BRI investments, amounting to \$16 billion, would be directed to Kazakhstan. These investments include 30 trade agreements focusing on technology transfer, the supply of electric vehicles, and new infrastructure projects. Key agreements signed at the forum include the development of the Middle Corridor, enhancement of multimodal and container transportation, and the construction of the Tancheng-Ayagöz railway line. Additionally, Kazakhstan's Temir Zholy National Railway Company and China's CRRC Corporation Limited signed a \$1.3 billion agreement to purchase locomotives and establish engineering and service centers in Kazakhstan (Nelson, 2023).

Overall, Kazakhstan's involvement in the BRI exemplifies its strategic importance in achieving China's vision of a globally interconnected trade network, enhancing global trade and connectivity while strengthening China's geopolitical influence.

Why Do Kazakhs Protest Against China?

Despite potential economic benefits, many Kazakhs are uneasy about the Chinese military power, population, and treatment of Muslims in Xinjiang (Vakulchuk and Overland, 2019: 118). These issues have led to protests in Kazakhstan, such as the 2016 demonstrations against Chinese land purchases. The Kazakhstani government, though non-democratic, remains responsive to public opinion on such matters (Collins, 2020: 153). While some scholars argue that Central Asian elites view Chinese investment positively (Shakhanova and Garlick, 2020), public sentiment is often negative. Several surveys illustrate this trend. A 2017 survey by the Institute of World Economics and Politics found

that 20.4% of Kazakhstanis saw a clear threat from Chinese influence, while 45% believed a threat could arise in the future (Le Corre, 2019). More recent surveys show increasing concern. The 2020 Central Asia Barometer survey revealed that 75% of Kazakhstanis were "very concerned" about Chinese land purchases, and 71% were concerned about increased national debt due to Chinese projects (Trilling, 2020). Another survey by Laruelle et al. (2020) found only 24% of Kazakhstanis were content with China's role in their country, with 55% wanting less Chinese involvement.

Anti-Chinese sentiments of Sinophobia in Central Asia is a multi-faceted issue, deeply rooted in historical, economic, and political dimensions. McGlinchey (2019) suggests that the lack of comprehensive knowledge about China among Central Asians contributes to the persistence of these attitudes. Based on concrete evidence or knowledge or not, the grievances against China in Kazakhstan are real and often manifest themselves through protests. Kazakhstan has experienced significant and widespread protests against Chinese influence and investments over the past several years, indicating deep-seated public discontent. These demonstrations have taken place in major cities such as Almaty, Astana, Oral, Shymkent, and Aktöbe. Protesters have rallied against perceived "Chinese expansion" and the increasing presence of Chinese enterprises, with some demonstrations resulting in detentions and heightened security measures by Kazakh authorities (Berikbol, 2023). As documented by Central Asia Protest Tracker, since 2019 protests against China in Kazakhstan constitute more than 10% of the protests across Kazakhstan with 137 protests occurring (Central Asia Protest Tracker, 2024). The public's skepticism towards China is influenced by identity-based prejudice, Chinese business practices, approaches of local governments in managing relations with China and the treatment of Uighur and Kazakh minorities in China.

An investigation of the factors that have led to widespread protests against Chinese influence highlights several key issues fueling local discontent. Firstly, the historical enmity between China and Central Asia significantly contributes to Sinophobia. As Shakhanova (2019) discusses, the BRI has led to increased Chinese investments in Kazakhstan, which many locals view with suspicion due to historical enmities. This suspicion is not unfounded, as historical narratives have long depicted China as a predatory neighbor. Related to this, Kruglov (2019) highlights that Chinese investments in Kazakhstan are often seen as a continuation of historical exploitation, fueling anti-Chinese sentiments. The perception that these investments are a modern form of economic imperialism exacerbates distrust among the local population. Peyrouse (2020) and Mohd (2020) note that Sinophobia in Central Asia is partly rooted in Soviet-era propaganda that portrayed China as a historical adversary. Lastly, the already negative perception towards China is compounded by reports of human rights

abuses in Xinjiang, where up to 2 million Muslims, mostly of Uighur, Kyrgyz, and Uzbek as well as the kinsmen of Kazakhs are persecuted in various ways including through infamous re-education camps. The public in Central Asia is frustrated by their governments' inability or unwillingness to address this issue, further fueling anti-Chinese sentiments (Garibov, 2018: 143). These deeply ingrained views continue to influence contemporary attitudes, leading Central Asians to perceive the growing Chinese presence as a strategic move to dominate and exploit the region. Activists argue that China seeks to economically exploit Central Asia by flooding it with Chinese goods and extracting its natural resources (Karibayeva, 2020: 6). This belief is reinforced by visible Chinese economic activities that prioritize Chinese interests. Additionally, demographic pressures in China, although not supported by concrete evidence, fuel speculation that the BRI (BRI) is driven by China's need to alleviate its overpopulation and gender imbalance. This concern, amplified by nationalist sentiments, has a strong mobilizing effect. For example, the 2016 land-reform protests in Kazakhstan were driven by public fear of Chinese land acquisition, leading to the suspension of a new land-lease law (Reuters, 2019). These protests highlighted the depth of public anxiety regarding Chinese intentions, showing how historical enmity and contemporary geopolitical moves intersect to fuel Sinophobia in the region.

The second major source of Sinophobia revolves around the impact of Chinese business practices on local job markets and business environments. Central Asian countries, with their growing young populations, face significant pressure to increase employment opportunities. However, the influx of Chinese businesses has often exacerbated these challenges rather than alleviating them. For instance, Yu (2022) argues that Chinese companies often prioritize their own workers, leading to job competition and economic resentment in Kazakhstan. This preference for Chinese labor means that local workers are frequently overlooked, which contributes to rising unemployment and frustration among the local population. Schulz (2022) points out that the influx of Chinese labor migrants in Kazakhstan has not significantly benefited local employment, exacerbating economic tensions. The presence of Chinese workers in significant numbers creates a sense of economic displacement among locals. Bagdonas (2021) reports that Chinese business practices in Kazakhstan, such as reserving most jobs for Chinese workers, intensify local economic grievances leading the local populations feel marginalized in their own labor market. Moreover, the economic dominance of Chinese companies in key sectors is often perceived negatively. Woods and Baker (2022) illustrate how public opinion in Kazakhstan has soured due to the perceived economic exploitation by Chinese enterprises. The local sentiment is that Chinese investments benefit the Chinese economy more than the local one, further fueling resentment (Karibayeva, 2020: 6).

Furthermore, Chinese companies reportedly ignore environmental standards, creating hazardous working environments, such as those at oil refineries in Kazakhstan. Chinese migrant workers are often perceived as accepting lower wages and poorer working conditions. Additionally, Chinese-owned companies are frequently accused of neglecting environmental standards, leading to unsafe and unhealthy work environments. This has sparked numerous workplace protests and violent inter-ethnic clashes, beginning with incidents at Chinese-owned gold mines in Solton-Sary, Kyrgyzstan, in 2011, and continuing with protests at oil refineries in Kazakhstan's Mangistau region in September 2019 (Karibayeva, 2020: 7).

The third dimension of Sinophobia is linked to the perception of local governments' failure to protect their citizens' interests in dealings with China. Anti-Chinese protests often have an anti-governmental undertone, as the public associates the two. This is particularly evident in how Chinese companies are perceived to exploit institutional weaknesses in Central Asian countries, with governments seemingly unable to enforce laws that restrict the percentage of foreign employees. This regulatory failure exacerbates public frustration. Civil society activists claim that governments ignore Chinese companies' violations of environmental and labor standards and give them preferential treatment for infrastructure contracts. This preferential treatment fuels a sense of injustice among the local population. Regarding this, Plakhina (2021) argues that anti-Chinese sentiments in Kazakhstan are often linked to broader anti-government protests, reflecting frustration with perceived governmental complacency. This indicates that sinophobia is intertwined with wider political discontent. Peyrouse (2016) observes that Central Asian governments' perceived favoritism towards Chinese companies contributes to growing sinophobic attitudes among the populace. This favoritism undermines public trust in governmental institutions and fuels perceptions of corruption. Additionally, Umirbekov (2019) reports that the Kazakh government's lack of transparency in dealings with China has led to increased public protests and anti-Chinese sentiment. This lack of transparency is seen as indicative of the government's inability or unwillingness to act in the best interest of its people, further aggravating anti-Chinese sentiments (Karibayeva, 2020: 10). In summary, the perception that local governments are failing to protect their citizens from the negative impacts of Chinese economic activities is a significant driver of Sinophobia in Central Asia. This perception is strengthened by instances of regulatory failures, favoritism towards Chinese companies, and broader political discontent, leading to a complex and volatile socio-political environment.

The Kazakh government finds itself in a complex position concerning Chinese investments (Vakulchuk and Overland 2019). On one hand, these investments are crucial for Kazakhstan's economic development, particularly in

infrastructure, energy, and technology sectors, which align with the country's long-term strategic goals. The government has welcomed Chinese capital, viewing it as essential for modernizing the economy and integrating Kazakhstan more fully into global trade networks, particularly through the Belt and Road Initiative (BRI). However, this economic partnership has come at a significant social cost, as many Kazakhs view Chinese investments with suspicion, fearing economic dependency and cultural erosion.

Under both Presidents Nazarbayev and Tokayev, latter being fluent Mandarin speaker Kazakhstan has maintained a stable relationship with China while restricting democratic opposition and controlling dissent. Despite the regime's efforts, criticisms of China's influence, particularly in the oil industry and land leasing, have led to significant protests, including violent clashes in 2014 and widespread demonstrations in 2016, prompting government concessions and a continued ban on land sales to foreigners (Rymbetov, 2021). To manage this dichotomy, the Kazakh government has adopted a dual approach. Publicly, it emphasizes the benefits of Chinese investments, often highlighting job creation, infrastructure development, and increased foreign direct investment as tangible benefits for the population (Kumenov, 2023). At the same time, the government has implemented measures to mitigate public dissent, such as allowing small scale protests (Wani, 2019). Additionally, the government has occasionally engaged in low-key diplomacy to reassure the public that Kazakhstan's sovereignty is not compromised. This balancing act underscores the government's pragmatic approach—welcoming economic benefits while carefully navigating public opinion to maintain social stability.

The implications of these protests in Kazakhstan are multifaceted. Firstly, they reflect a significant challenge to the Kazakh government's handling of foreign investments and its relationship with China. The public unrest has put pressure on the government to balance economic benefits from Chinese investments with the growing nationalistic sentiments and concerns over sovereignty among its citizens. These protests are part of a broader trend in Central Asia and beyond, where countries receiving Chinese investments under the BRI are grappling with similar issues. In Kyrgyzstan, Tajikistan, and other neighboring countries, there have been comparable demonstrations and public outcries against Chinese projects. These protests often highlight fears of economic dependency, loss of land, environmental degradation, and a perceived lack of local benefits from Chinese investments. This regional pattern of resistance suggests a broader skepticism and resistance to China's expanding influence across Central Asia (RFE/RL's Kazakh Service, 2021). Additionally, the protests in Kazakhstan and other parts of Central Asia have broader geopolitical implications. They contribute to a complex environment where Chinese investments are both welcomed for their economic potential and resisted

for their social and political impacts. This duality complicates China's strategic objectives under the BRI, potentially slowing down or altering the course of its projects. The persistent public dissent also provides opportunities for other global powers to influence the region, countering China's ambitions and adding layers of diplomatic complexity (Moldabekov and Kurmangazinova, 2021). In conclusion, the protests against Chinese influence in Kazakhstan are not isolated incidents but part of a wider regional and global phenomenon. They highlight the challenges China faces in implementing its BRI projects and underscore the importance of addressing local concerns to foster smoother international cooperation and project implementation.

In summary, Sinophobia in Central Asia is driven by a combination of historical prejudices, the negative impact of Chinese business practices on local job markets, and the perceived failure of local governments to protect their citizens' interests in relations with China. These factors collectively contribute to a deep-seated and complex skepticism towards China in the region.

How the Chinese Soft Power Shortfalls Could Threaten the BRI in Kazakhstan and Beyond

As the BRI faces significant hurdles in Kazakhstan, China's lack of soft power becomes evident, jeopardizing the future success of this strategic initiative. Protests fueled by economic, geopolitical, and cultural grievances pose substantial risks to the BRI's progress and success. These protests threaten to disrupt ongoing projects, escalate costs, and diminish investor confidence. Despite persistent public protests, China continues to invest heavily in Kazakhstan due to the country's strategic importance in the BRI. Kazakhstan's geographical position as a gateway between China and Europe makes it an indispensable partner for China's overland trade routes. Additionally, Kazakhstan's abundant natural resources, particularly oil and gas, are vital for China's energy security, further reinforcing the necessity of maintaining strong economic ties.

China's decision to continue investing, even in the face of widespread public opposition, is driven mainly by two factors: economic and security. China's economic interests in Central Asia center on two main objectives: fostering economic development and securing access to raw materials. The motivation behind gaining raw materials is straightforward—China requires cost-effective resources to support its manufacturing sector. The focus on economic development stems from the Chinese Communist Party's (CCP) longstanding belief that economic progress underpins social and political stability. Given Central Asia's closeness to China, stability in the region is strategically important to Beijing, reinforcing China's economic priorities there

(Hamilton, 2024: 6). Central Asia is also critical to China's security concerns. The region is viewed both as a potential source of instability due to religious extremism and separatist movements and as a corridor for threats linked to Afghanistan. Xinjiang is central to CCP security considerations, as the region has strong ethnic and religious ties with Central Asia's Uighur community. Chinese leaders recognize the historic connections between Xinjiang and Central Asia, noting that past Chinese dynasties rose and fell with the region's influence (Yau, 2021). Moreover, China relies on its robust diplomatic relations with the Kazakh government, which has so far managed to suppress large-scale dissent and maintain a stable investment environment. China's confidence is bolstered by its ability to deploy sharp power tools—such as economic incentives and political influence—to manage dissent and ensure that its projects proceed without significant disruption.

The protests have the potential to disrupt ongoing and future BRI projects, leading to construction delays, increased security costs, and potential damage to infrastructure. These disruptions can escalate project budgets and extend timelines, making the investments less attractive and profitable. Construction delays can affect the overall progress of the BRI, as projects are often interconnected. Increased security costs arise from the need to protect sites, workers, and equipment, adding a financial burden to the projects. Potential damage to infrastructure from vandalism or sabotage can result in further expenditures for repairs and replacements. Additionally, the heightened risk environment may deter other international investors, compounding the financial challenges faced by Chinese enterprises in Kazakhstan. This deters potential collaborators who might have otherwise contributed capital, expertise, or resources to these projects. The compounded financial strain can affect the sustainability and scalability of BRI projects in the region. Overall, these disruptions can undermine the economic goals of the BRI by creating uncertainties, reducing investor confidence, and decreasing the efficiency of project completion, thereby diminishing the attractiveness and feasibility of continued investment in Kazakhstan and potentially other regions.

The resistance to Chinese influence in Kazakhstan may put fuel on the fire of similar sentiments already present in other Central Asian nations involved in the BRI, such as Kyrgyzstan, Tajikistan, and Uzbekistan. This regional ripple effect can diminish China's influence across Central Asia and complicate its diplomatic efforts. The anti-Chinese protests can be leveraged by geopolitical rivals to undermine China's initiatives, increasing regional competition and presenting a more challenging environment for China's strategic interests. Geopolitical rivals may use these protests to fuel anti-Chinese sentiments, promoting their own interests and alliances in the region. This increased competition can lead to a more fragmented and contested geopolitical landscape,

complicating China's efforts to maintain and expand its influence through the BRI. In this complex environment, China's strategic objectives in Central Asia may be increasingly difficult to achieve, necessitating a reevaluation of its approach and potentially requiring more nuanced and collaborative diplomatic strategies.

The perceived cultural insensitivity in Chinese investments and operations can exacerbate existing ethnic and nationalistic tensions as well. This dynamic threatens social cohesion and can foster a hostile environment for Chinese workers and expatriates, potentially leading to increased incidents of violence and social unrest. Local populations feel that their cultural and social norms are being disregarded or overshadowed by the influx of Chinese influence, leading to resentment and conflict. The failure to address these cultural concerns adequately can lead to a sustained backlash against Chinese presence, further complicating China's efforts to integrate economically and socially with the local population. This backlash can manifest in various forms, from organized protests to grassroots movements, and even acts of sabotage against Chinese projects and personnel. Moreover, the cultural insensitivity may hinder effective communication and collaboration between Chinese and local stakeholders, reducing the overall efficiency and effectiveness of BRI projects. Addressing these cultural and social issues is crucial for fostering a more harmonious and cooperative environment that supports long-term investment and integration.

The Kazakh government's role in the protests against Chinese investments is complex. On the one hand, the government has welcomed and facilitated increased Chinese investment as part of the BRI, seeing it as an opportunity for economic development (Omirgazy, 2024). However, the government has also struggled to balance these investments with growing public discontent and nationalist sentiments among the Kazakh population. The protests often have an anti-government undertone, as the public associates the Chinese investments with the government's policies and perceived lack of protection for local interests (RFE/RL's Kazakh Service, 2021). While the government has at times cracked down on protests, it has also faced pressure to address the underlying public grievances. This delicate balancing act suggests that the Kazakh government is not entirely happy with the situation but feels constrained in its ability to both attract Chinese investment and appease the public.

Kazakhstan occupies a crucial geographic position along the overland trade routes connecting China to Europe, making it an indispensable part of China's vision for the BRI. China seems to calculate that the economic benefits of these investments, in terms of trade, transportation, and access to resources, outweigh the risks posed by the public discontent. China may also be relying on its political influence and economic leverage to manage the protests and maintain

its foothold in Kazakhstan. While China has successfully utilized economic influence and sharp power to maintain its investments in Kazakhstan, these strategies may not be sustainable in the long run. The continued reliance on hard power tools without sufficient soft power could exacerbate anti-China sentiments, leading to more profound and organized resistance in the future. This resistance could manifest not only in public protests but also in policy shifts within the Kazakh government, potentially aligning Kazakhstan more closely with other geopolitical powers such as Russia or the West. Integrating a robust soft power approach, centered on responsiveness to local contexts, is crucial to strengthening the legitimacy and sustainability of China's economic initiatives in the region. A failure to improve China's image and build genuine goodwill among the Kazakh population could undermine the stability of Chinese investments and the broader BRI framework in Central Asia. Therefore, China's emphasis on soft power in Kazakhstan should not be seen as merely a complementary strategy but as a crucial component for ensuring the sustainability of its economic and political influence in the region. By investing in cultural diplomacy, educational exchanges, and people-to-people ties, China can create a more favorable environment for its initiatives, reducing the likelihood of future disruptions.

In conclusion, the protests and anti-Chinese sentiments in Kazakhstan present significant challenges to the BRI (BRI), impacting its implementation and long-term success. Economically, disruptions can lead to increased costs and deter investors, undermining the BRI's goals. Geopolitically, resistance in Kazakhstan could inspire similar sentiments in other Central Asian nations, complicating China's influence and diplomatic efforts. Culturally, perceived insensitivity in Chinese investments exacerbates tensions, fostering hostility and social unrest. These challenges highlight the necessity for China to adopt more culturally sensitive and locally inclusive practices to ensure the BRI's sustainability and effectiveness.

3. CONCLUSION

The Belt and Road Initiative (BRI) stands as China's ambitious endeavor to reshape global connectivity and economic integration. However, the unfolding narrative in Kazakhstan reveals a compelling paradox: while the BRI seeks to foster economic growth, its impact is profoundly shaped by the intricate interplay of sharp and soft power dynamics. Despite China's substantial investments and infrastructure projects, the initiative has encountered significant cultural and political resistance in Kazakhstan, underscoring the critical importance of soft power in international relations and large-scale economic initiatives.

The Kazakh experience vividly illustrates the potential pitfalls of neglecting cultural sensitivity and public perception in pursuing economic objectives. China's approach, often characterized by sharp power tactics—such as strategic investments and influential diplomacy—has triggered backlash and protests, driven by deep-seated concerns over national sovereignty and cultural identity. While the Kazakh government, under both Nazarbayev and Tokayev, has managed to maintain a stable relationship with China, the recurring protests against Chinese investments reveal the limitations of relying solely on economic leverage without sufficient cultural engagement and genuine soft power.

This study offers several key insights that contribute significantly to both academic discourse and policy formulation. Firstly, it underscores the indispensable role of soft power in the successful implementation of large-scale economic initiatives. Effective soft power strategies are essential not only for mitigating resistance but also for fostering a conducive environment for sustained economic collaboration and mutual benefit. Secondly, the research highlights the critical need for a nuanced understanding of local cultural and political contexts. This deep comprehension is crucial for formulating policies that align with the interests and values of host countries, thereby enhancing the legitimacy and acceptance of foreign investments.

Moreover, the BRI's experiences in Kazakhstan provide valuable lessons that extend far beyond Central Asia, offering insights for other regions involved in similar initiatives. The path forward necessitates a thorough reevaluation of the interplay between economic strategies and cultural-political dynamics. It emphasizes the imperative of integrating soft power into the core framework of international economic projects. This integration can help address the underlying concerns of local populations, ensuring that economic cooperation does not come at the expense of national sovereignty, cultural identity, and social cohesion.

This study also demonstrates that the successful implementation of ambitious economic initiatives like the BRI hinges on a sophisticated integration of soft power with economic strategy. Effective soft power approaches are essential not only for mitigating immediate resistance but also for cultivating long-term political goodwill and fostering a favorable environment for sustainable collaboration. The absence or inadequacy of soft power can lead to significant long-term pitfalls, including deteriorated bilateral relations, increased local resentment, and diminished strategic influence.

In conclusion, the Belt and Road Initiative, with its visionary aim of enhancing global connectivity, confronts a landscape marked by complex geopolitical sensitivities and deep-seated cultural currents. The experience of

Kazakhstan serves as a critical case study, underscoring the essential role of soft power in ensuring the success and sustainability of such ambitious international initiatives. This research contributes significantly to the literature by highlighting the pressing need for strategies that are not only economically sound but also culturally informed and politically astute. As the BRI progresses, its ability to adapt to these challenges and address them effectively will be crucial in shaping its legacy and determining its impact on global economic development and international relations. The lessons learned from Kazakhstan offer a valuable roadmap for refining approaches to international economic cooperation, emphasizing the need for a harmonious blend of economic vision and cultural understanding in the pursuit of global development goals.

BIBLIOGRAPHY

Aitbay, Nurzhan (2017), *The Evaluation of Potentiality of the Belt and Road Initiative: Kazakhstan Part* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) (Roma: Sapienza Üniversitesi, İnşaat Mühendisliği Fakültesi).

Bacchi, Umberto (2019), “Kyrgyzstan halts work at Chinese gold mine after clashes”, <https://news.trust.org/item/20190807160040-ugm2f> (21.05.2024).

Bagdonas, Juozapas (2021), “Sinophobia Finds Ground in Kazakhstan and Kyrgyzstan”, <https://juozapasbagdonas.medium.com/sinophobia-finds-ground-in-kazakhstan-and-kyrgyzstan-f43368c24e8f> (21.05.2024).

Blanchard, Jean Marc F. ve Fujia Lu (2012), “Thinking Hard About Soft Power: A Review and Critique of the Literature on China and Soft Power”, *Asian Perspective*, 36 (4): 565–589.

Cai, Jane, Silvie Juang ve Cyril Ip (2023), “Belt and Road Forum: Xi Jinping Signals China Will Stay the Course in Development Pitch to Global South”, <https://scmp.com/news/china/diplomacy/article/3238418/belt-and-road-forum-xi-jinping-signals-china-will-stay-course-development-pitch-global-south> (21.05.2024).

Central Asia Protest Tracker (2024), “Oxus Society for Central Asian Affairs”, <https://oxussociety.org/viz/protest-tracker/> (21.05.2024).

Collins, Neil (2020), “Players or spectators? Central Asia’s role in BRI”, Hing Kai, Chan, Chan Faith Ka Shun ve O’Brien David (Eds.), *International Flows in the Belt and Road Initiative Context*, Palgrave Series in Asia and Pacific Studies (Singapur: Palgrave Macmillan): 147–169.

Çelik, Kadir Ertaç ve Mehmet Seyfettin Erol (2019), “Kuşak-Yol Girişimi Bağlamında ABD'nin İran Politikasının Analizi”, *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, 3 (2): 11-41.

Demir, Nesrin ve Osman Tekir (2018), “Marshall Planı, Yeni İpek Yolu Projesi ve Çin-ABD Rekabeti”, *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (1): 32-45.

Dukeyev, Berikbol (2023), “What Kazakhstan's History Classrooms Teach Their Students about China”, <https://thechinaproject.com/articles/what-kazakhstans-history-classrooms-teach-their-students-about-china/> (21.05.2024).

Durdular, Arzu (2016), “Çin'in 'Kuşak-Yol' Projesi ve Türkiye-Çin İlişkilerine Etkisi,” *Avrasya Etüdüleri*, 49 (1): 77-97.

Garibov, Azad (2018), “Contemporary Chinese Labor Migration and Its Public Perception in Kazakhstan and Kyrgyzstan”, Laruelle, Marlene (Ed.), *China's Belt and Road Initiative and its Impact in Central Asia* (Washington, DC: The George Washington University): 143-152.

Garlick, Jeremy (2024), *Advantage China: Agent of Change in an Era of Global Disruption* (Bloomsbury Academic).

Glaser, Bonnie S. ve Evan S. Medeiros (2007), “The Changing Ecology of Foreign Policy-Making in China: The Ascension and Demise of the Theory of ‘Peaceful Rise’”, *China Quarterly*, 190: 291-310.

Goble, Paul (2019), “Anti-Chinese protests spread across Kazakhstan”, *Eurasia Daily Monitor*, 16 (122), 10 Eylül.

Gürel, Gökçen (2022), *Tek Kuşak Tek Yol Projesi'nin Kazakistan ve Özbekistan Dış Politikasındaki Yeri* (Astana: Astana Yayınları).

Hamilton, Robert E. (2024), *China, Russia, and Power Transition in Central Asia* (Philadelphia: Foreign Policy Research Institute).

Isaksson, Ann Sofie ve Andreas Kotsadam (2018), “Chinese Aid and Local Corruption”, *Journal of Public Economics*, 159: 146-159.

İkiz, Ahmet (2019), “Tek Kuşak Tek Yol Projesi ve Türkiye'ye Olası Etkileri”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 18 (72): 1688-1700.

Karibayeva, Akbota (2020), *Public Attitudes Toward China in Central Asia*, Special Report (Washington, DC: Caspian Policy Center).

Kishi, Roudabeh ve Clionadh Raleigh (2017), “Chinese official finance and state repression in Africa”, Armed Conflict Location & Event Data Project, <http://www.jstor.org/stable/resrep03808> (21.05.2024).

Kruglov, Alexander (2019), “Sinophobia Simmers Across Central Asia”, <https://asiatimes.com/2019/11/sinophobia-simmers-across-central-asia/> (21.05.2024).

Kumenov, Almaz (2023), “Kazakhstan keeps lid tight on Xinjiang activism in pursuit of trade boom”, <https://eurasianet.org/kazakhstan-keeps-lid-tight-on-xinjiang-activism-in-pursuit-of-trade-boom> (21.05.2024).

Kuryk Port Development Project (2024), <https://kuryk.kz/en/kuryk-project.html> (21.05.2024).

Laruelle, Marlene, Gerard Toal, John O’Loughlin ve Kristin M. Bakke (2020), “Kazakhs are wary of neighbors bearing gifts”, <https://opendemocracy.net/en/odr/kazakhs-are-wary-neighbours-bearing-gifts/> (21.05.2024).

Le Corre, Philippe (2019), “Kazakhs Wary of Chinese Embrace as BRI Gathers Steam”, <https://carnegieendowment.org/2019/02/28/kazakhs-wary-of-chinese-embrace-as-bri-gathers-steam-pub-78545> (21.05.2024).

Mankikar, Kalpit (2022), “China’s Sharp Power: Blunting the World’s Edge or a Moment of Global Awakening?”, ORF Issue Brief No. 585, Ekim, Observer Research Foundation.

McGlinchey, Eric (2019), “Questioning Sinophobia in Central Asia”, <https://ponarseurasia.org/questioning-sinophobia-in-central-asia/> (21.05.2024).

Meunier, Sophie (2014), “Divide and conquer? China and the cacophony of foreign investment rules in the EU”, *Journal of European Public Policy*, 21 (7): 996-1016.

Miao, Julie T. (2021), “Understanding the Soft Power of China's Belt and Road Initiative through a Discourse Analysis in Europe”, *Regional Studies, Regional Science*, 8 (1): 162–177.

Mohd, Adnan (2020), “Rise of Anti-China Public Sentiments in Central Asia”, <https://icsin.org/blogs/2020/06/01/rise-of-anti-china-public-sentiments-in-central-asia/> (21.05.2024).

Moldabekov, Daniyar ve Nazerke Kurmangazinoва (2021), “Kazakhstan: China Protests Reach Landmark, Despite Official War of Attrition”,

<https://eurasianet.org/kazakhstan-china-protests-reach-landmark-despite-official-war-of-attrition> (21.05.2024).

Nedopil, Christoph (2024), China Belt and Road Initiative (BRI) Investment Report 2023 (Griffith Asia Institute ve Green Finance & Development Center).

Nelson, Haley (2023), “The Hidden Costs of Kazakhstan's Engagement with China: A Decade of the Belt and Road”, <https://caspiantpolicy.org/research/energy-and-economy-program-eep/the-hidden-costs-of-kazakhstans-engagement-with-china-a-decade-of-the-belt-and-road> (21.05.2024).

Nye, Joseph (2018), “How Sharp Power Threatens Soft Power The Right and Wrong Ways to Respond to Authoritarian Influence”, <https://foreignaffairs.com/articles/china/2018-01-24/how-sharp-power-threatens-soft-power> (21.05.2024).

Nye, Joseph (2023), *Soft Power and Great Power Competition* (Springer).

Omirgazy, Dana (2024), “Tokayev Outlines Kazakh-Chinese Cooperation Vision, Discusses SCO's Goals in Xinhua Interview”, <https://astanatimes.com/2024/07/tokayev-outlines-kazakh-chinese-cooperation-vision-discusses-scocs-goals-in-xinhua-interview/> (21.05.2024).

Peyrouse, Sebastian (2016), “Discussing China: Sinophilia and Sinophobia in Central Asia”, *Journal of Eurasian Studies*, <https://sciencedirect.com/science/article/pii/S1879366515000251> (21.05.2024).

Plakhina, Yevgeniya (2021), “How Sinophobia is Instrumentalized in Kazakhstan as a form of Oppositional Politics”, <https://globalvoices.org/2021/06/15/how-sinophobia-is-instrumentalized-in-kazakhstan-as-a-form-of-oppositional-politics/> (21.05.2024).

Reuters (2019), “Dozens Protest Against Chinese Influence in Kazakhstan”, <https://www.reuters.com/article/world/dozens-protest-against-chinese-influence-in-kazakhstan-idUSKCN1VP1AZ/> (21.05.2024).

Rahman, Saifur (2019), “Does the 'Belt and Road Initiative' Possess Soft Power?”, *Contemporary Chinese Political Relations: An International Journal*, 5 (1): 301-331.

RFE/RL's Kazakh Service (2021), “Anti-China Protests Staged Across Kazakhstan; At Least 20 Detained”, <https://www.rferl.org/a/kazakhstan-china-influence-protests/31172596.html> (21.05.2024).

Roberts, Sean R. ve Dana Rice (2020), “Kazakhstan's Ambiguous Position Towards the Uyghur Cultural Genocide in China”, <https://theasanforum.org/kazakhstans-ambiguous-position-towards-the-uyghur-cultural-genocide-in-china/> (21.05.2024).

Rymbetov, Serik (2021), “Anti-China Sentiments Grows in Kazakhstan as Economic Cooperation Stalls”, <https://jamestown.org/program/anti-china-sentiments-grows-in-kazakhstan-as-economic-cooperation-stalls/> (21.05.2024).

Schulz, Dante (2022), “China-Kazakhstan Bilateral Relations”, <https://caspiantpolicy.org/research/security-and-politics-program-spp/china-kazakhstan-bilateral-relations/> (21.05.2024).

Shakhanova, Gaziza (2019), “Central Asia and the Belt and Road Initiative: Inside-Out Reflections and Restrained Optimism from Kazakhstan”, CEIAS, 10 Haziran, <https://ceias.eu/central-asia-and-the-belt-and-road-initiative-inside-out-reflections-and-restrained-optimism-from-kazakhstan/> (21.05.2024).

Silver, Laura, Christine Huang ve Laura Clancy (2023), “China's International Behavior”, <https://pewresearch.org/global/2023/07/27/chinas-international-behavior/> (21.05.2024).

State Council Information Office of China (2020), “What Are Six Economic Corridors Under Belt and Road Initiative?”, http://english.scio.gov.cn/beltandroad/2020-08/04/content_76345602.htm (21.05.2024).

Sundquist, James (2021), *Bailouts From Beijing: How China Functions as an Alternative to the IMF* (Global Development Policy Center, GCI Working Paper).

Trilling, David (2020), “Poll Shows Uzbeks, Like Neighbors, Growing Leery of Chinese Investments”, <https://eurasianet.org/poll-shows-uzbeks-like-neighbors-growing-leery-of-chinese-investments> (21.05.2024).

Umarov, Temur (2019), “What's Behind Protests Against China in Kazakhstan?”, <https://carnegieendowment.org/posts/2019/10/whats-behind-protests-against-china-in-kazakhstan> (21.05.2024).

Umirbekov, Darkhan (2019), “Kazakhstan: Sinophobic Sentiments Trigger Fresh Rallies”, <https://eurasianet.org/kazakhstan-sinophobic-sentiments-trigger-fresh-rallies> (21.05.2024).

Vakulchuk, Roman ve Indra Overland (2019), “China's Belt and Road Initiative through the Lens of Central Asia”, M. Cheung, Fanny ve Ying-yi Hong (Der.),

Regional Connection under the Belt and Road Initiative: The Prospects for Economic and Financial Cooperation (London: Routledge): 115–133.

Walker, Christopher (2018), “Russian and Chinese Sharp Power”, <https://ft.com/content/648187ce-8068-11e8-af48-190d103e32a4> (21.05.2024).

Wang, Fei-Ling ve Esi A. Elliott (2014), “China in Africa: Presence, Perceptions and Prospects”, *Journal of Contemporary China*, 23 (90): 1012-1032.

Woods, Elizabeth ve Thomas Baker (2022), “Public Opinion on China Waning in Central Asia”, <https://thediplomat.com/2022/05/public-opinion-on-china-waning-in-central-asia/> (21.05.2024).

Yağcı, Mustafa (2018), “Rethinking Soft Power in Light of China's Belt and Road Initiative”, *Uluslararası İlişkiler*, 15 (57): 67-78.

Yau, Niva (2020), *Russia and China's Quiet Rivalry in Central Asia* (Philadelphia: Foreign Policy Research Institute).

Yu, Cindy (2022), “The New Great Game: How China Replaced Russia in Kazakhstan and Beyond”, <https://www.spectator.co.uk/podcast/the-new-great-game-how-china-replaced-russia-in-kazakhstan-and-beyond/> (21.05.2024).

BÜYÜK GÜÇ OLMA İDDİASINDAKİ RUSYA'NIN AFRİKA POLİTİKASI

AFRICA POLICY OF RUSSIA CLAIMING TO BECOME A GREAT POWER

Mustafa ÜREN* & Saffet AKKAYA**

ÖZ

I. Petro'dan miras kalan büyük güç olma ideali, Rus dış politikasının esasını oluşturmaktadır. Ülkede rejimler değişse de Rus yönetimlerinin büyük güç olma ideali hiç değişmemektedir. Putin'in işbaşına gelmesiyle Rusya, ülke içinde ve yakın çevresinde gücünü pekiştirdikten sonra büyük güç olma idealine geri dönmüştür. Bu dönüşte, konjonktürel gelişmelerin yanında NATO'nun doğuya genişlemesinin etkisi büyüktür. Rusya'nın tepki olarak Gürcistan ve Ukrayna'ya müdahalelerinin etkileri devam etmektedir. Özellikle Mart 2014'te Kırım'ı ilhakının ardından Batı'nın siyasi ve ekonomik yaptırımlarından kurtulmak amacıyla başlattığı girişimleri, Rusya'nın Afrika'ya yönelişiyle sonuçlanmıştır. Son olarak 24 Şubat 2022'de Ukrayna'yı müdahale kararının bu yönelişi hızlandırdığı söylenebilir. Bu dönemde Afrika'daki jeopolitik ortamın dengeleyici bir güce ihtiyaç duyması, Rusya'ya avantaj sağlamıştır. Batı'dan (ABD ve AB) sonra Çin için de bölgede sömürgeci algısının güçlenmeye başlamasıyla, Rusya'nın bu avantajdan yararlanması, gücüne, bölgede takip edeceği stratejiye ve dış politika vasıtalarının etkinliğine bağlıdır. Rusya'nın bölge

* Dr., Bağımsız Araştırmacı, muren4410@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5662-3248>

** Dr. Öğr. Üyesi, Çağ Üniv., İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Mersin, Türkiye, saffetakkaya@cag.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2902-0702>

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 25.06.2024

Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 28.08.2024

ülkelerinin siyasi, ekonomik ve güvenlik sorunlarının çözümüne yardımcı olması, kıtadaki ilişkilerinin gelişmesinde belirleyici olacaktır. Bu yöndeki beklentileri bilerek hareket etmesi, diğer büyük güçlerle rekabetinde kazanan tarafta olmasını sağlayacaktır. Rekabette istediği sonuçları elde etmesi ise, büyük güç hayalinin gerçekleşmesiyle sonuçlanabilecektir. Bu genel esaslar çerçevesinde çalışmanın amacı, Rusya'nın bu konudaki niyetiyle kapasitesi arasındaki uyumun ortaya konulması ve bölgede yaratacağı etkinin belirlenmesidir.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Büyük Güç, Afrika, Batı, Çin.

ABSTRACT

The goal of being a great power inherited from Peter I has become one of the keystones of Russian foreign policy. Even though regimes in the country change, the ambition of Russian administrations to be a great power has never changed. With Putin coming to power after the Cold War, Russia reoriented to its ideal of being great power after consolidating its power status within the country and in its near abroad. In addition to some conjunctural developments, NATO's expansion to the east has a great impact on this return. In this regard, the effects of Russia's interventions in Georgia and Ukraine as a reaction have still been ongoing. Particularly after the annexation of Crimea in March 2014, Russia's attempts to get rid of Western political and economic sanctions caused Russia to focus on Africa. Finally, the decision to intervene Ukraine on February 24, 2022, accelerated this trend. During this period, that the geopolitical environment in Africa required a balancing power was a great advantage for Russia. After the West (USA and EU), the strengthening of the colonialist perception in the region also for China forms the basis of this advantage. Russia's ability to benefit from this advantage depends on its power, on its the regional strategy, and the effectiveness of the foreign policy tools to be utilized. In this regard, Russia's assistance in solving the political, economic, and security-related issues of the the region will be decisive in the development of its relations on the continent. Being aware of the expectations of others will enable Russia to be on the

winning side in the competition with other great powers. Achieving the results she desires in the competition may result in the realization of his dream of being a great power. The purpose of the study within the framework of these general principles is to reveal the harmony between Russia's intention and capacity on this issue and to determine the regional impact it will create.

Keywords: Russia, Great Power, Africa, The West, China.

GİRİŞ

Rusya'nın büyük güç olma ideali, I. Petro döneminde başlayan ve günümüze kadar devam eden bir olgudur. Dünya ekonomik sistemiyle bütünleşmeyi ve bunun için de sıcak denizlere kesintisiz ulaşılabilmeyi öngören idealin önündeki engel, genelde Türkiye özelde ise Türk Boğazlarıdır. Rus Çarlığı bu konudaki hedefine ulaşmadan siyasi ömrünü tamamlamış, ancak II. Dünya Savaşı sonunda bir anda büyük güç haline gelen halefi Sovyetler Birliği (SSCB) aynı idealin peşini bırakmamıştır. Bu dönemde küresel güç rekabetine dahil olan SSCB, etki sahasını önce Ortadoğu'ya, ardından da Afrika'ya yaymayı hedefleyen bir strateji (Doğan ve Yalçınkaya, 2023: 210) takip etmiştir.

Soğuk Savaş neticesinde dağılan SSCB'nin halefi olan Rusya ya da resmi adıyla Rusya Federasyonu, bir yandan sınırları içinde siyasi yapısını tahkim ederken, diğer yandan da NATO ve AB'nin doğuya doğru genişlemesi ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Rusya, yakın çevresindeki Batı genişlemesine önce Gürcistan ve Ukrayna'da askeri müdahalelerle karşılık vermiş ve ardından selefi SSCB gibi Ortadoğu ve Afrika'ya açılım sürecini başlatmıştır.

Rusya'nın yeni hamlesi bölgede yaratacağı etkiye dair tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Tartışmalar, genel olarak Rusya'nın ekonomik gücünün bölgedeki rekabet için yeterli olup olmadığı ve sahip olduğu dış politika vasıtalarının bölgede kendisine üstünlük sağlayıp sağlamayacağı soruları üzerine odaklanmaktadır. Bu genel çerçevede çalışmanın amacı, Rusya'nın Afrika'ya yönelik niyetini gerçekleştirme potansiyeline sahip olup olmadığının ortaya konulmasıdır. Bunun için önce Afrika'daki jeopolitik ortam tanıtılacak ve bu ortam içinde Rusya'nın Afrika'ya açılımında etkili olan faktörler açıklığa kavuşturulacaktır. Ardında da bölgesel politikasına uygun olarak hedeflerine ulaşabilmek amacıyla geliştirdiği siyasi, ekonomik ve askeri ilişkileri incelenecektir.

Çalışmanın metodolojisine uygun olarak yapılan literatür taramasında, Batılı ve Afrikalı bazı uzmanların Rusya'nın Afrika'ya yönelişini gözlem altına aldıkları görülmektedir. Söz konusu gözlemlerin Rusya'nın bölgede yarattığı etkiye bağlı olarak artması dikkat çekicidir. Aynı durum, bir dereceye kadar Rus akademiyası ve düşünce kuruluşları için de geçerlidir. Tarafların bu konuya gösterdikleri ilginin yoğunluğu, yaptıkları yayınlardan rahatlıkla anlaşılabilir. Türk akademisyen ve uzmanlarının da Afrika'ya ilgileri her geçen gün artmaktadır. Ancak artan bu ilgi içinde Rusya üzerine yapılan inceleme ve araştırmaların payı oldukça düşüktür. Türkiye'nin Afrika'ya açılımının giderek genişlediği göz önünde bulundurulduğunda, bölgeye yönelik planlamalarda AB, ABD ve Çin hakkında olduğu kadar Rusya hakkında da doğru ve güncel bilgilere ihtiyaç duyulması doğaldır. Zaten bölge çalışmalarının asıl amacı, söz konusu bilgi ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Dolayısıyla bu çalışma ile hem bölge araştırmalarına katkıda bulunulması hem de Rusya hakkında bilgi eksikliğinin giderilmesi planlanmıştır.

1. AFRIKA'DAKİ JEOPOLİTİK ORTAM VE RUSYA'NIN BÖLGEYE GERİ DÖNÜŞÜ

Uluslararası siyasi sistemde yükselişini devam ettirmek isteyen bölgesel ve küresel güçler, siyasi, ekonomik ve güvenlik alanlarında nüfuzlarını arttırabilmek için rekabet ederek değişen güç dinamiklerine katkıda bulunurlar. Son dönemde Afrika, bu tür stratejik gayretlerin sahnelendiği kilit alanlardan biri haline gelmiştir. Uzun süre küresel güç merkezi Avrupa'nın sömürgesi olan Afrika, II. Dünya Savaşı'ndan sonra başlayan 'dekolonizasyon' süreci neticesinde bugünkü siyasi görünümüne kavuşmuştur. Bu dönüşüm aşamasında kıta, ABD ve SSCB arasında küresel rekabet alanı haline gelmiştir (Boztaş, 2014: 156).

Büyük güçlerin Afrika'daki rekabetini tetikleyen ve bunun devamlılığını sağlayan bölgenin jeopolitik önemidir. Jakub J. Grygiel (2006: 22)'e göre, bir bölgenin jeopolitik öneminin belirlenmesinde, doğal kaynakların dağılımıyla birlikte ulaştırma hatları ya da ticaret yollarının konumu etkili olmaktadır. Yaklaşık 1.4 milyar nüfusuyla (Abramova, 2023: 11) dünyanın ikinci büyük kıtası konumunda yer alan Afrika, zengin doğal kaynaklara sahip olmasıyla ön plana çıkmaktadır. Rezervler açısından bakıldığında, dünyadaki bakırın %97'si, koltanın %80'i, kobaltın %50'si, altının %57'si, demirin %20'si, uranyum ve fosfatın %23'ü, magnezyumun %32'si, vanadyumun %41'i, platinyumun %49'u, elmasın %60'ı ve petrolün ise %14'ü Afrika'da bulunmaktadır (Bassou, 2017: 2). Zengin doğal kaynaklarının yanında sömürge geçmişi, Avrupa'ya yakınlığı ve BM Genel Kurulu'nda 54 oya sahip olması (Siegle, 2021a: 81), uluslararası sistem içinde kıtayı özel bir konuma yerleştirmektedir. Bunlara ilave olarak

Afrika, kıta güneyi ve Akdeniz'den geçen stratejik su yollarını doğrudan etkileme potansiyeline sahiptir. Pasifik ve Atlas okyanuslarını birbirine bağlayan Süveyş Kanalı'na ev sahipliği yapması, uluslararası sistemde Afrika ve Mısır'a özel bir avantaj sağlamaktadır. Tarihsel süreçte Rusya'nın Kuzey ve Kuzeydoğu Afrika üzerinde söz sahibi olma niyetinin (Lindén, 2023: 1) altında bölgenin bahse konu jeostratejik önemi bulunmaktadır. Bu nedenle Libya'da askeri bir üs elde etmesi, her zaman öncelikli hedefi olmuştur. Bunu yapması halinde, Akdeniz vasıtasıyla ABD ve AB'ye meydan okuyabileceğine inanmaktadır (Chegraoui, Lyammouri ve Skah, 2020: 12). Diğer taraftan Rusya'nın Afrika Boynuzu'nda sürekli varlık kazanması ise, Kızıldeniz, Aden Körfezi ve Basra Körfezi'ne yönelik güç gösterisi için bir sıçrama tahtasına sahip olması anlamına gelmektedir (Bartosiewicz, 2023: 2).

Afrikalı halkların sahip olduğu jeoekonomik avantajlardan tam olarak yararlandığı söylenemez. Bu alandaki eksikliğin temel sebebi, kıtasal ve bölgesel ölçekteki örgütlenmesinin yetersiz olmasıdır. Kıtadaki en büyük siyasal yapılanma, 1963'te kurulan Afrika Birliği Örgütü'dür. Bu örgüt değişim sürecini 2002'de tamamlayarak siyasi varlığını Afrika Birliği (*African Union*) ismiyle devam ettirmektedir (Arslan ve Karagül, 2014: 63). Afrika Birliği'nin (AfB) dönüşümüne bağlı olarak Temmuz 2002'de kabul edilen protokol ile 'Afrika Barış ve Güvenlik Mimarisi' tesis edilmiştir. Bölgesel çatışmaların önlenmesi, çözülmesi ve yönetimini amaçlayan söz konusu mimariye ait sekiz örgüt, AfB ile birlikte faaliyet göstermektedir. AfB ve alt bölgeler arasındaki ilişkiler hiyerarşik değil karşılıklı destek anlayışı içinde yürütülmektedir (Degterev ve Amuhaya, 2023: 31; Arslan, 2014: 70). ABD ve Avrupa'nın bölgedeki nüfuzunu dengeleyebilmek için AfB'yi bir vasıta olarak kullanma eğiliminde olan (Stronski, 2019: 3) Rusya'nın hem AfB hem de adı geçen alt bölge örgütlerinde temsilcisi bulunmaktadır (Arkhangelskaya ve Shubin, 2013: 14).

Yakın geçmişinde siyasi, ekonomik ve sosyal sorunlarla mücadele eden Afrika, 21. yüzyıla ekonomik alanda kayda değer başarılar elde ederek girmiş ve ekonomik büyüme açısından dünyanın en hızlı gelişen bölgelerinden biri olarak öne çıkmıştır. (Kortunov ve Zaiser, 2019: 7). Rus uzmanların hazırladığı rapor sonuçlarına göre, 2019 itibariyle Afrika'nın toplam GSMH'sı, son 10 yıl içinde %50 oranında artarak 2.4 trilyon dolara ulaşmıştır. Artışın altında yatan nedenler olarak, Afrika ekonomilerindeki yapısal dönüşüm ve nüfusla bağlantılı faktörler gösterilmektedir (Karaganov vd., 2021: 125). Ancak bu gelişim kıtanın her yerine eşit yansımamaktadır. Aynı rapora göre, Çin'in etkin olduğu ve bu yüzden de en hızlı gelişmenin yaşandığı Doğu'da büyüme oranı %6.3'tür. Diğer gelişme alanı olarak öne çıkan Batı'daki oran ise %4.53'tür. Kuzey ve Güney'deki oranların sırasıyla 2.4 ve 1.9'a düşüş göstermesi, bölgelerdeki

ekonomik sorunların yoğunluğuna işaret etmektedir (Karaganov vd., 2021: 125). Diğer taraftan Afrika ülkeleri arasında ekonomik alanda ortaya çıkan işbirliği anlayışı, geleceğe yönelik iyimser bir beklenti yaratmaktadır. Bu kapsamda 21 Mart 2019'da 54 ülke tarafından imzalanan Afrika Kıtası Serbest Ticaret Anlaşması (AfCFTA), söz konusu beklentinin somut örneğini oluşturmaktadır. AfCFTA'nın Temmuz 2019'dan itibaren yürürlüğe girmesiyle, kıtasal ölçekteki ticaretinin %50'den fazla artması öngörülmektedir (Chkoniya, Kotchofa ve Ezhov, 2019: 12).

Rusya'nın Afrika'ya geri dönüşü, ani bir kararla ortaya çıkan bir gelişme değildir. Genelde Batı ve özelde ABD ile yaşadığı sorunların tetiklediği bir dizi olayların yarattığı bir sonuçtur (Bartosiewicz, 2023: 1). Soğuk Savaş'tan sonra Batı ile yaşadığı sorunlar Rusya'yı, büyük güç olduğu iddiasıyla uluslararası arenada Batı'ya karşı tutum almaya zorlamıştır. Bu kapsamda ilk rahatsızlık duyduğu konu, Batı'nın Avrupa'da doğuya doğru genişlemesidir. Bunun yanında ABD'nin 2000'li yılların başında Afrika'da tek yanlı müdahale ve dayatmalarda bulunması (Giles, 2013: 8) Moskova'da rahatsızlık yaratmıştır. Bu dönemde Rusya'nın Afrika ile ilişkileri, çok kutuplu dünya düzeni konusundaki görüşüne destek elde edebilmek adına kıta ölçeğinde AfB, ülke ölçeğinde ise Güney Afrika ile sınırlı kalmıştır (Stronski, 2019: 3). İlki kadar önemli olan diğeri ise, tüm ikazlarına rağmen ABD'nin Irak'a müdahale kararından vazgeçmemesidir. Bu gelişmenin ardından Ortadoğu'ya geri dönen Rusya, Şubat 2007'deki Münih Güvenlik Konferansı'nda hegemonik güç gibi davranma tutumundan vazgeçmesi konusunda ABD'yi uyarmıştır (Cherif, 2019: 17). Uyarının ardından NATO'nun Nisan 2008 Bükreş Zirvesi'nde Ukrayna ve Gürcistan'ı üyeliğe davet etmesi, Rusya açısından bardağı taşıran son damla olmuştur. Rusya rahatsız olduğu bu gelişmelere, Ağustos 2008'de Gürcistan'a askeri müdahale ve Mart 2014'te Kırım'ı ilhakla karşılık vermiştir (Lanfranchi ve Bruijne, 2022: 7). Kırım ilhakının ardından Batı'nın siyasi ve ekonomik yaptırımlarına maruz kalan Rusya, Arap Baharı sonrasında rejimi tehlikeye giren Suriye'yi koruma altına almıştır. Aslında bu koruma sadece Ortadoğu'da değil diğer bölgelerde de Rusya ile işbirliği için teşvik edici bir etki yaratmıştır (Borshchevskaya, 2019: 62). Dimitri Trenin (2018: 62)'e göre de Rusya'nın bu konudaki askeri destek kararını, sadece Suriye ve Ortadoğu ile sınırlamak eksik bir bakış açısıdır. Söz konusu karar onun küresel hedeflerine yönelik atılan adımlardan birini oluşturmaktadır. Bir bakıma bu hamlesiyle paralel olarak tıpkı selefi SSCB'nin dekolonizasyon döneminde yaptığı gibi küresel hedefleri doğrultusunda Afrika'ya açılım sürecini başlatmıştır. Rusya'nın 24 Şubat 2022'de Ukrayna'yı işgal kararı, bu süreci hızlandırmış ve buna bağlı olarak sürecin daha fazla sorgulanmasına neden olmuştur.

2. RUSYA'NIN AFRIKA POLİTİKASINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Putin'in liderliğindeki Rusya, bölgesel ve küresel ilişkilerini 'büyük stratejisi' çerçevesinde planlamakta ve uygulamaya koymaktadır. Söz konusu büyük stratejisinin üç motivasyon kaynağı bulunmaktadır. Bunlar sırasıyla küresel siyasette söz sahibi olma, genelde Slav özelde ise Rus kimliğinin korunması ve ABD'nin küresel gücünün sınırlandırılmasıdır (Lamoreaux, 2019: 1). Aslında Afrika'ya açılımı, bahse konu üç motivasyon kaynağından beslenen büyük stratejisinin bir parçasıdır. Bu stratejinin üç hedefi bulunmaktadır. İlki, Rusya'nın eski Sovyet ülkeleri üzerindeki nüfuzunun geri kazanılması ve güvence altına alınmasıdır. İkincisi, uluslararası sistemde yeniden 'büyük güç' olarak tanınmasıdır. Sonuncusu ise, küresel ve bölgesel ölçekte güvenilir bir aktör, ağırlığı olan bir güç ve başarılı bir arabulucu olarak kabul edilmesidir (Peterson, 2019: v). Bu manada Afrika'ya açılımı, ikinci ve üçüncü hedeflere ulaşılabilmesi açısından Rus dış politikasına önemli katkılarda bulunabilir.

Rusya'nın Afrika'daki hedeflerine ulaşabilmesi, öncelikle geçmişten kalan miras ile bölgesel ve küresel dinamiklerin doğru okunmasına bağlıdır. Bu konuda rasyonel bir bölgesel tutum belirlenebilmesi için bazı faktörlerin göz önünde bulundurulması önemlidir. Bunlardan ilki, Batılı aktörlere karşı Rusya'yı avantajlı hale getiren Afrika'da sömürgecilik geçmişinin bulunmamasıdır. Rusya hem Çarlık hem de Sovyet rejimleri döneminde bölgeyle siyasi, ekonomik ve askeri ilişkiler kurmuştur. Ancak bu ilişkiler hiçbir zaman sömürgeci bir yapıya dönüşmemiştir (Cherif, 2019: 13). Daha da önemlisi, SSCB bölgede ABD'ye karşı rekabet ettiği dönemde ideolojik yaklaşımının da bir gereği olarak 'sömürge karşıtı' bir tutum sergilemiştir (Arkhangelskaya ve Shubin, 2013: 6). Devlet Başkanı Vladimir Putin ve Dışişleri Bakanı Sergei Lavrov, bölgeyi ziyaretlerinde bu konuya vurgu yapmaya özen göstermektedirler (Mishra, 2023: 3). Ayrıca Afrika ülkeleri arasında Çin'in bölgede yürüttüğü politikasına bağlı olarak son dönemde ortaya çıkan "Yeni Sömürgecilik" tehdidinden kaynaklanan korku (Kortunov ve Zaiser, 2019: 6), geçmişin bıraktığı bu olumlu miras nedeniyle Rusya'yı dengeleyici unsur olarak ön plana çıkarmaktadır. İkincisi, SSCB'nin dağılmasının ardından Rusya'nın bölgeye yönelik takip ettiği politikayla bağlantılıdır. Geçiş döneminin başlangıcında tamamen ülke içine odaklanan Rusya, Soğuk Savaş döneminden farklı bir şekilde küresel güneyi ve Afrika'yı unutan bir tutum içine girmiştir (Arkhangelskaya ve Shubin, 2013: 6). Yine ayrılış esnasında Mısır, Cezayir, Nijerya ve Gine'de inşaat halindeki projelerin yarıda bırakılması, bölge halklarının hafızalarında hala tazeliğini korumaktadır (Aktaş ve Daban, 2019: 135). Bu nedenle bölge ülkeleri, tek kutuplu yeni sistemin lideri ABD'nin dayatmalarına boyun eğmek zorunda kalmıştır. Rusya'nın bölgeyi unutması ve ilgisiz kalması, bölgedeki ortaklarını yüzüstü

birakma gibi olumsuz bir algı yaratmıştır. Bölge ülkeleri açısından zor geçen bu dönemin geriye bıraktığı kötü miras, Rusya'nın hanesine dezavantaj olarak yazılmıştır. Üçüncüsü, Rusya'nın selefının Soğuk Savaş dönemindeki müttefiklerini yeni dönemde ABD'ye karşı koruma konusunda yetersiz kalmasıdır. Batı'ya karşı Sovyetlerle işbirliğini tercih eden Saddam ve Kaddafi'nin hem iktidarlarını hem de hayatlarını kaybetmeleri, Rusya'nın uluslararası arenadaki güvenilirliğine ciddi gölge düşürmüştür. Sonuncusu ise, bölgedeki rekabete dahil olan aktör sayısının artmasıdır. Geçen süre zarfında bölgeye sadece Çin değil Japonya, Hindistan, Türkiye ve İsrail gibi yeni aktörler gelmiştir. Bu gelişmenin Rusya'nın bölgedeki faaliyetlerini daha da zorlaştıracağından kuşku yoktur. Zira Irina Abramova ve Leonid Fituni (2022: 570)'ye göre, ABD ve AB, Rusya ve Çin'i rakip olarak görürken; diğerlerini, şartlara göre işbirliği yapma kapasitesi yüksek aktörler olarak kabul etmektedirler.

Sıralanan rakipler arasında Çin özel bir konuma sahiptir. Rusya'nın bölgeden uzak kaldığı dönem içinde Asya'da birlikte hareket ettiği Çin, aşamalı bir şekilde Afrika'ya nüfuz etmiştir (Abramova ve Fituni, 2022: 571). Özellikle Afrika ülkeleri ve Çin arasındaki ekonomik ilişkiler, söz konusu nüfuzun boyutunu açıkça ortaya kaymaktadır. Örneğin Afrika ile ilişkilerini 2000 yılında Çin-Afrika İşbirliği Forumu'nu (FOCAC) kurarak kurumsal bir yapıya kavuşturan Çin, 2006'da kabul edilen 'Afrika Eylem Planı' ile kıtanın kalkınmasına yardım edecek yatırımlar için somut bir yol haritası oluşturmuştur (Boztaş, 2014: 160). Bunun neticesinde Afrika ile ticaret hacmi 2000'de 10 milyar dolar (Arslan, 2018: 133) iken, 2018'de 204 milyar dolara (Chegraoui, Lyammouri ve Skah, 2020: 8) yükselmiştir. En son rakam ise, 2022 itibarıyla 282 milyar dolardır (Houdaigui, 2023: 151). Ancak Çin'in Afrika'daki nüfuzunun giderek artması, Çin hegemonyasına dönüşebilir mi endişesine yol açmaktadır. Bu nedenle bölge ülkeleri, Rusya'nın kıtaya geri dönüşünü olumlu karşılamaktadır (Kalika, 2019: 10). Rus yönetimi gerek küresel gerekse bölgesel değerlendirmelerinde Çin için tehdit ifadesini kullanmaktan kaçınmaktadırlar. Yani Çin, küresel ilişkilerde olduğu gibi bölgesel ilişkilerde de rakip olarak görülmemektedir (Borshchevskaya, 2019: 66). Ayrıca Afrika'da işbirliği için ne Çin ne de Rusya bir talepte bulunmuştur. Bölgede taraflar arasında işbirliği yapılması konusunda, uzmanların görüşleri de farklıdır. Evelina Bonnier ve Jakob Hedenskog (2020: 59)'a göre; Amerikan karşıtlığı konusunda çıkarları örtüşen iki aktörün işbirliği yapmaları mümkündür. Buna karşılık Rusya Bilimler Akademisi'ne bağlı faaliyette bulunan Afrika Çalışmaları Enstitüsü Başkanı Irina Abramova, Moskova'nın Pekin'in Afrika'daki faaliyetlerini sınırlandırması ve bölge ülkelerine bir Rus alternatifi sunmasının daha uygun olacağını

düşünmektedir (Kalika, 2019: 17). Sonuçta taraflar arasında niyet beyanı yapılmadığı sürece, işbirliği konusundaki belirsizlik devam edecektir. Çin, bölgede Rusya'ya nazaran avantajlı konumdadır. Ancak Çin-Afrika ülkeleri arasındaki ilişkilerde; kazanan Çin, kaybeden ise bölge ülkeleridir. Geline nokta 21 Afrika ülkesi, IMF verilerine göre borç kriziyle karşı karşıyadır (Usman, ve Xiaoyang, 2024: 5). Ortaya çıkan bu olumsuz sonuç, Çin'in Afrika'daki sömürgeci algısının giderek güçlenmesine neden olmaktadır. Dolayısıyla bu gelişmeler Rusya'nın bölgedeki cazibesini arttırırken (Marten, 2019: 157), tam aksine Çin'in bölgedeki konumuna gölge düşürmektedir.

Rusya'nın NATO'nun genişlemesine sert tepki göstermesiyle başlayan jeopolitik ilgi alanındaki genişlemesinin Afrika'yı da içine alması, belirli dönemlerde güncellemesi yapılan "Dış Politika Konsepti"ndeki değişimlerden de rahatlıkla izlenebilmektedir. Afrika'ya açılımdan önce hazırlanan 2013 tarihli dokümanda Afrika'ya sadece bir paragraf ayrılmıştır (Bonnier and Hedenskog, 2020: 40). Bu durum bölgedeki diplomatik varlığıyla da uyumludur. Geri çekilme kararıyla birlikte bölgede dokuz büyükelçilik ve üç konsolosluk kapatılmışken, hizmete devam edenlerdeki personel sayıları azaltılmıştır. Yine devletin kurumlarının temsilciliklerine sınırlama getirilmiş ve bazı Rus kültür merkezleri de kapatılmıştır (Fidan ve Aras, 2010: 49). Mart 2023'te yayınlanan son belgede ise, yeni sömürgeciliğe karşı Afrika ülkeleriyle siyasi, ekonomik ve askeri işbirliğine vurgu yapılarak, Afrika ve Avrasya'nın ekonomik potansiyelinin birleştirilmesine önem verildiği belirtilmiştir (MFA, 2023). Afrika'ya ilginin artmasına paralel bir şekilde bölgede yeni temsilciliklerin açılmasının planlanması (Ozerov, 2023: 6), teori ve pratik arasındaki uyumu göstermesi bakımından önemlidir.

3. RUSYA'NIN AFRİKA POLİTİKASI: HEDEFLER, FIRSATLAR VE RİSKLER

Büyük güçlerin Afrika'ya jeostratejik yönelimlerinde, bölgedeki jeopolitik durum belirleyici olmaktadır. Bu aşamada her aktörün tutumu, jeopolitik düşünceler, ekonomik çıkarlar ve ülke içi hesaplar dahilinde şekillenmektedir. Rusya Afrika'ya yönelik tutumunu söz konusu esaslara göre belirlemiş olsa da geri döndüğü andan itibaren bölgenin hassasiyetlerine karşı nispeten daha dikkatli bir tutum sergilemeye çalıştığı görülmektedir. Bu konuda ilk göze çarpan yaklaşımı, Afrika devletlerinin egemenliklerine saygı duyulması ve iç işlerine karışılmaması ilkesine özen göstermesidir (Bonnier ve Hedenskog, 2020: 42). Devlet Başkanı Putin (2023)'in ikinci Rusya-Afrika Zirvesi öncesinde yaptığı resmi açıklamasında, kendi kaderini tayin etme, adalet ve meşru haklarla ilgili

mücadelelerinde Afrikalıların yanında durduklarını, “Afrika sorunlarına Afrikalı çözümler” prensibine her zaman sıkı sıkıya bağlı kaldıklarını belirtmiştir.

Bu genel esaslar çerçevesinde Rusya'nın Afrika Politikasının üç sütun (Sidiropoulos ve Alden, 2019: 3) üzerine inşa edildiği söylenebilir. İlki, Rus ekonomisinin hem büyümesi hem de daha rekabetçi bir yapıya kavuşabilmesine imkan sağlayabilecek bir şekilde uluslararası ekonomik sistem içinde elverişli bir ortamın yaratılmasıdır. Rusya'ya göre, zengin doğal kaynaklara sahip olan Afrika, Rus ekonomik çıkarları için uygun fırsatlar sunabilir. Bölgeden Rusya'nın ihtiyaç duyduğu doğal kaynaklar temin edilirken, başta savunma sanayi ürünleri olmak üzere bölge Rus malları için bir pazar olarak kullanılabilir (Lanfranchi, ve Bruijne, 2022: 17). Diğeri, Rusya'nın dünyanın her coğrafyasında varlık göstermesinin yanında ciddiye alınmasını gerektiren bir küresel nüfuz merkezi haline getirilmesidir (Karaganov vd., 2021: 125). Bunun için dünyanın çok kutuplu bir yapıya dönüşmesine önem verilmektedir (Blank, 2020: 79). Nitekim Rusya'nın öncülük yaptığı BRICS, Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) ve Avrasya Ekonomik Birliği (AEB) gibi girişimler, çok kutuplu yapının oluşumuna katkı sağlamaktadırlar (Sidiropoulos ve Alden, 2019: 5). Aslında adı geçen örgütlerin ekonomik ilişkilerdeki başarıları sınırlı olup daha çok lider diplomasiyle sonuç aldıkları gözlenmektedir. Her ne kadar başarısız olsalar bile bu kapsamda Avrasya'da başlatılan çok kutuplu dünya düzeni mücadelesinin uygun koşulları barındıran Afrika'da da sürdürülmemesi için bir neden yoktur. Sonuncusu ise, Batı'nın ekonomik yaptırımlardan kaynaklanan baskısından kurtulmak için siyasi ve ekonomik ilişkilerinin sürekli geliştiği jeopolitik bir ortam yaratmaktır. Aslında yakın çevresinde güvenlik sorunları yaşayan Rusya'nın ilgisini uluslararası ortama yöneltmesini, sadece Batı'nın izolasyonundan kurtulmaya bağlamak doğru bir yaklaşım değildir. Arnaud Kalika (2019: 6)'ya göre, bu yönelimin altında yatan asıl motivasyon kaynağı, geçmiş dönemlerdeki gibi uluslararası statü arayışıdır. Dolayısıyla büyük güç olma iddiası Kremlin'i, baskısını giderek artıran Batı'ya karşı alternatif ortak arayışına sürüklemiştir. Bu doğrultuda ilgi alanı içinde yer alan Afrika, Rusya'ya aradığı ortakları bulmanın yanında Batı'ya karşı rekabet alanını genişletmek için uygun bir jeopolitik manevra ortamı da sunmaktadır.

Afrika sayesinde manevra alanını genişleten Rusya, kapasite olarak ne ABD ve AB ne de Çin'e rakip olabilecek güçtedir. Ancak bölgeye açılımından itibaren geçmişten aldığı büyük güç mirasının bazı yanlarını ustaca kullanmak suretiyle birçok Afrika ülkesinde ağırlığının üzerinde bir performans sergilemeyi ve kendisini önemli bir oyuncu olarak kabul ettirmeyi başarmıştır (Russell ve Pichon, 2019: 2). Rusya'nın desteğiyle bölgesel ve küresel ölçekte eski konumuna geri dönme emareleri veren Suriye örneği, bunun somut bir

göstergesidir. Rus Büyükelçi Oleg Azerov (2023: 7), bunun Afrika ülkeleri için de teşvik edici bir faktör olduğunu düşünmektedir. Benzer durumun Afrika'da da yaratılabilmesi için siyasi, ekonomik ve askeri alanlarda başlatılan ilişkilerin orta ve uzun vadede tatmin edici sonuçlar doğurması beklenmektedir.

Siyasi ilişkiler

Rusya'nın Afrika'ya ilgisi, Putin'in işbaşına gelmesiyle başlamış ve konjonktürel gelişmelerin etkisiyle zaman içinde açılıma dönüşmüştür. Bölgeye yönelik üst düzey ziyaret ve toplantı sayılarındaki artış, aşamalı bir şekilde ortaya çıkan dönüşüm hakkında fikir vermektedir. Ziyaret ve toplantıların gündemi nispeten zayıf kalmış olsa da bölge ülkelerinin Batı dünyasına karşı 'Rusya'ya olan talebi' açıkça ortaya çıkmıştır (Karaganov vd., 2021: 130). Bu bağlamda bölge ülkeleri ve eski sömürgeci güç Fransa arasında giderek artan gerginlik, Rusya'ya olan talebin temel dayanağını oluşturmaktadır. Söz konusu gerginliğin artmasında, Fransa'nın yeni kolonyal politikalarının rolü etkili olmaktadır. Bölge ülkelerinin bu konuda duydukları rahatsızlık, Cumhurbaşkanı Macron döneminde tepkiye dönüşmüştür (Çınar, 2022). Tepkiler karşısında Macron, 2017 yılından itibaren Afrika'ya yönelik politikasında "müdahaleci olmayan, eşit ve adil kazanmayı" öngören değişiklikler yapmayı vadetmiş, ancak bunların hepsinin sözde kaldığı kısa süre sonra ortaya çıkmıştır (Çınar, 2023). Bu nedenle Fransa'nın Batı Afrika'daki konumu giderek zayıflamaktadır. Buna karşılık Rusya'nın konumu ise tam tersine güçlenmektedir. Rusya'nın bölgede ortaya çıkan boşluğu hemen doldurması, bölgede Fransa ile arasındaki rekabeti daha görünür kılmıştır (Çınar, 2022). Her ne kadar Fransa gelişmeden rahatsızlık duysa da bölge ülkeleri, yeni durumdan memnun görünmektedir. Bu manada Rusya ve Afrika ülkelerinin çıkarları birbirleriyle uyduğunu söylemek yanlış olmaz. Afrika ülkeleri, Rusya'yı uluslararası arenada çıkarlarını koruma konusunda işbirliği yapılabilecek bir müttefik ve bölgedeki diğer büyük güçlerin hegemonik niyetlerini dengeleyebilecek bir unsur olarak görmektedirler. Bu yönüyle Rusya'nın Afrika ile ilişkileri, büyük güçler ve Pan-Afrika¹ toplulukları arasında çok yönlü bir işbirliği sisteminin kurulması fırsatını sunmaktadır (Kortunov and Zaiser, 2019: 8). Taraflar arasındaki olumlu atmosfere rağmen Rusya'nın Afrika'ya yönelik yaklaşımları, özellikle Batı'da sıklıkla eleştiri konusu olmaktadır. Bu bağlamda Rusya'nın bazı Afrika ülkelerindeki siyasi istikrarsızlık ve devlet kurumlarının zayıflığını çıkarlarına uygun avantaja dönüştürme

---

¹ Pan-Afrikanizm, diğer "Pan-" hareketleri gibi "Pan-Milliyetçi" bir düşünce formudur. Genel olarak amacı, sömürgeci güçlerin siyah halkların doğal haklarını sınırlandırma girişimlerine itiraz edilmesi ve beyaz olanın üstünlüğüne tepki gösterilmesidir. Bu düşünceyi paylaşan Afrikalıların bütünleşme mücadeleleri, en nihayetinde Afrika Birliği'nin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Benjamin, 2011: 14.

eğiliminde olduğu iddia edilmektedir (Kortunov and Zaiser, 2019: 9). Bu yöndeki iddiaları reddeden Rusya, AfB ve bölge ülkeleriyle ilişkilerini geliştirme yönündeki gayretlerine devam etmektedir.

Bu doğrultuda kıtaya siyasi ilişkilerini geliştirme ve derinleştirme amacıyla değişik vasıtalar kullanılmaktadır. Bu yönde kullandığı ilk vasıta, ilişkilerin sürekliliğini bazı temel esaslara dayandırmayı hedefleyen kurumsallaşma girişimidir. Bu kapsamda Ekim 2019'da Soçi'de düzenlediği 'Birinci Afrika Zirvesi', genel olarak olumlu tepki almıştır. İlk olmasına rağmen zirveye, 54 Afrika ülkesinden 45 hükümet ve devlet başkanı katılmıştır (Ozerov, 2023: 4). Bunun yanında kıtasal ve bölgesel ölçekte 8 örgüt başkanına ilave olarak yine bölge ülkelerinden 100'ün üzerinde bakanın katılması, başarı olarak gösterilmektedir. Zirve süresince siyasi, ekonomi, ticaret, finans, güvenlik, bilim, eğitim ve kültür alanlarında ikili ilişkileri geliştirmeyi hedefleyen 92 anlaşma, sözleşme ve memorandum imzalanmıştır. Belirtilen anlaşma ve sözleşmeler vasıtasıyla Rusya ve Afrika ülkeleri arasındaki ilişkilerin geliştirilebilmesi için sağlam bir temelin atıldığı söylenebilir. Ancak ikili veya çok taraflı faaliyetlerden olumlu sonuçlar alınabilmesi için kapsamlı bir strateji eksikliğine dikkat çekilmektedir. Elena Kharitonova, Rusya'nın Afrika'da öngördüğü hedeflerine ulaşılabilmesi için sağlam bir yol haritasından yoksun olduğu kanaatindedir. Ona göre, Afrika ülkeleriyle işbirliğini etkili, sürdürülebilir, çok yönlü ve rekabetçi bir anlayışla, tüm tarafların çıkarlarına hizmet eden uzun vadeli, dikkatle hazırlanmış ve etkin olarak uygulanabilecek bir strateji hazırlanarak uygulamaya konulmalıdır. Bu stratejinin başarıyla uygulanabilmesi için de anlaşma ve sözleşmelerin ruhuna uygun özel mekanizmalar (finansal, teknolojik, yönetsel ve idari) ve kurumların geliştirilmesi gerekmektedir (2019: 27). Bu konuda aynı görüşlere sahip olan Sergei A. Karaganov ve bir grup Rus uzman da Rusya'nın strateji eksikliği nedeniyle bölgedeki olaylara ayak uydurmak adına tepkisel bir dış politika takip etmesinin Afrika'daki görünümüne zarar verdiğini düşünmektedirler (2021: 130). Bu konuyla bağlantılı bir diğer eleştiri konusu da bölgeye yönelik dış politikanın koordinasyonuyla ilgilidir. Bazı bölgelerin sorumluluğu Dışişleri Bakan Yardımcılarına verilmişken, Afrika için böyle bir görevlendirme yapılmamıştır. Bölgeye verilen önem konusunda ciddi soru işaretleri barındıran böyle bir durumda, devlet dışındaki aktörlerin özellikle iş dünyasının bölgeye ilgisinin güçlü olmasını beklemek yanıltıcı olabilir (Lanfranchi, ve Bruijne, 2022: 15). Koordinasyon eksikliğinin olduğu bir ortamda da Kremlin'in Afrika'ya önem verdiği konusu tartışmalı hale gelmektedir.

Rusya'nın Afrika'da sağlam temellere dayalı bir dış politika takip edebilmesi için tam anlamıyla yeterli olmasa da uygun altyapıya sahip olduğu

düşünülmektedir. Afrika'da çalışabilecek siyasi, diplomatik, ticari kurum ve kuruluşlar için personel yetiştiren ve bölgeye yönelik analizler yapmanın yanında güncel bilgileri düzenli olarak yayınlayan akademik kuruluşlar ve eğitim merkezleri faaliyetlerine devam etmektedir. Bunlar arasında Rusya Bilimler Akademisi Afrika Araştırmaları Enstitüsü, Moskova Devlet Üniversitesi Asya ve Afrika Araştırmaları Enstitüsü, Rusya Halklarının Dostluk Üniversitesi ve Moskova Devlet Uluslararası İlişkiler Enstitüsü sıralanabilir. Sovyetler Birliği döneminde faaliyetlerine başlayan Afrika Araştırmaları Enstitüsü, bölgeye yönelik alan çalışmalarına dayalı kesintisiz inceleme ve araştırmalar yapmakta, elde edilen sonuçları kamuoyuyla paylaşmaktadır. Dolayısıyla Moskova'nın hazırlaması tavsiye edilen Afrika stratejisiyle ilgili bilgi ihtiyacı, bölgeden büyükelçilerin raporlarını tamamlayacak ve pekiştirecek bir şekilde hazır bulunmaktadır (Kharitonova, 2019: 30). Ancak Rusya'nın mevcut potansiyelini tam olarak kullanamadığına dair şüpheler gündeme getirilmektedir. Örneğin Irina Abramova ve Leonid Fituni (2022: 572), Rusya'nın bu alandaki eksikliklerinin bölgeye yönelik politikasını olumsuz etkilediğini iddia etmektedirler. Bölgedeki gelişmeleri takip edecek haber ağının yetersizliklerine dikkat çeken iki uzman, çok az ülkede görev yapan TASS ve Sputnik gibi haber ajanslarının eksik personel ile çalıştıklarını belirtmektedir. Onlara göre, böyle bir ortamda, Çin ile rekabet zordur. Rusya hakkında bilgi almak isteyen ancak Rus kaynaklarından ihtiyaç duydukları bilgileri bulamayan Afrikalılar, ister istemez Batılı kaynakları kullanmak zorunda kalmaktadır. Dolayısıyla bölge halkı, tarafsız olsa bile Batılı kaynaklar tarafından kasıtlı olarak çarpıtılan bilgileri kullanmak suretiyle Rusya hakkında yanlış bilgi sahibi olabilmektedir.

İkinci vasıta, 2014'ten itibaren giderek artan Batı baskısının kırılabilmesi için diplomasi için etkin olarak kullanılmasıdır. Afrika hem küresel hem de bölgesel ölçekte Rusya'ya aradığı dayanışma platformunu sağlayabilecek potansiyele sahiptir. BM'ye üye ülkelerin dörtte birini oluşturan Afrika ülkeleriyle uygun işbirliği yapılması halinde, BM Genel Kurulu'nda Rusya'nın aleyhine alınabilecek kararların engellenebilmesi mümkün olabilecektir (Siegle, 2021a: 84). Ancak bu konuyla ilgili sonuçların Rusya'nın beklentileriyle uyumlu olduğunu söyleyebilmek zordur. Örneğin 27 Mart 2014'te BM Genel Kurulu'nda Rusya'nın Kırım'ı yasal olmayan bir şekilde ilhakının tanınmamasına yönelik önerinin oylamasında sadece Mozambik ve Sudan Rusya'nın lehine oy kullanmıştır. Buna karşılık 23 Afrika ülkesi çekimser oy kullanırken 6 ülke ise oy kullanmamıştır (Bonnier ve Hedenskog, 2020: 41). Diğer bir oylamada ise, Afrika ülkelerinin %56'sı Ukrayna topraklarının ilhak iddialarını tanımama yönünde oy kullanmıştır (Mishra, 2023: 10). Yine BM Güvenlik Konseyi'nde Afrika'ya tahsis edilen üç dönüşümlü geçici üye sandalyesi, uluslararası barışın korunması ve devam ettirilmesi alanlarında küresel işbirliği fırsatı yaratmaktadır

(Daly, 2019: 6). Rusya, veto hakkını kullanarak Sudan, Libya, Zimbabve ve Orta Afrika Cumhuriyeti (OAC) gibi ülkeleri insan hakları ve bazı yaptırım kararlarına karşı korurken, kendisine karşı yapılabilecek benzer uygulamalara karşı uygun işbirliği zemini kazanmıştır (Bonnier ve Hedenskog, 2020: 42). Nitekim Afrika ülkeleri de komşu ülkelerinin siyasi bütünlüğünü tehdit eden Rusya'yı hedef alan suçlamalardan kaçınmaktadırlar. Zira ekonomik yardım beklentisi içinde olan Afrika ülkelerinin ekonomik potansiyele sahip ortaklarını eleştirme haklarını kullanmamaları, anlayışla karşılanabilecek bir durumdur (Siegle, 2023: 1). Diğer taraftan Rusya, Afrika'yı Ukrayna'nın işgalinin siyasi etkilerini zayıflatmak amacıyla siyasi platform olarak kullanmak istemektedir. Rusya'nın bu tutumu, egemenlik yanlısı ve sömürge karşıtı söylemine tezat oluşturmaktadır. Ortaya çıkan bu tezat durumun, orta ve uzun vadede Rus propagandasının bölgedeki etkinliğine zarar vermesi kaçınılmazdır (Bartosiewicz, 2023: 6).

Rusya'nın bölgeye diplomatik ilgisinin artması, bölge ülkelerinin beklentileriyle örtüşmektedir. Söz konusu ilgi, bölge devlet ve hükümet başkanlarının Moskova'yı ziyaretlerinde açıkça görülmektedir. Lanfranchi ve Bruijne (2022: 8)'ye göre, Soğuk Savaş'tan sonra Afrikalı devlet ve hükümet başkanları Moskova'yı 17 kez ziyaret etmişken, bu sayı son beş yılda 20'yi geçmiştir. Buna rağmen Rusya'nın kıtadaki diplomatik varlığının, diğer küresel aktörlerle karşılaştırıldığında geride kaldığı görülmektedir. Örneğin Rusya'nın bölgede 40 büyükelçiliği ve 6 konsoloslugu faaliyette bulunurken; rakiplerine ait rakamlar sırasıyla ABD'nin 50 ve 7, Çin'in 53 ve 9'dur. AB'nin 48 temsilcilikle görev yaptığı kıtada, üyesi olan Almanya'nın 43 büyükelçilik ve 2 konsoloslukla diplomatik varlık göstermek suretiyle miktar bakımından Rusya'yı geçmesi, üzerinde ciddiyetle düşünülmesi gereken bir husustur (Lanfranchi, ve Bruijne, 2022: 12). Aslında bu durum, bölgede kalıcı varlık kurmaya çalışan Moskova için çelişkili bir görüntü yaratmaktadır. Nitekim bu eksiklik, Rus uzmanların gözünden kaçmamıştır. Rusya'nın Afrika'ya yönelik politikasının incelendiği bir çalışmada, tavsiye edilen önerilerden biri de daha önce kapatılmasına karar verilen büyükelçilik ve konsoloslukların yeniden açılmasıdır (Abramova ve Fituni, 2022: 577).

Üçüncü vasıta, yerel halk ve yönetimlerle Rusya arasında dostane ve sıcak ilişkilerin kurulması amacıyla 'yumuşak gücün' kullanılmasıdır. Genel olarak Rusya'da yumuşak güç algısı, kamu diplomasisine çok yakın kullanılmaktadır. Bu maksatla kullanılan temel vasıta, yurtdışındaki kültür politikasının uygulanmasından sorumlu olan 'Rossotrudnichestvo' isimli kurumdur (Bonnier ve Hedenskog, 2020: 45). Yurtdışında Rus dili ve kültürünün tanıtılması başta olmak üzere Rus dili öğretiminin teşvik edilmesi ve Rus üniversiteleri ile

yurtdışındaki üniversiteler arasındaki eğitim iş birliğinin genişletilmesi konularında Afrikalı gençlerle birlikte çalışmaktadır. Halen Mısır, Etiyopya, Fas, Kongo, Tanzania, Tunus ve Zambiya'da bilim ve kültür merkezleri açan kurumun Güney Afrika'daki Rus büyükelçiliğinde bir temsilcisi görev yapmaktadır (Bonnier ve Hedenskog, 2020: 45). Rusya ve Afrika devletleri arasındaki işbirliği alanlarından bir diğeri de eğitimidir. Sovyetler döneminde başlayan bu alandaki işbirliğine günümüzde de devam edilmektedir. Geçmiş dönemde 200 bin civarında Afrikalı öğrenci, Sovyet üniversite, teknik okulları ve askeri akademilerde eğitim görmüştür. Ekonomik nedenlere bağlı olarak SSCB'nin son döneminde burs miktarlarında önemli kesintilere gidilmiştir. Belirtilen okullardan mezun olanlardan bazıları, eski Angola Cumhurbaşkanı José Eduardo dos Santos örneğinde olduğu gibi devlet başkanı olmak üzere önemli kademelerde görev yapmışlardır (Russell ve Pichon, 2019: 8). Günümüzde de çoğunluğu Nijerya, Angola, Fas, Namibya ve Tunus'tan olmak üzere yaklaşık 15 bin Afrikalı öğrenci Rus üniversitelerinde eğitimlerini sürdürmektedir (Siegle, 2021a: 85). Afrikalı öğrenci sayısının son dönemde üç kat artmasına karşılık ülke genelinde yabancı düşmanlığı ve ırkçılık konusunda ortaya çıkan olumsuz gelişmeler (Karaganov vd., 2021: 132), bu alanda atılan olumlu adımları baltalayabilecek bir risk olarak ön plana çıkmaktadır. Diğer bir kaynak da bölge halklarının Rus dış politikasının beklentilerine uygun hazırlanabilmesi için kullanılmakta olan medyadır. Bu maksatla Batılı değerler ve demokrasi itibar erozyonuna maruz bırakılırken, Rusya'nın bölgedeki ve uluslararası sistemdeki rolünün desteklenmesinin bölge yönetimleri ve halklarının lehine olduğuna dair yayınlar yapılmaktadır. Değişik dillerde yayın yapan Sputnik ve RT gibi medya organlarının faaliyetlerinde artan bir ivme olduğu görülmektedir (Çalışkan, 2023: 49). Ayrıca Rus Ortodoks Kilisesi'nin (ROK) bölgeye yönelik faaliyetlerini de unutmamak gerekir (Sergunin ve Karabeshkin, 2015: 356). Bu bağlamda ROK'un yurtdışında Rusya'nın tarihini ve kültürünü olumlu yönde tanıtmaya ve dünya genelinde Ortodoks kiliselerinin durumunun iyileştirilmesi gibi misyonları bulunmaktadır (Petro, 2018: 225). Kıta genelinde birçok ülkede kiliseleri bulunan ROK'un Kuzey Afrika'daki merkezi Mısır'da; Güney Afrika'daki merkezi ise Güney Afrika Cumhuriyeti'ndedir. Kıta genelinde olumlu Rus imgesi yaratmaya çalışan ROK, Batı'nın imajını karalamaya çalışırken, paralı Rus askerlerine manevi destek sağlama yanında Rusya adına lobi faaliyetlerine de iştirak edebilmektedir (Özkan, 2023: 67).

Siyasi ilişkilere genel olarak bakıldığında, Rusya'nın bölgeye yönelik niyetiyle kapasitesi arasında uyum olmadığı gibi bir görüntü ortaya çıkmaktadır. Bu uyumsuzluğun bölge devletlerinin gözünden kaçması düşünülemez. Bu çelişkili durumun bölge devletleri üzerinde nasıl bir etki yarattığı tam olarak

bilinmemektedir. Temmuz 2023'te St. Petersburg'da toplanan "İkinci Afrika Zirvesi"ne sadece 17 devlet başkanının katılması, bunun göstergesi olarak yorumlanabilir. Wagner grubunun merkezi yönetime karşı başlattığı kısa süreli isyan girişiminin ardından yapılan zirveye katılımın düşük olması, Rusya'nın Afrika politikasının sorgulanmasına yol açmış olabilir (Maru, 2023: 8). Diğer taraftan Rusya'nın tüm kıta yerine önceliğini Kuzey Afrika'ya verdiği gibi bir algı, bazı uzmanların dikkatini çekmektedir (Grissom vd., 2022: 26). Bu görüş tartışmayı hak etse bile Rusya'nın ilişkilerini iddianın aksine kıtanın genelinde geliştirme eğilimi içinde olduğu görülmektedir. Buna göre Mısır, Sudan, Cezayir, Nijerya, Orta Afrika Cumhuriyeti ve Güney Afrika Cumhuriyeti ile ilişkilerinin (Aktaş ve Daban, 2019: 136) ivme kazandığı söylenebilir.

Ekonomik İlişkiler

Rusya, Afrika'yı Asya-Pasifik bölgesinden sonra ekonomik büyümenin en fazla olduğu bir bölge olarak görmektedir. Son dönemde Afrika'daki pazarın büyüme eğiliminde olması, ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi konusunda Moskova'yı teşvik etmektedir. Bu yönüyle Afrika, Moskova için yeni ve geniş bir pazar anlamına gelmektedir (Cohen vd., 2023: 27). Rusya'ya göre, Afrika, öncelikle silah, gıda, bilgi teknolojileri, ilaç, eğitim ve sağlık hizmetleri gibi mal ve hizmetler açısından gelecek vaat eden bir pazardır (Karaganov vd., 2021: 125). ABD ve AB yaptırımlarını dikkate almayan Afrika ülkelerinin Rusya ile ticaret yapmaya devam etmeleri, Moskova'nın bölgeye açılım hamlesinin haklılığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Rusya-Afrika ilişkilerinin ortak zirvelerle kurumsal bir yapıya kavuşturulmasının olumlu etkilerinin ekonomik alana yansımaları beklenmektedir. Zira Rusya-Afrika Zirvesi ile eş zamanlı düzenlenen Rusya-Afrika Ekonomik Forumu'na 104 farklı ülkeden 6000'den fazla temsilcinin katılması, bu yöndeki beklentiyi güçlendirmektedir (Kharitonova, 2019: 26).

Rusya'nın Afrika ülkelerinin bu alandaki beklentilerini ne derece karşılayabileceği tartışmalı bir konudur. Rusya, öncelikle Ukrayna'da devam eden savaşın yanında 2014'ten bu yana artarak devam eden Batı yaptırımlarıyla mücadele etmek zorundadır. Zaten ekonomik kapasite bakımından diğer büyük güçlerle arasındaki mesafe, kısa ve orta vadede kapatılamayacak kadar büyüktür. Bu açıdan 1.4 trilyon dolar olan GSMH'sı hemen hemen Brezilya veya İspanya'ya (Houdaigui, 2023: 152) denk gelmektedir. Zira kendisinin olmadığı dönemde kıta ülkeleri ile ilişkilerini geliştiren Çin, Hindistan ve bazı AB ülkeleri, özel stratejiler çerçevesinde bölgeye önemli yatırımlarda bulunmuştur. Rusya'nın bu konuda kapasitesinin sınırlı olması, rekabette istediği sonucu alma olasılığını zayıflatmaktadır. Bazı bölge devletlerine göre, Afrika'da rekabete katılan küresel

aktörlerin dış destek ve yatırımları, kendi ekonomik sorunlarının çözümü için itici güç olarak kabul edilmektedir (Kortunov and Zaiser, 2019: 7). Örneğin Çin, Afrika'ya 60 milyar dolar yatırım yapmayı planlarken AB'nin kıtaya yatırım için 40 milyar dolar ayırması (Kharitonova, 2019: 30), bölgeye yatırım kapasitesi zayıf olan Rusya'nın ekonomik alandaki rekabet gücünün de ne kadar zayıf olduğunu ortaya koymaktadır. Rus uzmanlar, yatırım konusundaki eksikliğini Rusya'nın bölgeye yönelik dış politikasının en zayıf halkası olduğu hususunda hemfikirlerdir (Karaganov vd., 2021: 133). Aslında Rusya da yatırım amacıyla bölgeye fazla kaynak tahsis edemeyeceğinin farkındadır. Bu nedenle SSCB'nin Soğuk Savaş döneminde yaptığı gibi büyük ölçekli taahhütlerden kaçınmakta ve yatırımları düşük tutmaya çalışırken, daha yüksek getiri elde etmeyi hedeflemektedir (Mishra, 2023: 8).

Rusya'nın Afrika'da rakipleriyle karşılaştırıldığında teknoloji alanında belirli bir kapasitesi olsa bile özellikle yatırım ve dış yardım konularında mücadele kapasitesinin sınırlı olduğu iddia edilmektedir (Balytnikov vd., 2019: 13). Ancak Afrika'nın ihtiyaç duyduğu savunma sanayi, savunma ve güvenlik, ileri teknoloji, nükleer dahil enerji, jeolojik araştırma ve bazı endüstri teknolojisi gibi alanlarda yeterli rekabet potansiyeline sahiptir (Kharitonova, 2019: 29). Bölgeye yöneliminden itibaren mevcut potansiyelinden tam anlamıyla istifade edebildiğini söyleyebilmek zordur. Bölgeye silah satma, petrol ve doğalgaz sahalarına yatırım yapma ve kendi ihtiyaç duyduğu madenlere erişimi güvence altına alma gibi faaliyetleri ön plana çıkmaktadır (Russell ve Pichon, 2019: 9). Bölgede kendi ürünlerine pazar yaratmaya çalışırken, aynı zamanda bölgenin bazı taleplerini karşılamaya da özen göstermektedir. Nitekim Afrika'nın ihtiyaç duyduğu buğdayın %30'unu Rusya karşılamaktadır. Ukrayna ile halen devam eden savaşa rağmen Türkiye ve BM arabuluculuğu vasıtasıyla Ağustos 2022'de imzaladığı 'Tahıl Koridoru Anlaşması' ile ilgili yükümlülüklerini yerine getirme konusunda hassas bir tutum sergilemektedir (Droin ve Dolbaia, 2023: 4).

Rusya'nın Afrika ülkeleriyle ticaretinin, diğer aktörlerle karşılaştırıldığında nispeten mütevazı miktarda kaldığı görülür. Bu konudaki çalışmalarda, fark büyük olmamakla birlikte değişik rakamlar kullanılmaktadır. Örneğin Adam R. Grissom'ın da dahil olduğu bazı uzmanlara göre; 2018'de Rusya'nın toplam 587 milyar dolarlık dış ticareti içinde Afrika ülkeleriyle ticaret hacmi 12,2 milyar (yüzde 2,1) dolardır. Aynı dönemde ABD'nin 57.1 milyar dolar iken Çin'in ise, 162.9 milyar dolardır (2022: 8). Elena Kharitonova (2019: 30)'ya göre ise, 2017'de Rusya'nın Afrika ülkeleriyle ticaret hacmi yaklaşık 20 milyar dolardır. Buna karşılık ABD'nin 54,2 milyar, AB'nin 303 milyar, Çin'in ise 148 milyar dolardır. Veriler farklı olmakla birlikte her iki görüşün ortak noktası, Rusya'nın diğer aktörlerin oldukça gerisinde kaldığı gerçeğidir. Geçen süre zarfında ticaret

hacmi düşmüştür. Örneğin 2022'deki ticaret hacmi 18 milyar dolardır. Söz konusu rakam, 2019 Soçi Zirvesi'nde öngörülen 40 milyar dolar hedefinin yarısının bile altında kalmaktadır (Bartosiewicz, 2023: 2). Bu olumsuz duruma karşılık Rusya'nın Kuzey Afrika ülkeleriyle ekonomik ilişkilerinde artan bir trend göze batmaktadır. Yine 2018 verilerine göre bu bölgedeki Mısır, Cezayir ve Fas ile toplam ticaret hacmi, sırasıyla 4,4 milyar, 1,9 milyar ve 1,4 milyar olmak üzere toplam olarak 7.7 milyar dolardır. Bu tutar, Afrika ile toplam ticaretinin %67'sine tekabül etmektedir. Aslında bu rakam, Rusya'nın Güney Afrika ve Kuzey Afrika ile arasındaki ilişkilerinin farkını da ortaya koymaktadır. Örneğin Mısır'la ticari ilişkisinin, Sahraaltı'nda yılda yaklaşık 800 milyon dolar ticaret hacmi ile en büyük ticaret ilişkisine sahip olduğu Güney Afrika'dan beş kat daha büyük olduğunu göstermektedir (Grissom vd., 2022: 8).

Rusya, bölgeyle ekonomik ilişkilerinde genelde doğal kaynaklar özelde ise enerji ve madencilik alanında işbirliğini geliştirmeye gayret etmektedir. Bu kapsamda 20'ye yakın bölge ülkesiyle Rosatom, Gazprom, Lukoil and Alrosa gibi şirketlerin dahil olduğu anlaşmalar imzalamıştır. Nükleer enerji alanında işbirliği önem verilen alanların başında yer almaktadır. Bu kapsamda anlaşma imzalayan ülke sayısı 12'dir (Bartosiewicz, 2023: 3). Söz konusu anlaşmaların etkin bir şekilde uygulamaya konulabilmesi için 2019'da "Afrika Ülkeleriyle Ekonomik İşbirliği Derneği" kurulmuştur. Dernekte, bilimsel ve finansal kuruluşlarla birlikte bölgede faaliyette bulunan şirketlerin temsilcileri görev yapmaktadır. Ticari ilişkilerin hızla geliştiği Mısır, Cezayir, Fas ve Güney Afrika gibi ülkeler de ilave olarak "ticaret misyonları" faaliyet yürütmektedir. Bu ülkelere yakın zamanda Etiyopya ve Nijerya'nın da eklenmesi planlanmaktadır (Saltanov, 2023: 19). Mısır ile 2015'te imzalanan ve El-Dabaa'da kurulması öngörülen nükleer enerji santralini çalışmaları, Rosatom tarafından 2017'de başlatılmıştır. Anlaşma gereği santralin sermayesinin %85'ini Rusya, %15'ini ise Mısır karşılayacaktır. Hizmete girdiğinde Mısır'ın yıllık %10 elektrik ihtiyacını karşılayacak olan santralin nükleer yakıt ihtiyacını Rusya temin edecektir (Voronkov, 2023: 14). Afrika ülkeleri Gaz ihraç Eden Ülkeler Forumu ve OPEC'teki sandalyelerin neredeyse yarısını oluşturmaktadırlar. Rusya, bu ülkelerle ortak hareket etmek suretiyle iç tüketimin desteklenmesinin yanı sıra küresel hidrokarbon piyasasının ve mevcut fiyatlandırma mekanizmalarının yeniden oluşturulması konusunda söz sahibi olmayı düşünmektedir (Ozerov, 2023: 6).

Rusya, Afrika ile ticaret ve ekonomik iş birliğinin geliştirilmesinin bölgenin kalkınmasıyla doğrudan bağlantılı olduğunu düşünmektedir. Bu nedenle Afrika devletlerinin ekonomik gelişimine katkı sağlayacak projeleri desteklemektedir. Bu manada AfB tarafından Ocak 2015'te onaylanan AfB Gündemi 2063 ve BM

Genel Kurulu tarafından Eylül 2015'te kabul edilen 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi'nde belirtilen hedeflere ulaşma konusunda bölge devletlerini desteklediğini açıklamıştır. Bazı uzmanlara göre, Rusya'nın Afrika Politikasını belirtilen dokümanlara uygun yürütmesi bölge ülkeleriyle ilişkilerinin gelişimine büyük katkı sağlamaktadır (Karaganov vd., 2021: 131). Rusya ortaya çıkan bu olumlu havayı, Avrasya ve Afrika ekonomik potansiyelini birleştirerek kullanmak istemektedir. Nitekim AfB ve AEB arasında ekonomik işbirliğini hedefleyen bir mutabakat imzalayarak bu alanda sürecin başlamasını sağlamıştır (Ozerov, 2023: 6).

Rusya'nın Afrika ile ekonomik ilişkilerinin gelişmesini engelleyen en önemli faktör, yatırım kapasitesinin zayıf olmasıdır. Bu konudaki yetersizlik, bölge ülkelerinin yatırım beklentilerine cevap verememe gibi olumsuz bir sonuca yol açmaktadır. Rusya'nın aksine Çin'in yatırım kapasitesinin yüksek olması, bölgede başarılı olmasının altında yatan belirleyici nedendir. Rusya'nın bu alandaki zafiyeti, doğal olarak bölgede ABD ve AB ile rekabet gücünü zayıflamaktadır. Bu olumsuz durumun çözümü için de Rusya'nın yatırım kapasitesini yükseltmesine özel vurgu yapılmaktadır. Irina Abramova (2023: 10)'ya göre, eğer Rusya Afrika'da başarılı olmak istiyorsa, her ne olursa olsun bölgeye ABD'den daha fazla yatırım yapmak zorundadır. Daha da önemlisi, bölgede kendini kabul ettirebilmesi için taleplere olumlu cevap vermesinin yanında asıl 'Birinci Rusya-Afrika Zirvesi'nde verdiği sözlerini tutması gerekir. Dolayısıyla Rusya'nın bu alandaki zafiyetini düzeltmeden bölgede öngördüğü hedeflerine ulaşması zor görünmektedir.

Askeri İlişkiler

Rusya'nın Afrika ülkeleriyle askeri ilişkileri, diğer büyük güçlere göre en avantajlı olduğu alan kabul edilmektedir. Bölgede, SSCB'nin geriye bıraktığı olumlu intiba nedeniyle Rus savunma sanayi ürünlerine yönelik güven yüksektir (Bonnier ve Hedenskog, 2020: 52). Büyük güçler, Afrika'yı savunma sanayileri için bir pazar olarak görme eğilimindedir. Bu yönüyle silah satışları ve askeri yardımları, bölge ülkelerini etki altına alma yönetimi olarak kullanırlar (Grissom vd., 2022: 12). Rusya da benzer bir tutum içindedir. Savunma sanayi ile birlikte güvenlik alanındaki tecrübe ve kapasitesine güvenen Rusya, hala ciddi sorunlarla boğuşmak zorunda kalan Afrika genelinde düzen ve güvenliğin sağlanmasına katkısının olabileceğini düşünmektedir. Diğer aktörlerin güvenlik alanında bölgede yarattığı boşluk, Rusya'ya bu konuda arzu ettiği ortamı sağlamaktadır. Arnaud Kalika (2019: 15)'ya göre, Batı'nın desteğine rağmen bazı ülkelerin kendi toprakları üzerinde düzeni ve güvenliğini sağlama konusunda yetersiz olmaları, Rusya'ya askeri işbirliği için uygun zemin yaratmaktadır.

Rusya'nın Afrika'daki askeri alandaki hedeflerinden biri, bölgede askeri üsse veya üslere sahip olmasıdır (Hedenskog, 2019: 34). Bu konudaki hedefine henüz ulaşamamıştır. Ancak bu yöndeki girişimleri devam etmektedir. Alman Dışişleri Bakanlığı tarafından hazırlanan bir rapordan alıntı yapan Bild gazetesi, Rusya'nın yaptığı ikili temaslar neticesinde OAC, Mısır, Eritre, Mozambik, Madagaskar ve Sudan'dan askeri üs kurmasıyla ilgili teminat aldığını iddia etmiştir (Nia, 2020). Bu konuda somut bir netice elde edilememiş olsa da silah satışı, bölgedeki liman ve hava üslerinden yararlanma, Rus askeri akademilerinde Afrikalı subaylar için eğitim kotası verilmesi, terörle mücadele, barışı koruma ve Rus askeri danışmanlarının görevlendirilmesi gibi farklı alanlarda uygun işbirliği ortamı tesis edilmiştir (Russell ve Pichon, 2019: 2). Bölgeye açılımdan itibaren Rusya, Kasım 2022 itibariyle 36 Afrika ülkesiyle barışı koruma, ortak eğitim, askeri-teknik işbirliği ve korsanlıkla mücadele operasyonları gibi alanlarda askeri anlaşmalar imzalamıştır (Lindén, 2023: 4). ABD ise, aynı alanda ancak daha geniş zaman diliminde 49 ülkeyle 176 anlaşma imzalamıştır. Askeri yardım konusuna gelindiğinde Rusya ve ABD arasındaki farkın daha da açıldığı görülmektedir. Örneğin 2017'de Rusya, toplam 734 milyon dolar askeri yardım yapmış ve bunun 28 milyonu Afrika ülkelerine tahsis edilmiştir. Aynı yıl içinde yaklaşık 30 milyar dolar tutarındaki Amerikan askeri yardımından 11.2 milyarı Afrika'ya yapılmıştır (Grissom vd., 2022: 10).

Savunma sanayi ürünlerinin satışı söz konusu olduğunda, üstünlük Rusya'ya geçmektedir. Zaten Rusya'nın Afrika'da rakiplerine karşı üstünlük sağladığı yegane alan silah ticaretidir. Bazı uzmanlar bu durumu, Batılı ülkelerin aksine Rusya'nın silah satışı için herhangi bir siyasi şart koşmamasına ve her rejimle işbirliği yapmaya hazır olmasına bağlamaktadır (Issaev vd., 2023: 326). Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü'nün (SIPRI) yaptığı bir incelemeye göre; Rusya 2014-2018 yılları arasında, Afrika'nın silah talebinin %49'unu karşılamıştır. Onu %15 ile ABD, %10 ile Çin ve %7.8 ile Fransa takip etmiştir (Hedenskog, 2019: 35). Bu alanda başı çeken ülkeler 8 milyar dolar ile Cezayir ve 3,1 milyar dolar ile Mısır'dır. Aynı dönem içinde birçok Sahra altı ülkesi de Rusya'dan silah tedarik etmiştir (Russell ve Pichon, 2019: 2). Genel olarak Rus silahı ithalatında Cezayir, Mısır, Angola ve Uganda ilk dört sırada yer almaktadır. Onları sırasıyla Mali, Mozambik, Nijerya, Sudan, Ruanda, Tanzania ve Somali takip etmektedir (Hedenskog, 2019: 35). Rusya'nın silah satışını, bazı durumlarda bölgedeki stratejik ihtiyaçlarının karşılanmasında koz olarak kullandığı iddiaları gündeme getirilmektedir. İddiaya göre, Zimbabve helikopter temini karşılığında Rusya'ya ucuz platin madenciliği imtiyazları vermiştir. Benzer şekilde OAC de, ihtiyaç duyduğu silahların bağışlanmasına

karşılık olarak ülkesinin maden kaynaklarını karlı bir şekilde Rusya'nın kullanımına sunmuştur (Russell ve Pichon, 2019: 2).

Rusya'nın Afrika'daki askeri ilişkileri kapsamında 'Özel Askeri Güvenlik Şirketleri'nin faaliyetleri bölge kamuoyunun olduğu kadar dünya kamuoyunun da dikkatini çekmektedir. Bu bağlamdaki Rus paralı askerlerinin bölgedeki faaliyetlerinin 2017 yılından itibaren hız kazandığı belirtilmektedir (Chegraoui, Lyammouri ve Skah, 2020: 8). Rus yönetimiyle güçlü bağları olduğu düşünülen bu unsurların kıta genelinde 34 ayrı bölgede operasyonlara katıldığı tespit edilmiştir (Grissom vd., 2022: 16). Rus paralı askerlerinin bölge genelinde yarattığı etki tartışmalıdır. Batılı uzmanlar; kendini özel bir şirket gibi göstermeye çalışan Wagner Grubu'nu, Rus Genelkurmay Başkanlığına bağlı askeri istihbarat teşkilatının (GRU) bir yan kuruluşu olarak görme ya da gösterme eğilimindedir. Christopher Faulkner (2022: 30)'a göre, 2016 yılından itibaren Afrika'da varlık göstermeye başlayan Wagner Grubu, genellikle doğal kaynaklara erişim karşılığında askeri güçleri eğitmek, siyasi elitlerin ve Rus iş dünyasının güvenliğini sağlamak, dezenformasyon kampanyaları düzenlemek ve seçimlere müdahalede bulunmak gibi faaliyetler yürütmektedir. Rus devletinden bağımsız özel bir kuruluş olarak gösterilmesi, daha çok Moskova'nın işine yaramaktadır. Örneğin şirketin bölgede yargısız infaz, tecavüz, işkence ve keyfi gözaltı gibi iddialarla suçlanması halinde, Rus yönetimi ilişkiyi her zaman olduğu gibi kolaylıkla inkar edebilmektedir (Siegle, 2021b: 1). Ancak grubun hizmetlerini başarıyla yerine getirmesine bağlı olarak ev sahibi ülke yönetimlerinden doğal kaynaklara erişim, hava üslerine veya limanlara sahip olma gibi imtiyaz talebinde bulunabilmektedir (Özer, 2023: 131). Buna karşılık hizmette buldukları ülkelerin siyasi yapıları, Batılı uzmanların eleştirilerine hedef olmaktadır. Zira bu ülkeler ya diktatörlükle yönetilmekte ya Batılı ülkelerin yaptırımlarına maruz kalmakta ya da çatışmalardan etkilenmektedirler (Chegraoui, Lyammouri ve Skah, 2020: 8).

Hakkında farklı iddiaların tartışıldığı bu dönemde Wagner Grubu, liderleri Yevgeny Prigozhin yönetiminde 23 Haziran 2023'te Rusya'da yönetime karşı bir isyan girişiminde bulunmuştur. Bu olay, grubun gerek ülke içi gerekse Afrika'daki faaliyetleri ve konumu açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. Öncelikle Kremlin sözcüsü Dmitry Peskov, 24 Haziran 2023'te yaptığı bir basın açıklamasıyla isyan girişiminin bir 'anlaşma' ile sona erdiğini bildirmiştir (Bowen, 2023: 2). Söz konusu anlaşma gereği, isyan girişimine katılan Prigozhin dahil grubun lider kadrosu Belarus'a yerleşmiştir. Rus medyasına göre, grup lider kadrosunun ülkeyi terk etmesinin ardından Prigozhin'e ait yaklaşık 400 şirketin mal varlıklarına el konulmuştur. Grup lideri Prigozhin'in 23 Ağustos 2023'te meydana gelen şaibeli bir uçak kazasında hayatını kaybetmesiyle de Wagner

Grubu'nun varlığı aşamalı bir şekilde ortadan kalkmıştır (Bryjka, 2024: 289). Bu gelişmelerin ardından Moskova, Aralık 2023'te Wagner Grubu'nun faaliyetlerini yürütmek amacıyla "Afrika Birliği" (*African Corps*) adıyla yeni bir yapılanmaya gidildiğini açıklamıştır. Savunma Bakanlığı'na bağlı olarak faaliyetlerini yürütecek olan adı geçen birliğe ait ilk grup, Ocak 2024 sonunda Burkina Faso'da görevine başlamıştır (Çalışkan, 2024). Daha sonra aynı birliğe ait başka bir grup ise, 12 Nisan 2024'te Nijer'e konuşlandırılmıştır. Rus birliğinin Nijer'de göreve başlaması, ABD'nin bu ülkedeki varlığına meydan okuma olarak yorumlanmıştır (Karr, 2024). ABD, gelişmeleri yakından takip etmektedir. Zaten bu konudan duyduğu rahatsızlığı daha önce açıkça beyan etmiştir. Nitekim ABD'nin Afrika Komutanı Orgeneral Stephen Townsend konuyla ilgili Nisan 2019'da yaptığı açıklamasında, Rus özel güvenlik güçlerini, ABD'nin Afrika'daki güvenlik çıkarlarına yönelik terörizmden sonra ikinci en büyük tehdit olarak göstermiştir (Marten, 2019: 156).

Rusya'nın Afrika'da askeri güvenlik şirketlerine alan açmaya çalışmasına karşılık bölgedeki barış gücü faaliyetlerine katılım konusunda ilgisinin giderek zayıflaması dikkat çekidir. Bu yaklaşımın, kıta genelinde barış ve güvenliğin sağlanmasına yönelik politikasına çelişki oluşturduğu söylenebilir. Aslında SSCB gibi Afrika'daki barış gücü faaliyetlerine katılmaya devam etmektedir. Ancak geçmişteki katılım miktarları karşılaştırıldığında günümüzdeki katılım miktarının nispeten azaldığı görülmektedir. 2010'dan itibaren Rus katılımcılarının çoğu uzmanlar, gözlemciler ve polislerden oluşmaktadır. Herhangi bir yerdeki sayıları, genel olarak bir düzineyi geçmemektedir. Ayrıca kurmay subaylar, Kongo, Güney Sudan ve OAC'de bireysel olarak ve küçük gruplar halinde görev yapmaktadırlar (Daly, 2019: 6). Bu olumsuz gelişmeye karşılık Batı Afrika'da askeri darbelerle işbaşına gelen yönetimlerle askeri ilişkilerini güçlendirme gayreti içinde olması çelişkili bir durum yaratmaktadır. Bu kapsamda Gine, Mali ve Burkina Faso ile Rusya arasındaki ivme kazanan ilişkiler dikkat çekmektedir. Örneğin Putin, darbe ile işbaşına gelen yönetimlere gıda yardımının yanında güvenlik alanında da destek vaadinde bulunmuştur. Rusya'nın bu hamlesi, Fransa'nın bölgede yarattığı boşluğu doldurma konusunda kararlı olduğunun bir göstergesi olarak yorumlanmıştır (Çınar, 2023). Bu tutumuyla Rusya, barıştan ziyade çatışmayı önceleyen bir aktör görüntüsü vermektedir. Fransa'nın belirtilen bölgedeki durumunu daha da zayıflatmak adına yapılan bu tür hamleler, kendisinin Afrika'daki imajına olumsuz bir şekilde yansiyabilir. Bu çelişkili tutumunu devam ettirmesi halinde ise, bölgenin barış ve güvenliğiyle ilgili söylemlerindeki samimiyetinin sorgulanması ve bu alanda inandırıcılığını kaybetme riskiyle karşı karşıya kalabilir. Diğer bir ifadeyle, Afrika'daki

hedeflerine ulaşabilmesinin büyük oranda bölgedeki samimiyet testini başarıyla geçmesi şartına bağlı olduğu gerçeğiyle yüzleşebilir.

4. SONUÇ

Soğuk Savaş'ın kaybedilmesiyle kendi doğal sınırlarına çekilen Rusya, yaklaşık 10 yıl küresel güç mücadelesi dışında kalmıştır. Putin'in işbaşına gelmesiyle bu belirsizlik dönemi sona ermiştir. İktidar değişimiyle birlikte büyük güç olma idealine tekrar geri dönen Rusya, uzun süre yakın çevresinde NATO'nun doğuya genişlemesine karşı mücadele etmek zorunda kalmıştır. Hala devam eden bu konudaki rahatsızlığını ikazdan eyleme dönüştürme kapsamında önce Gürcistan'a ardından iki kez Ukrayna'ya müdahaleleri, Batı ile ilişkilerinde kırılma noktalarını oluşturmaktadır. Kırım'ı ilhakının ardından Batı'nın başlattığı siyasi ve ekonomik yaptırımlardan kurtulma amacıyla Afrika'ya açılımı, bölgesel olduğu kadar küresel etkiler de yaratmıştır. Öncelikle Afrika'daki jeopolitik ortamın Rusya'ya bu maksatla aradığı fırsatı sunması önemlidir. Bu sonuçta, Soğuk Savaş'ın ardından Batı ve Çin arasında rekabet alanına dönüşen Afrika'da dengeleyici bir güce ihtiyaç duyulması önemli rol oynamıştır. Böyle bir siyasi ortamın Rusya'nın bölgedeki hamlelerini kolaylaştırdığı söylenebilir. Bu dönemin başlangıcında Batı, genel olarak tepkisiz kalmayı tercih etmiştir. Öncelikle Rusya'nın bölgeye geri dönüşünü gözlem altına almış ve niyetiyle kapasitesi arasındaki uyumunu anlamaya çalışmıştır. Rusya'nın 'Birinci Rusya-Afrika Zirvesi' ile bölgeye yönelik politikasını kurumsal bir yapıya dönüştürmesi, Batı'da ciddi endişe yaratmıştır. Batı kaynaklı düşünce kuruluşlarının Rusya'nın bu girişimini ciddi olarak incelemeye almaları, Batı'nın duyduğu endişenin bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Rusya'nın bu girişimiyle ilgili inceleme ve araştırmalar, sadece Batı'daki düşünce kuruluşlarıyla sınırlı değildir. Konuyla bağlantılı literatür tarandığında, Rusya'da da benzer araştırmaların yapıldığı görülmektedir. Yapılan incelemelerin ortak noktası, Rusya'nın mevcut kapasitesinin bölgeye yönelik niyetlerini gerçekleştirme yeterliliğinden uzak olduğu yönündedir. Bu konuda ilk göze batan husus, diğer aktörlerin aksine Rusya'nın bölgeye yönelişini dayandırdığı bir stratejiden yoksun olmasıdır. Bölgedeki diplomatik varlığının SSCB dönemindeki seviyeye henüz ulaşamamış olması, strateji yoksunluğundan kaynaklanan zafiyetini daha da ağırlaştırmaktadır. Bölgesel rekabette Rusya, diğer büyük güçlerin gerisinde kalmaktadır. Bunun en belirgin nedeni, bölgede yatırım amacıyla kullanabileceği finansal gücünün zayıf olmasıdır. Bu eksiklik, bölge ülkelerinin sorunlarının çözümü konusunda büyük güçlerden bekledikleri yardımın karşılanamaması anlamına gelmektedir. Böyle bir durumda onlar için işbirliği cazibesini yitirmektedir. Diğer taraftan bölge

ülkelerine verilen sözlerin tutulmaması, taraflar arasında güven erozyonuna neden olmaktadır. İkinci Rusya-Afrika Zirvesine katılımın düşük olmasında bunun bir payının olup olmadığı Moskova açısından ciddi bir inceleme konusu olabilir. Ayrıca ilişkilerin kurumsal bir yapıya kavuşturulması önemli bir adım olmakla birlikte, bunun koordinasyonunun ne derece yapıldığı tartışmalıdır. Bu konuyu detaylı bir şekilde inceleyen Rus uzmanlardan oluşan bir komite, Afrika'da yürütülecek tüm faaliyetlerin koordinasyonu amacıyla bir kurumun oluşturulmasını teklif etmiştir (Karaganov vd., 2021: 137).

Rusya, Afrika'daki etkinlik mücadelesinde ABD ve Çin gibi büyük güçlerle karşılaştırıldığında ekonomik ve askeri açıdan zayıf durumda olduğu ortaya çıkmaktadır. Bölgeye yatırım için yeterli kaynak tahsis edememesi, rakiplerine karşı zayıflığını daha belirgin hale getirmektedir. Buna bir de bölge ülkeleriyle ilişkilerinde belirleyici olan 'samimiyet sınavı' notlarının düşük olmasını da eklemek gerekir. Söz konusu sınavın olumsuz etkileri, özellikle iki alanda önemli sonuçlar doğurabilme potansiyeline sahiptir. İlki, bölgede beka sorunu yaşayan devletlerin taleplerine tam destek verilmemesi neticesinde bölge ülkeleri arasında güvenin kaybedilmesidir. Yakın geçmişte Irak ve Libya'da yaşanan olumsuz örnekler, bölge yönetimlerinin hafızalarında hala canlılığını muhafaza etmektedir. Bu durumun ancak olumlu örneklerle değişmesi mümkündür. Bu yüzden Suriye'deki rejimin varlığını pekiştirmesi, söz konusu güvenin kazanılmasında belirleyici rol oynayabilecektir. Diğer ise, Ukrayna'da devam eden işgalin Rusya'nın Afrika'daki imajına yarattığı olumsuz etkilerinin silinmesidir. İşgal devam ettiği müddetçe ortaya çıkan bu olumsuz imajın düzeltilmesi oldukça zordur. Bu konuda kendisine açıkça yapılan bir itiraz yoktur. Ancak BM'de yapılan oylamalarda bölge devletlerinin genellikle çekimser oy kullanmaları, duyulan rahatsızlıkların dışı vurumu olarak algılanabilir. Her şeyden önce Ukrayna'da işgal devam ederken Rusya'nın "Afrika ülkelerinin egemenliklerine saygı duyduğunu" açıklaması, inandırıcı olmaktan uzak rahatsız edici bir görüntü yaratmaktadır. Daha da kötüsü, bölge ülkelerinin egemenliklerinin ihlal edildiği ve içişlerine karışıldığı gerekçeleriyle Batılı büyük güçleri eleştirmesi, Ukrayna'da yaptıklarından dolayı samimiyetinin sorgulanmasına neden olmaktadır. Güven eksikliğine yol açan böyle bir durumda, bölgede kalıcı askeri üs elde etme niyetinin gerçekleşmesini beklemek hayalcilikten başka bir şey değildir. Samimiyetten uzak bu tür olumsuz gelişmeler hayal kırıklığı yaratırken, bölgede ABD ve AB olmasa bile Çin için elverişli bir ortam yaratmaktadır.

Müttefiki Çin'in de kendi egemenlik alanı ve Afrika'daki bazı uygulamalarından dolayı sicili temiz değildir. Doğu Türkistan'da her geçen gün artan baskı ve soykırım faaliyetlerine karşı Afrika ülkeleri, genel olarak

görmezlikten gelme eğilimi içindedir. Ancak sınırlı da olsa akademik dünyanın eleştirilene maruz kalmaktadır. Diğer taraftan ekonomik ilişkiler kapsamında Afrika ülkelerini giderek borç batağına sürüklemesi ise, haklı olarak tepkilerin yükselmesine yol açmaktadır. Dolayısıyla bu gelişme, Rusya adına bölgede avantajlı bir siyasi ortam yaratmaktadır. Sonuç itibariyle Kremlin, bu durumdan istifade etmek istiyorsa, öncelikle kendisiyle ilgili ortaya çıkan söz konusu kötü imajından kurtulması gerekir. Aksi takdirde Afrika'daki başarısızlık, bölgede Rusya'dan umudunu kesen ya da beklediklerini bulamayan ülkelerin istemeseler bile yeniden Çin'e yönelmeleriyle sonuçlanabilecektir.

KAYNAKÇA

Abramova, Irina (2023), "Russia Needs to Show More Courage in Africa", *Russia–Africa: for Peace, Security and Development* (Moscow: Publication of National Review): 8-11.

Abramova, Irina O. ve Leonid L. Fituni (2022), "Ways to Increase the Efficiency of Russia's African Strategy under the Crisis of the Existing World Order", *Herald of the Russian Academy of Sciences*, 92 (5): 569-579.

Aktaş, Hayati ve Cihan Daban (2019), "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Rusya Federasyonu'nun Afrika Politikası", *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi*, 11 (42): 132-142.

Arkhangelskaya, Alexandra ve Vladimir Shubin (2013), *Russia's Africa Policy* (Johannesburg: South African Institute of International Affairs).

Arslan, İbrahim ve Soner Karagül (2014), "Afrika'da Barış ve Güvenliğin İnşasında Kıtasal Yaklaşım: Afrika Barış ve Güvenlik Mimarisi", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 10 (19): 57-98.

Arslan, İbrahim (2018), "Bir Ülke-Bir Kıta İlişkileri: Çin-Afrika Örneği", *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 16 (31): 125-142.

Balytnikov, Vadim, Oleg Barabanov, Andrei Yemelyanov, Dmitry Poletaev, Igor Sid ve Natalia Zaiser (2019), *Russia's Return to Africa: Strategy and Prospects* (Novgorod/Russia: Valdai Discussion Club Report).

Bartosiewicz, Miłosz (2023), *Controlled Chaos: Russia's Africa Policy* (Warsaw: Centre for Eastern Studies).

Bassou, Abdelhak (2017), *Africa's Natural Resources and Geopolitical Realities* (Rabat: Publication of OCP Policy Center).

Benjamin, Jesse (2011), "Decolonizing Nationalism: Reading Nkrumah and Nyerere's Pan-African Epistemology", *Journal of Emerging Knowledge on Emerging Markets*, 3 (1): 14.

Blank, Stephen (2020), "Russia's Africa Policy Who Benefits, How and Why", *Courting Africa: Asian Powers and the New Scramble for the Continent*, <http://www.zambakari.org/special-issue-summer-2020.html> (24.06.2024).

Bonnier, Evelina and Jakob Hedenskog (2020), *The United States and Russia in Africa* (Stockholm: Publication of Swedish Defence Research Agency -FOI).

Borshchevskaya, Anna (2019), "Russian Activities in Africa", Peterson, Nicole (Der.), *Russian Strategic Intentions* (Boston: Publication of the NSI Inc.): 62-68.

Boztaş, Asena (2014), "Avrupa-ABD-Rusya ve Çin Kışkacında 21. Yüzyıl Afrika Sömürgeciliği", *21. Yüzyılda Sosyal Bilimler Dergisi*, 6: 155-170.

Bowen, Andrew S. (2023), *Wagner Group Mutiny in Russia* (Washington/US: Insight Published by the Congressional Research Service).

Bryjka, Filip (2024), "Prigozhin's Mutiny-Causes, Course and Consequences of the Wagner Group Rebellion", *Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrzznego*, 30: 269-304.

Chegraoui, Khalid, Rida Lyammouri ve Maha Skah (2020), *Emerging Powers in Africa: Key Drivers, Differing Interests and Future Perspectives* (Rabat: Policy Center for the New South).

Cherif, Youssef (2019), "The Interests of Putin's Russia in the MENA Region in Historical Perspective", Talbot, Valeria ve Chiara Lovotti (Der.), *The Role of Russia in the Middle East and North Africa Region. Strategy or Opportunism?* (Barcelona: European Institute of the Mediterranean): 12-25.

Chkoniya, Lora, Gabriel Kotchofa ve Dmitry Ezhov (2019), "Section I. Africa's Competences. What Can Africa Offer Russia and the World?", Bogdasarova, Tatiana ve Lora Chkoniya (Der.), *Africa-Russia+: Achievements, Problems, Prospects* (Moscow: Russian International Affairs Council).

Cohen, Raphael S., Elina Treyger, Irina A. Chindea, Christian Curriden, Kristen Gunness, Khrystyna Holynska, Marta Kepe, Kurt Klein, Ashley L. Rhoades ve Nathan Vest (2023), *Great-Power Competition and Conflict in the 21st Century Outside the Indo-Pacific and Europe* (Santo Monica: RAND Corporation).

Çalışkan, Göktuğ (2023), “Afrika’da Rus Etkisinin Artmasında Sosyal Medya”, *Türk Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 8 (1): 47-57.

Çalışkan, Göktuğ (2024), “Russia's Changing Africa Policy and ‘Africa Corps’”, <https://www.ankasam.org/anka-analizler/russias-changing-africa-policy-and-africa-corps/?lang=en> (10.08.2024).

Çınar, Huriye Y. (2022), “Afrika’da Rusya-Fransa Rekabeti ve Ukrayna Savaşı”, https://tasam.org/tr-TR/Icerik/70082/afrikada_rusya-fransa_rekabeti_ve_ukrayna_savasi (10.08.2024).

Çınar, Huriye Y. (2023), “ECOWAS vs. AES: Batı Afrika’da Neokolonyal Rekabetin Son Hali”, <https://dunyasiyaseti.com/icerik/ecowas-vs-aes-bati-afrikada-neokolonyal-rekabetin-son-hali.html> (10.08.2024).

Daly, Sarah A. (2019), *Russia’s Influence in Africa, A Security Perspective* (Washington: Publication of the Atlantic Council).

Degterev, Denis ve Claire Amuhaya (2023), “The Diversity of African Regionalism”, *Russia–Africa: For Peace, Security and Development* (Moscow: National Review): 30-33.

Doğan, Soner ve Alaeddin Yalçınkaya (2023), “Rusya’nın Orta Doğu Politikası: Putin Dönemi”, *Asia Minor Studies*, 11 (2): 206-220.

Droin, Mathieu and Tina Dolbaia (2023), *Russia Is Still Progressing in Africa: What’s the Limit?* (Washington: Center for Strategic and International Studies).

Faulkner, Christopher (2022), “Undermining Democracy and Exploiting Clients: The Wagner Group’s Nefarious Activities in Africa”, *CTC Sentinel*, 15 (6): 28-37.

Fidan, Hakan ve Bülent Aras (2010), “The Return of Russia-Africa Relations”, *Bilig*, 52: 47-68.

Fituni, Leonid L. (2023), “Role of African Summits of the Summer 2023 Bulding A New World Order”, *Journal for the Institute of African Studies*, 3 (64): 5-13. (Published in Russian)

Giles, Keir (2013), *Russian Interests in Sub-Saharan Africa* (Carlisle: U.S. Army War College Press).

Grissom, Adam R., Charap Samuel, Joe Cheravitch, Russell Hanson, Dara Massicot, Christopher A. Mouton ve Jordan R. Reimer (2022), *Russia's Growing Presence in Africa* (Santo Monica: RAND Corporation).

Grygiel, Jakub J. (2006), *Great Powers and Geopolitical Change* (Baltimore/US: Publication of the Johns Hopkins University Press).

Hedenskog, Jakob (2019), “Stepping Up its Military Cooperation in Africa”, Gasinska, Karolina (Der.), *Foreign Military Bases and Installations in Africa* (Stockholm: Swedish Defence Research Agency): 34-37.

Houdaigui, Rachid El (2023), *Atlantic Africa: United States, Europe, China, Russia* (Lizbon: Atlantic Centre): 147-158.

Issaev, Leonid M., Alisa R. Shishkina ve Yakov B. Liokumovich (2023), “Russian Policy of Securitization in Africa: Features of Perception”, *Vestnik RUDN International Relations*, 23 (2): 322-338. (Published in Russian)

Kalika, Arnaud (2019), *Russia’s “Great Return” to Africa?* (Paris: Institut Français des Relations Internationales).

Karaganov, Sergei A., Andrey A. Maslov, Vsevolod Yu. Sviridov, Dmitry V. Suslov, Stanislav V. Mezentsev ve Vadim Yu. Zaitsev (2021), *Africa: Development Prospects and Recommendations for Russia’s Policy* (Moscow: National Research University Higher School of Economics).

Karr, Liam (2024), “Africa File Special Edition: Russia’s Africa Corps Arrives in Niger. What’s Next?”, <https://understandingwar.org/backgrounders/africa-file-special-edition-russia%E2%80%99s-africa-corps-arrives-niger-what%E2%80%99s-next> (10.08.2024).

Kharitonova, Elena (2019), “Section II. Russia–Africa Relations. Russia’s Competences for Africa”, Bogdasarova, Tatiana ve Lora Chkoniya (Der.), *Africa-Russia+: Achievements, Problems, Prospects* (Moscow: Russian International Affairs Council).

Kortunov, Andrey ve Nataliya Zaiser (2019), “Introduction”, Bogdasarova, Tatiana and Lora Chkoniya (Der.), *Africa-Russia+: Achievements, Problems, Prospects* (Moscow: Russian International Affairs Council).

Lamoreaux, Jeremy W. (2019), “The Three Motivations for an Assertive Russian Grand Strategy”, Peterson, Nicole (Der.), *Russian Strategic Intentions* (Boston: NSI Inc): 1-6.

Lanfranchi, Guido ve Kars de Bruijne (2022), *The Russians are Coming! The Russians are Coming?* (The Hague: Netherlands Institute of International Relations).

Lindén, Karolina (2023), *Russia's Relations with Africa* (Stockholm: Swedish Defence Research Agency).

Marten, Kimberly (2019), "Russia's Back in Africa: Is the Cold War Returning?", *The Washington Quarterly*, 42 (4): 155-170.

Maru, Mehari T. (2023), *Beyond the 'Race to the Bottom'* (Brugge: United Nations University).

MFA – Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation (2023), "The Concept of the Foreign Policy of the Russian Federation", https://mid.ru/en/foreign_policy/fundamental_documents/1860586 (14.03.2024).

Mishra, Abhishek (2023), *Russia's Low-Risk, High-Reward Strategy for its Return to Africa* (New Delhi: Observer Research Foundation).

Nia, Oliver T. (2020), "Russia building Military Bases in Africa: Report", <https://www.aa.com.tr/en/africa/russia-building-military-bases-in-africa-report-/1931550> (23.02.2024).

Ozerov, Oleg (2023), "Cooperation will Expand and Gain Momentum", *Russia–Africa: For Peace, Security and Development* (Moscow: National Review): 4-7.

Özer, Adem (2023), "Güneş Işığında Gölgelemler: (Rusya'nın) Wagner Grubu'nun Afrika'daki Eylemleri Bakımından İsnat Edilebilirliğin Değerlendirilmesi", *İmgelem*, 7 (12): 127-146.

Özkan, Vildane (2023), "Afrika'yla İlişkilerinde Rusya'nın İşlemselleştirdiği Rus Kültür Alanları", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (Afrika): 59-75.

Peterson, Nicole (2019), "Executive Summary", Peterson, Nicole (Der.), *Russian Strategic Intentions* (Boston: NSI Inc): v-vi.

Petro, Nicolai N. (2018), "Russian Orthodox Church", Tsygankov, Andrei P. (Der.), *Routledge Handbook of Russian Foreign Policy* (New York: Routledge): 217-232.

Putin, Vladimir (2023), "Russia and Africa: Joining Efforts for Peace, Progress and A Successful Future", <http://en.kremlin.ru/events/president/news/71719> (05.03.2024).

Russell, Martin ve Eric Pichon (2019), *Russia in Africa: A New Arena for Geopolitical Competition* (Brussels: European Parliamentary Research Service).

Saltanov, Alexander (2023), “To Succeed, You Need Interesting Projects and Personal Contacts”, *Russia–Africa: For Peace, Security and Development* (Moscow: National Review): 17-19.

Sergunin, Alexander ve Leonid Karabeshkin (2015), “Understanding Russia's Soft Power Strategy”, *Politics*, 35 (3-4): 347-363.

Sidiropoulos, Elizabeth ve Chris Alden (2019), *Inside the Russia-Africa matryoshka: Summitry, Geopolitics and Resources* (Johannesburg: South African Institute of International Affairs).

Siegle, Joseph (2021a), “Russia and Africa: Expanding Influence and Instability”, Herd, Gaeme P. (Der.), *Russia’s Global Reach: A Security and Statecraft Assessment* (Garmisch-Partenkirchen: George C. Marshall European Center for Security Studies): 80-90.

Siegle, Joseph (2021b), *Russia in Africa: Undermining Democracy through Elite Capture* (Washington: Africa Center for Strategic Studies).

Siegle, Joseph (2023), *Decoding Russia’s Economic Engagements in Africa* (Washington: Africa Center for Strategic Studies).

Stronski, Paul (2019), *Late to the Party: Russia’s Return to Africa* (Carlisle: Carnegie).

Trenin, Dimitri (2018), *What is Russia up to in the Middle East?* (Cambridge: Polity Press).

Usman, Zainab ve Xiaoyang, Tang (2024), *How Is China’s Economic Transition Affecting Its Relations With Africa?* (Washington: Carnegie).

Voronkov, Alexander (2023), “A New Nuclear Power Plant will Provide Egypt with Clean Energy”, *Russia–Africa: For Peace, Security and Development* (Moscow: National Review): 14-16.

**TÜRKİYE'DE GIDANIN EKONOMİ POLİTİĞİ:
BAŞKA BİR GIDA SİSTEMİ MÜMKÜN MÜ?**

**THE POLITICAL ECONOMY OF FOOD IN TURKEY:
IS ANOTHER FOOD SYSTEM POSSIBLE?**

Beyza OBA* & Zeynep ÖZSOY**

ÖZ

Bu çalışmada Türkiye'de gıdanın ekonomi politiği incelenmekte ve tarıma ilişkin uygulanan politikaların gıda alanında hem üretim ve hem de tüketimde nasıl bir dönüşüme yol açtığı ele alınmaktadır. Bu çerçevede Türkiye'de yaşanan gıda krizinin arka planındaki nedenler incelenerek ve farklı uygulamalar tartışılarak dönüşümün yönünün değiştirilmesi için neler yapılabileceği sorgulanmaktadır. Küçük tarım işletmelerini (küçük çiftçiler) merkeze alan çalışmanın birinci bölümünde, Türkiye'de farklı ekonomik politikaların izlendiği dönemlerde, küçük çiftçilerin tarım sektörü içerisinde konumlarının nasıl değiştiği ve bu değişimin tarımda üretim ilişkilerine, üretim-tüketim ağına yansımaları incelenmektedir. İkinci bölümdeyse, giderek tarımın çeperine itilen fakat sağlıklı bir tarım sektörünün oluşmasında önemli bir yeri olan küçük çiftçilerin sisteme tekrar kazandırılmaları için neler yapılabileceği örneklerle tartışılmaktadır. Bu bağlamda, küçük çiftçiliği yeniden tarımda konumlandırmayı amaçlayan ve bu yolda Türkiye'de ve dünyada güçlü örnekler deneyimlenmesine alan açan *Gıda Egemenliği (Food Sovereignty)* hareketi ve bu hareketten kaynaklanan alternatif tüketici

* Prof. Dr., İstanbul Bilgi Üniv., İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü, İstanbul, Türkiye, beyza.oba@bilgi.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2266-6850>

** Prof. Dr., Altınbaş Üniv., İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü, İstanbul, Türkiye, zeynep.ozsoy@altinbas.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5112-7595>

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 27.08.2024

Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 01.10.2024

oluşumları *Çeşitlilik Ekonomileri (Diverse Economies)* perspektifinden ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çeşitlilik Ekonomileri, Tarım, Alternatif Gıda Ağları, Küçük Çiftçiler, Gıda Egemenliği.

ABSTRACT

In this study, the political economy of food in Turkey is studied and the policies implemented by governments in agriculture that led to a transformation both in production and consumption of foodstuff is discussed. The paper focuses on small producers and the first part examines the changing position of these small producers in line with the policies implemented by governments in different periods. In so doing, we discuss how these different economic policies marginalized the small producers, transformed the production relations and the production-consumption nexus. The second part of the paper discusses with various examples the possibilities for re-integrating the excluded small farmers to the food provisioning system. Ergo this section explores how small farmers can be repositioned in the food provisioning system by adhering to the principles of *Food Sovereignty* movement, co-operating with the urban consumers and the premises of *Diverse Economies*.

Keywords: Diverse Economies, Agriculture, Alternative Food Networks, Small Farmers, Food Sovereignty.

GİRİŞ

Günümüzde gıda üretim ve tüketiminde sorunlar yaşamaktayız. Üreticiler, özellikle küçük üreticiler, artan maliyetlerden, tarla çıkış değeri düşük kalan ürünlerinin heba olmasından yakınırken, şehirli tüketiciler artan gıda fiyatlarından yakınmaktadırlar. Neo-liberal politikalar kısılacında küçük çiftçiler, dikey ve yatay olarak entegre olan, dolayısıyla ölçeği yakalayan, endüstriyel tarım yapan firmalar tarafından üretilen ürünlere karşı rekabetçi konumlarını kaybetmişlerdir (Aysu, 2015, 2008; Değirmenci, 2021). Küçük çiftçiler, verimi arttırmak için, endüstriyel olarak üretilen ithal tohum, gübre ve pestisit kullandıklarında, üretim maliyetleri artmaktadır¹. Özellikle, Türk lirasının devalüasyonundan sonra ithal girdilerin maliyetleri küçük çiftçi için ciddi bir yük oluşturmuştur. Faaliyetlerini finanse

¹ Gazete Duvar'da 20.Eylül.2024 tarihinde verilen bilgiye göre Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerine çerçevesinde Temmuz 2024'te Tarım-GFE yıllık olarak yüzde 41,6 artmıştır.

etmek için kullanılan banka kredileri de üreticileri bir borç girdabına sürüklemiştir².

Ölçeği yakalamakta zorlanan küçük çiftçinin çıkmazı aslında şehirli tüketicinin de çıkmazı haline dönüşmüştür. Şehirli tüketicinin sofrası menşei belli olmayan, endüstriyel tarım ürünleri ile sınırlanmıştır. Diğer bir deyişle, tüketicinin gıda tercihleri ve olanakları endüstriyel tarım yapan şirketler tarafından belirlenmeye başlamıştır. Şehirli tüketicisiyle kırsal üretici arasındaki mesafe giderek açılmış ve geleneksel tohum ve üretim teknikleri kullanan küçük üreticiler tarımdan uzaklaşmış (Aysu, 2008, 205; Öztürk, 2021) ya da kendi tarlalarında sözleşmeli tarım işçisi olmaya başlamıştır³. Küçük çiftçinin tarımdan uzaklaşmasının bir diğer önemli sonucu da kadim tarım bilgilerinin giderek yok olması ve şehirli üreticinin daha yoğun bir şekilde endüstriyel tarım ürünleriyle kuşatılması olmuştur. Neo-liberal tarım politikaların ve endüstriyel tarımın olumsuz sonuçları sadece Türkiye’de değil global ölçekte başka birçok ülkede de tartışılmaktadır. Küçük çiftçileri sistem dışına iten, doğayı tahrip eden ve sağlık sorunlarına neden olan endüstriyel gıda sisteminin açlığı ve kıtlığı gidermek için bir çözüm olmadığı açıkça görülmüştür. Pek çok uluslararası kuruluş tarafından ortaklaşa yayınlanan, “*Dünyada Gıda Güvenliği ve Beslenme*” raporunda (FAO, IFAD, UNICEF, WFP ve WHO, 2024), 2023 yılında dünya nüfusunun yüzde 10,7sinin (864 milyon kişi) ciddi seviyelerde gıda güvensizliği yaşadığı ve bu durumun sağlıkları ve refahları için ciddi riskler oluşturduğu belirtilmektedir⁴.

Bu çalışmada Türkiye’de gıdanın ekonomi politikasını analiz edeceğiz ve tarıma ilişkin uygulanan politikaların gıda alanında hem üretim ve hem de tüketimde nasıl bir dönüşüme yol açtığını ele alacağız. Böylece, günümüzde Türkiye’de yaşanan gıda krizinin arka planındaki nedenleri incelenerek ve farklı uygulamaları tartışarak dönüşümün yönünün değiştirilmesi için neler yapılabileceği ülkemizden ve farklı ülkelerden örneklerle tartışmaya açılacaktır. Bunu yaparken, tarım ve gıda da var olan üretim-tüketim döngüsünün

² Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu’nun (BDDK) 2024 yılı Mart ayı verilerine göre çiftçilerin bankalara olan borçları son bir yılda yüzde 64,7 ve son 20 yılda 122 kat arttı. 2024 yılı itibarıyla 651,6 milyar düzeyinde olan bu borcun 222,5 milyar TL’si kısa vadeli kredilerden oluşmaktadır.

³ Halktv’de 16 Mayıs 2024 tarihinde Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) verilerine dayanarak verilen bilgiye göre son 12 yılda aktif sigortalı olarak çalışan çiftçi sayısı yüzde 56 oranında gerilemiştir; aktif sigortalı olarak çalışan çiftçi sayısı 2012 yılında 1.056.000 iken bugün 460.260 düzeyindedir. 2 Mart. 2024 tarihinde Çiftçi TV de verilen bilgilere göre, 2023 yılında Gayrisafi Yurt İçi Hasıla (GSYH) yüzde 4,5 artarken tarım sektörü yüzde 0,2 küçülmüştür.

⁴ Gıda güvencesi açısından, hemen her ülkede ve bölgede kadınların erkeklere göre daha kötü bir konumda olduğu, beslenme açısından ise, küresel olarak ve tüm yaş grupları için, eksik beslenme ve obezitenin koşut olarak arttığı belirtiliyor. Gıda güvencesindeki sorunun devam edeceği ve yapılan tahminlere göre 2030’da dünyada, 582 milyon kişinin yeterli gıdaya ulaşamayacağı öngörülüyor.

değiştirilmesinde, uygulamadan ve akademik yazından ilginç ipuçları veren *Çeşitlilik Ekonomileri (Diverse Economies)* yaklaşımından, *Gıda Egemenliği (Food Sovereignty)* hareketinden ve bunların yerele yansımalarından yararlanılacaktır.

Tarım ve gıda konularının incelendiği bir çalışmada mezo düzeyde, analiz birimi olarak farklı örgütler (örneğin, şirketler, kooperatifler, alternatif kooperatifler) ele alınabilir. Biz bu çalışmanın birinci bölümünde, küçük tarım işletmelerine (küçük çiftçi) odaklanarak, zaman içerisinde farklı ekonomik politikaların izlendiği dönemlerde, küçük çiftçilerin tarım sektörü içerisinde konumlarının nasıl değiştiğini ve bu değişimin tarımda üretim ilişkilerine, üretim-tüketim ağına yansımalarını incelemeye çalışacağız. Bunu yaparken, hükümetlerin tarımı yapılandırma ve yeniden yapılandırma politikalarını üç farklı dönemde ele alacağız: (1) devlet denetiminde tarım (2) tarımda yeniden makineleşme ve tarımsal üretimin kapitalistleşmesi ve (3) neo-liberal politikalar kaskacında tarım. Türkiye’de küçük çiftçiliğin tarımın çeperine kayma sürecini, hükümet politikaları çerçevesinde incelerken daha bütüncül bir konumlandırma yapmak amacıyla dünyada deneyimlenen ve sonuçları kaçınılmaz olarak küçük çiftçiliği olumsuz etkileyen *Yeşil Devrim (Green Revolution)* ve *Gıda Güvencesi (Food Security)* gibi uluslararası kuruluşlar tarafından uygulanan politikalara ve bu politikaların Türkiye’ye yansımalarına değineceğiz. Benzer biçimde, yine aynı uluslararası örgütler tarafından gıda sisteminde yaşanan mevcut tahribatı gidermek için başlatılan *Tarladan Çatala (Farm to Fork)* yaklaşımının neden etkili olamadığı üzerinde duracağız. Farklı dönemlerin incelenmesini üçlü bir çerçeveye oturtacağız: (1) uygulanan tarım politikalarının mantığı (politikaların üzerine kurulduğu varsayımlar, savunulan değerler, uyulması gerektiği düşünülen kurallar), (2) politikadan etkilenen (uygulama sonucunda ortaya çıkan, yok olan ya da konumu değişen) aktörler ve (3) gerçekleşen/pekişen pratikler.

Bu yazının analiz birimi olan küçük çiftçilerin bir gıda düzenindeki rolünün önemini şöyle açıklayabiliriz: küçük çiftçiler kadim tarım, toprak işleme bilgi ve becerisinin sürdürülmesinde önemli bir rol oynar, kadim tarım yöntemleri kimyasal ilaç, kimyasal gübre kullanmadan gıda üretiminin yapılması için belki de en önemli girdilerden biridir. Diğer bir deyişle, bu tür tarım bilgileri, “temiz” (zehirsiz) gıdaya ulaşmada önemli bir rol oynar. Küçük çiftçiler ve nesiller boyunca aktardıkları “yadigâr” tohumlar da aynı şekilde sürdürülebilir bir tarım ekonomisinin en önemli girdileridir: endüstriyel tohumlardan bir kere verim alınırken yadigâr tohumlar tekrar tekrar ekilebilir.

Günümüzde endüstriyel tarımın ürünleri olan hibrit tohumlar, tarımsal ilaç ve kimyasal gübrenin kansorejen etkileri, bağışıklık sistemi üzerindeki olumsuzlukları bilimsel olarak sıkça tartışılıyor. Bunların yanı sıra endüstriyel

tarımda kullanılan girdilerin (kimyasal gübre, pestisit) doğal kaynakların kirlenmesine, toprak verimliliğinin azalmasına yol açtığı biliniyor (Shiva, 2023). Endüstriyel tarımın yol açtığı zararlardan kaçınmak için en önemli yollardan biri de kuşkusuz küçük çiftçinin güçlendirilmesidir (Schutter, 2014). Küçük çiftçiliğin yok olmasıyla birlikte gıdaya ilişkin yerel bilgiler ve beslenme alışkanlıkları da yok olmaktadır. Bu durum gıdayı tüketen yerel halk için de çok olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Dolayısıyla bu yazıda, küçük üreticiler tarafından kadim tarım bilgilerinin ve yöntemlerinin ekolojik dengenin korunmasında, sofralarımıza daha sağlıklı gıdaların gelmesine katkıları olacağı ve bu nedenle de tarımda üretim-tüketim döngüsüne nasıl dahil olabilecekleri tartışılacaktır. Buradan hareketle yazının birinci bölümünde Türkiye’de uygulanan tarım politikalarıyla, özellikle neo-liberal politikalarla küçük çiftçinin tarım faaliyetlerinin çeperine nasıl kaydığı ve şehirli tüketicinin de giderek “temiz” gıdadan nasıl mahrum kaldığı anlatılmaktadır.

Yazının ikinci bölümünde ise, giderek tarımdan dışlanan ama sağlıklı bir tarım sektörünün oluşmasında önemli bir yeri olan küçük çiftçilerin sisteme tekrar kazandırılmaları için neler yapıldığını, yerel ve küresel örneklerle tartışmaya açacağız. Bugüne kadar yapılanların bir dökümünü yapmaktaki amacımız bu örnekler etrafında üreticiler, tüketiciler, politika geliştirenler açısından bir farkındalık yaratılmasına ve kalıcı çözümler için dayanışmaların oluşturulmasına katkıda bulunmaktır.

1. TARIMDA DÖNÜŞÜM SÜRECİ

Devlet Denetiminde Tarım

Cumhuriyetin ilk dönemlerinde tarım sektörü GSYH’nin yüzde 50’sini oluşturmaktaydı (Tezel, 1994) ve işgücünün büyük kısmının (yaklaşık yüzde 80) tarım sektöründe istihdam ediliyordu. Bu dönemde, üretimde verimlilik ve ülkenin ihtiyaçlarına yetecek bir üretim sistemini inşa etmek tarım politikalarını şekillendiren iki önemli unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Dönemin tarım politikalarının “kendimize yeten ziraat” (Tekeli ve İlkin, 1999a: 44) mantığı çerçevesinde belirlendiğini görmekteyiz. Bu bağlamda, tarıma yüklenen görev ülke çapında işeyi sağlamak ve sanayi kesimine destek olmaktır. Sanayi kesimine tarımdan beklenen destek ihtiyaç duyulan hammaddeleri üretmek ve sanayinin kalkınması için gerekli maddi kaynakları temin etmekten ibaretti (Tekeli ve İlkin, 1999a).

Bu ilkeler doğrultusunda hareket eden devlet, tarımda üretimin artırılması için vergi, makineleşmeyi teşvik, işgücünün tarıma aktif katılımının sağlanması ve eğitimi konularında bazı düzenlemeleri uygulamaya koymuştur. Osmanlıdan

devralınan Aşar vergisi, üretimin artmasında olumlu bir etkiye sahip olmadığı gibi, küçük üretici üzerinde de caydırıcı bir etkiye sahipti. Aşar nedeniyle küçük çiftçiler, mültezimlerin baskısına maruz kalıyorlar ve gelirleri borçları karşılığı murabahacılara aktarılıyordu. Çiftçilerin yaşadıkları tüm bu olumsuzlukları bertaraf etmek için 1923 İzmir İktisat Kongresinde aşarın kaldırılması kararı alınmıştır. Kongreden iki yıl sonra, 17 Şubat 1925 tarihinde 552 sayılı kanunla bu karar yürürlüğe konmuştur (Önder, 1999). Tarım sektörünün ekonomi içerisindeki payı ve aşar vergisinden kaynaklanan gelirin kamu gelirleri içerisindeki payı⁵ göz önüne alındığında aşarın kaldırılmasının tarım sektörünün işleyişini şekillendirilmesindeki önemi çok daha belirgin bir şekilde ortaya çıkar. Tarıma yüklenen görev sanayi kesimine kaynak sağlamak ve sanayi ürünlerine pazar oluşturmak olduğundan başka bazı düzenlemelerin de (tarımsal alanların tam kapasite kullanımı, emek verimliliğinin yükseltilmesi gibi) yapılması gerekmektedir (Önder, 1999). Bu nedenlerle, Önder (1999: 74) aşarın kaldırılması yerine ıslah edilerek uygulanması durumunda “tarım kesiminde yaratılan değerler kontrollü bir biçimde kentsel alanlara aktarılacak, tarım kesimi hızla piyasa ve paralı kesime geçmiş olacak ve sanayi ürünlerine pazar işlevi de sunarak, sanayi kesiminin kalkınmasında önemli bir işlev görüp, katkıda bulunacaktı” saptamasını yapmıştır.

Tarımda verimi artırma yolunda yapılan bir diğer girişim de makineleşmeydi. 1923 yılında çıkarılan bir yasa ile Ziraat Bankasının tarım araçlarını gümrüksüz ithal etmesine izin verildi ve üreticinin bu makinaları alabilmesi için banka kredileri genişletildi. Bunun yanı sıra, tarım makinaları, makine yedek parçaları ve yakıtı için liberalizasyona gidildi (Keyder, 1982). Böylece, yabancı tarımsal makine ve alet üreticileri büyük şehirlerde depolar oluşturdu ve temsilcilikler kurdu (Tekeli ve İlkin, 1999b). Traktör satışlarını arttırmanın yanı sıra devlete ait traktörler büyük çiftçilere uygun koşullarda kiralandı. Tarım makinalarını kullanan büyük ölçekte üretim yapan çiftçiler askerlikten muaf tutuldu (Kayıran ve Metintaş, 2021). Bu girişimlerle, tarıma traktör ve diğer tarım aletleri daha fazla kullanılmaya başlandı. Ne var ki, 1929 yaşanan “Büyük Buhran”ın sonucunda bu makinelerin kullanım maliyetleri arttığı için makineleştirme yolundaki çabalar beklenen etkiyi yaratamadı. Traktör sahipleri tarafından benzinin yakıt olarak kullanılmayıp ticaretinin yapılması hükümeti konuyla ilgili olarak önlem almaya zorladı. Böylece, 1930 yılında hükümet tarım makinalarında kullanılan petrolden muafiyeti kaldıran bir yasal düzenlemeye gitti. Yine aynı dönemde, var olan makinaların bakımının sağlanabileceği bir alt yapının da olmaması nedeniyle Anadolu’da “makine

---

⁵ İzettin Önder son uygulandığı yıl aşarın devlet gelirleri içerisindeki oranının %28,6 olduğunu belirtir.

meşatlığı” oluşmuş (Hatipoğlu, 1932; Tekeli ve İlkin, 1999b), karasaban ve pulluk gibi geleneksel tarım araçlarının kullanımını destekleyici nitelikte örnekler paylaşılmaya başlanmıştı (Tekeli ve İlkin, 1999b).

Bu dönemde tarımda verimliliğin artırılmasına ilişkin yapılan diğer bir girişim de tarımla ilgili eğitim ve araştırma faaliyetlerindeki artıştır. Bu çerçevede ağırlıklı olarak yüksek öğrenim düzeyinde eğitim veren yeni kurumlar açılmış, var olanlar da gerekli yasal düzenlemelerle desteklenmiştir. Ziraat okullarında eğitim veren öğretmenler yurt dışına, ağırlıklı olarak Almanya’ya, eğitime gönderilmiş ve yerli tohumların ıslahı yoluyla verimliliği artırma çalışmalarına ağırlık veren tarım araştırma kurumları kurulmuştur (Tekeli ve İlkin, 1999a; Keyder, 1982).

Bu dönemde uygulanan tarım politikalarıyla tarımda üretim artışı sağlanmış, üretim savaş öncesi seviyeye çıkarılmış, “kendine yeterlilik” büyük ölçüde gerçekleşmiştir. 4 Ekim 1926’da yürürlüğe giren Medeni Kanun’la yapılan düzenlemeler sonucunda toprak üzerine özel mülkiyetin yasal zemini oluşturulmuş ve bu da büyük çiftçilerin geniş araziler üzerinde hak sahibi olmasını kolaylaştırmıştır (Keyder, 1982). Verimliliği arttırmak için tarımda makineleşmeye gidilmiş ve çiftçilere eğitim desteği sağlanmıştır. Aşar vergisinin kaldırılmasıyla özellikle küçük çiftçinin üzerindeki baskılar azalmış ve gelirleri artmıştır. Sonuç olarak, bu dönemde uygulanan tarım politikaları çiftçiyi gelir artışı yoluyla tarıma özendirilmiş, artı üretimi pazara iletmeyi desteklemiş, yani tarım sektöründe ticari bir gelişme sağlamıştır (Keyder, 1982).

II. Dünya Savaşı yıllarında da devletin tarıma müdahaleci tutumu değişmedi. Bu çerçevede kırsal nüfusa yol yapımında, madenlerde, devlet üretim çiftliklerinde ücretli çalışma zorunluluğu getirildi (Pamuk, 1999). Toplanan vergi (arazi, hayvan) miktarları arttırıldı ve bu da küçük çiftçinin yükünü arttırdı. Son olarak da çiftçi ürününün bir kısmına piyasa değerinin altında fiyatlarla zorunlu bir şekilde devlete satmak zorunda kaldı. 1942 yılında çıkarılan bir talimatname ile hububat ürünlerinin bir kısmına (%25) el konulmasına karar verildi. Özellikle bu son uygulama, küçük ve orta ölçekli üreticiler için olumsuz sonuçlar doğurmuştur (Pamuk, 1999).

Bununla beraber savaş yıllarında hükümet olan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) tarafından tarım alanında atılan iki önemli adım; Köy Enstitüleri’nin kurulması ve çiftçiyi topraklandırma yolunda bir yasanın kabul edilmesi olmuştur. Devlet tarafından kaynakların temin edildiği, köylülerin gönüllü katılımı ile gerçekleşen Köy Enstitüleri’nin amacı köylünün eğitilmesi ve modernleştirilmesiydi. Ne var ki, Köy Enstitüleri uzun ömürlü olmamıştır. Öğrencilerin talepleri ve ihtiyaçları doğrultusunda müfredatları geliştirilen ve

uygulamalı bir eğitim yaklaşımını deneyimleyen (Güneri, 2004) bu Enstitülerin faaliyetlerine 1950lerin ortalarında Demokrat Parti (DP) hükümeti tarafından son verildi. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu 1945 yılında büyük tartışmalar ve gerilimler sonucunda Meclisten geçirildi. Bu yasanın temel amacı toprak sahipliğinin şeklini değiştirmek, ortaklık yapan ya da toprak sahibi olmayan çiftçileri toprak sahibi yapmaktı. Bu çerçevede gerekli durumlarda devlete ait olan veya özel mülk statüsünde olan topraklar topraksız köylülere dağıtılabilecekti (Karaömerlioğlu, 1998). Ancak süreç içinde, büyük toprak sahiplerinin baskısıyla ve politik kaygılarla topraksız çiftçilere sadece devlet arazileri ve de verimsiz topraklar dağılmıştır (Aydın, 2010). Böylece, çiftçiyi topraklandırma çabaları da Köy Enstitüleri ile aynı kaderi paylaşarak 1950lerin ortalarında DP tarafından sonlandırılmıştır.

Yeniden Makineleşme ve Tarımsal Üretimin Kapitalistleşmesi

Bu dönemde tarıma ve makineli tarıma devlet tarafından öncelik verilmesini belirleyen iki gelişme *Marshall Planı* ve *Barker Raporu*'dur. Bu iki gelişme sonucunda 1947 İktisadi Kalkınma Planı'nda tarım ve ulaştırma sektörlerine öncelik verilirken sanayi sektörü daha alt bir sıraya kaydırıldı (Yarkın, 2010). Marshall Planına göre tarımda kapasitenin artırılması için makineleşmeye gidilecek, kimyevi gübre ve pestisit kullanılacaktı (Tekeli ve İlkin, 1974). Gerekli makine ve gereçlerle, kimyasallar, Marshall Yardımı çerçevesinde ithal edilecek ve çiftçilere satılacaktı (Türkiye'de Marshall Planı, 1952, 1953).

Önce CHP hükümeti daha sonra da (1951) DP hükümeti tarafından davet edilen Dünya Bankası Misyonu tarafından hazırlanan *Barker Raporu*'nun tavsiyesi de tarım sektörünün geliştirilmesi yönündeydi. Rapor sanayi sektörüne de değinerek geliştirilecek alanları, "hafif metaller, tarım ürünlerinin işlenmesi, hafif makineler, alet imalatı, inşaat malzemeleri, deri" olarak saptamış ve sanayinin geliştirilmesi, güçlendirilmesi rolünün devlet tarafından üstlenilmesini belirtmiştir (Yarkın, 2010: 148). *Barker Raporu*'nun diğer çıkarımlarının yanı sıra bu çalışma için ilginç olan bir yanı da "tarım ürünlerinin işlenmesi" için yapılacak sanayi yatırımlarına ilişkindir. İleriki yıllarda görüleceği üzere endüstriyel tarıma geçişte ve şirketlerin tarım sektöründe dikey bütünleşmesinde bu saptamanın rolü önemli olmuştur.

Sonuç olarak makineleşmenin yaygınlaşmasıyla birlikte tarımsal üretimde, özellikle pamuk ve kenevir gibi ürünlerde, planlanandan daha fazla bir artış olmuştur. Bu durum, kırsal kesimdeki sınıf yapısını etkilemiştir. (Değirmenci, 2021; Keyder, 2005); tarım arazilerindeki kiracılar ve ortakçılar ya büyük çiftliklerde ücretli işçi haline gelmiş ya da kentlerin çeperine göç etmiştir. Öte yandan, büyük toprak sahipleri uygun kredi koşullarından yararlanarak kırsal

alanlara geri dönmüştür (Koç, 2014; Aydın, 2011). 1950lerin başlarında görülen bu olgu 1960'larda da değişmemiştir; tarımsal üretim kapitalistleşmiş ve toprak yoğunlaşması devam etmiştir (Avcıoğlu, 1968). 1960 ve 1970'li yıllarda Dünya Bankasının da desteği ile hükümetler tarımda *Yeşil Devrim* politikalarını uygulamaya başlamıştır (Aydın, 2010).

1941 yılında Rockefeller Vakfı'nın Meksika'da tarımı geliştirmek için bir araştırma yapması *Yeşil Devrimin* başlangıcı olarak kabul edilir. Daha sonra 1954 yılında, programda görevli biyolog Norman Borlaug'un (1970 Nobel ödülünü sahibi) "mucize buğdayı" bulmasıyla ivme kazanan *Yeşil Devrim*'in amacı tarım teknolojilerini kullanarak üretimi arttırmak ve böylece açlığı azaltmaktır. Buğday ve diğer hububatta uygulanan bu yeni teknoloji Rockefeller ve Ford Vakıfları aracılığıyla, ABD hükümetinin de desteğiyle, 1960-70 yıllarında pek çok ülkede uygulandı. Yeşil devrim çerçevesinde geliştirilen tarım teknolojisi ile yerel tohumlar yerine hibrid tohumlar kullanılmaya başlandı, bu tohumların verimliliği için de kimyasal gübre ve pestisit geliştirildi. Yeşil Devrim'in dünyayı besleme, açlığı azaltma amaçlarına ne derece ulaştığı tartışma konusu (bu konuda daha kapsamlı bir tartışma için bkz. Patel, 2013) olmakla birlikte bizim için bu aşamada önemli olan günümüze yansıyan sağlıklı gıda sorunlarına temel oluşturması, küçük çiftçilik üzerindeki olumsuz etkileri ve tarım sektörüne neden olduğu yapısal değişikliklerdir.

Yerel, yadigâr tohumlar yerine verimliliği yüksek tohumların kullanımı ve bu tohumlardan verim alabilmek için kimyevi gübre ve tarım ilaçlardan yararlanma zorunluluğu Türkiye'de tarım sektöründe yeni aktörlerin gelişmesine ve tarım politikalarını belirlemede önemli bir rol almalarına neden olmuştur. Bu tohum, gübre ve pestisitler, zamanla dikey bütünleşmeye de gidecek olan büyük şirketler tarafından üretilmeye başlandı. Bu tarım ürünleriyle tarım yapmak sürdürülebilir olmadığı için çiftçiler her yıl yeniden tohum, gübre ve o tohuma uygun pestisit almak zorunda kaldı. Bu tarım girdilerinin alımı ise küçük çiftçi için ciddi bir mali yük oldu ve tarımda yükselen maliyetlerin karşılanabilmesi için hükümetler tarafından kredilendirme politikaları devreye sokuldu. Tüm bu gelişmeler sonucunda tarım sektörü uluslararası piyasalara açılmaya başladı (Aysu, 2015).

Türkiye'de de 1960'lı ve 1970'li yıllarda tarımda benzer teknolojilerin kullanımı için hükümetler çiftçilere makine, tarımsal girdi, düşük maliyetli kredi ve sübvansiyonlar sağlayacak düzenlemeler geliştirdi (Aydın, 2010). Bu düzenlemeler kapitalist tarımın daha da yerleşik hale gelmesine, yeni bir aktör olarak çok uluslu şirketlerin tarım sektörüne girişine alan açtı. Yabancı şirketler ilk dönemlerde çiftçilerden işlenecek tarım ürünleri alırken zamanla yerel ve

uluslararası piyasalarda talep edilen tohum, pestisit, gübre üretim sektörlerinde de yatırım yaptı. Örneğin, 1960 yılında yerel bir ortakla Cargill, 1968 yılında Sümerbank ile ortak olan BASF ve 1966 yılında bir fabrika kurarak Bayer Türkiye pazarına girdi (Değirmenci, 2021). Aynı dönemde, yerli büyük sermaye de kademeli olarak işlenmiş gıda maddelerinin üretiminden dağıtımına geçti (Sönmez, 1987).

1970'lerin ortalarına doğru tarım dünya gündeminde yeniden önemli bir sorun olarak yer aldı. Özellikle güney yarıkürede (Sahra'da) gözlemlenen kuraklık sonucunda ciddi boyutlarda açlık ve yoksulluk tarımda küresel boyutta çözüm arayışına gidilmesine yol açtı. 1974 yılında gerçekleşen Dünya Gıda Konferansında, Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) başkanı Boerma'nın planı bir çözüm olarak kabul edildi. *Gıda Güvencesi (Food Security)* olarak nitelenen bu planın temel taşları Kuzey yarıküreden Güney yarıküreye gıda yardımı, ulusal gıda rezervlerinin oluşturulması ve kıtlık için erken uyarı sistemlerinin geliştirilmesiydi (Shaw, 2007). Bu çerçevede ilk olarak yapılması hedeflenen, açlıkla mücadele için, Yeşil Devrim teknolojileriyle tarım üretimini ulusal düzeyde arttırmaktı. Daha sonra *Dünya Bankası* ve *Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü* programlarında belirtildiği üzere yerel piyasaların küresel piyasalara entegrasyonunu sağlamak için bir takım yapısal düzenlemelere ve ticaret hadlerinin liberalizasyonuna gidildi (Jarosz, 2011, 2014). *Gıda Güvencesi* olarak tanımlanan, günümüze kadar uzanan, bu hareketin gıda ve gıda rejimleri üzerindeki etkileri hala tartışmaya açıktır (örneğin McMichael, 2009, 2011, 2014).

Gıda Güvencesi gelişiminin sonuçlarının konumuz açısından önemini şöyle özetleyebiliriz: gıda üretimi, temini konusunda merkezdeki aktörlerin yeri değişmekte, devletin yerini şirketler (ulusal ya da uluslararası), uluslararası değer zincirleri (ürün işleme, saklama, paketlenme) almaktadır. Öte yandan, tüketici tercihlerini şekillendirmede dikey bütünleşmiş şirketler ve perakendecileri önemli bir rol üstlenmekte ve "menşei belli olmayan gıdalar" (*food from nowhere*) tüketime sunulmaktadır. Bu gıdalar dikey ve yatay bütünleşmeyi sağlayan ve de dolayısıyla ölçek ekonomisine ulaşan şirketler tarafından, nispeten düşük fiyatlarla piyasalara yayılmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi tek kullanımlık tohum, pestisit ve kimyevi gübresini kredi borcuyla alan (hele de enflasyonist bir ortamda faaliyet gösteriyorsa) küçük çiftçinin bu düşük fiyatlarla rekabet etmesi, dolayısıyla ölçeği yakalaması imkânsızlaşmaktadır. Sonuç olarak, küçük çiftçi tarımdan uzaklaştı, azalan küçük çiftçi sayıları ile kadim tarım bilgisi de yok olmaya başladı.

Neo-Liberal Politikalar ve Tarım

Gıda Güvencesi hareketinin Türkiye'de tarıma yansımalarını, 1980'de neo-liberal politikaların uygulanması ile daha kapsamlı hale gelmiştir. Aslında

tarımda köklü dönüşüm 5 Nisan 1994 kararları ile başlamıştır (Aysu, 2008; Değirmenci, 2021; Aydın, 2011). Başta *Uluslararası Para Fonu* (IMF) olmak üzere uluslararası kuruluşların (*Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü*) talepleri doğrultusunda yeniden yapılandırmanın ana hatları belirlenmiştir: buna göre destekleme alımları birkaç ürün ile sınırlandırılacak, kamu kuruluşları özelleştirilecek ve girdi destekleri sınırlandırılacaktı (Oral, 2013; Aydın, 2010). 1980'den sonra hız kazanan bu süreç sonucunda, devletin tarımdan elini çekmesiyle, tarım üretiminin ve üreticilerinin küresel piyasalara bütünleşmesi hızlanmıştır. Özelleştirmeler sonucunda girdi (gübre, tohum, benzin gibi) fiyatları piyasa koşullarına bırakıldı, girdi temin eden yabancı şirketlerle ortak girişimlerin oluşturulması için yasal zemin oluşturuldu, destek alımlarının çerçevesi daraltıldı. Bu gelişmeler kamu kuruluşlarının ya çok uluslu şirketler ya da yerli büyük şirketler tarafından satın alınmasına yol açmıştır. 1980lerin sonlarında gıda sektöründe, özellikle gıda perakendeciliğinde, doğrudan yabancı sermaye yatırımları artmıştır (Yenal, 1999). Yerli büyük şirketler gıda değer zincirinin üretim, paketlenme ve perakende kısımlarına yönelerek tarımdan iyice uzaklaşmıştır (Aydın, 2010, Değirmenci, 2021). Küçük üreticiler ise bu yeni, endüstriyel üretim zincirinin dışında kalmıştır.

Tarımda kapsamlı bir liberalizasyon sürecinin başlangıcı 1999 yılında koalisyon hükümeti tarafından IMF stand-by anlaşması ve 2001 finansal krizi ardından bu çerçevede öngörülen *Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı* ile hızlandı. Program doğrultusunda, 2001 yılında *Tarım Reformu Uygulama Projesi* (TRUP ya da ARIP), Dünya Bankası ve Hazine ve Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı tarafından geliştirildi (Aysu, 2008; Akder, 2011; Değirmenci, 2017, Değirmenci, 2021; Aydın, 2010). Projenin uygulama için öngördüğü değişimler –tarım desteklerinin kaldırılması, tarım satış kooperatiflerinin özelleştirilmesi ve destek alımlı ürünlerin yerine alternatif ürün destek projesi– tarımda liberalleşmeyi ve endüstriyel tarıma geçişi hızlandırdı. TRUP çerçevesinde geliştirilen üç uygulama (doğrudan gelir destekleri, sözleşmeli tarım uygulaması ve satış kooperatiflerinin özelleştirilmesi) tarımda ölçek, üretim ilişkileri ve küçük üreticinin tarım sektöründeki konumu üzerinde ciddi etkiler yaratmıştır. Bu, aslında küresel piyasalarla bütünleşmiş endüstriyel tarım uygulamaların günümüz tarım sektörünün temel mantığı haline evrilmesi sürecidir.

Kaldırılan girdi destekleri yerine geliştirilen *Doğrudan Gelir Destek* sisteminde destek alma kriteri olarak toprak büyüklüğü belirlendi. Buna göre bir dekarın altında ve 500 dekarın üzerinde toprağa sahip çiftçiler bu destekten yararlanamayacaktı (Oral, 2013). Bu uygulama sonucunda tarım kayıt sistemine giriş yapmayan ya da yapamayan pek çok küçük çiftçi destekten yararlanamadı.

Sistem sahiplik üzerinden çalıştığı için ortakçı ve kiracılar da bu destek kapsamı dışında kaldı. Ayrıca, destekler daha çok soya fasulyesi, mısır ve ayçiçeği gibi alternatif tarım ürünlerine verildiğinden çoğunlukla küçük çiftçiler tarafından ekilen ve daha az destek alan geleneksel tarım ürünleri ve bunları eken üreticilerin piyasalardan uzaklaşmasına neden olmuştur. *Doğrudan Gelir Destek* uygulamalarına bütçeden ayrılan kaynaklar ilk dönemlerde artış göstermesine rağmen daha sonraki yıllarda uygulamada çıkan sorunlar nedeniyle sistem amacından uzaklaştı ve 31 Aralık 2008 yılında sonlandırıldı.

TRUP çerçevesinde uygulanması hız kazanan bir diğer gelişme de *sözleşmeli tarım*dır.⁶ Sözleşmeli tarım 1965'ten itibaren devlet ve özel şirketler tarafından uygulanmakla beraber özellikle 2006'dan sonra yasal düzenlemelerin (5488 no.lu Tarım Yasası) de etkisiyle devlet eliyle yaygınlaştırılmıştır (Aydın, 2010). Sözleşmeli tarım uygulamasının günümüz gıda sorununa uzanan olumsuz sonuçlarını şöyle özetleyebiliriz: talebi yüksek endüstriyel ürünlerin üretimine gidildi ve geleneksel ürünler, onların yadigar tohumları piyasadan çekilerek yok olmaya başladı.

Üretim ilişkileri açısından ise en önemli dönüşüm, küçük çiftçinin kendi toprağında, tüm üretim risklerini de yüklenerek çalışması ve proleterleşmesidir. Bu dönemde tarım sektörünün güçlü aktörleri dikey bütünleşmiş dünya piyasalarındaki talep doğrultusunda üretim yapan şirketler oldu ve geleneksel tarım ürünlerinin yerini bugün sofralarımızda yer alan endüstriyel ürünler aldı. İkinci bölümde kapsamlı bir şekilde ele alacağımız *Alternatif Gıda Ağlarının* (AGA) bir niş olarak çıkışını bu bağlamda değerlendirmekte fayda var.

TRUP uygulamasının bir başka pratiği de 1930'ların ortalarından beri devletin tarım piyasalarını düzenlemek (fiyat ve standardizasyon açısından) için desteklediği kamu kuruluşlarının özelleştirilmesidir (Keyder ve Yenal, 2011; Aydın, 2010). 1980'lerin ortalarında ve 1990'ların başına yapılan birtakım düzenlemelerle bu özelleştirmelerin yolu açılmış olmasına rağmen (Oral, 2013), kamu kuruluşlarının şirkete dönüştürülmesi süreci TRUP ile ivme kazanmıştır. Özelleştirme yoluyla kamu kuruluşları kendi yönetim organlarını oluşturmakta serbest bırakıldı ve işletmecilik mantığı çerçevesinde kendi finansal kaynaklarını yaratmakla yükümlü oldular. Artık gıda üretimi kamu kuruluşlarının iştegal konuları olmaktan çıkacak ve gıda üretimine ilişkin varlıkları (bina, tarla vb.) da özelleştirilebilecekti. Bu kamu kuruluşlarının, tarım kredi kooperatiflerinin

⁶ Zülküf Aydın (2010) yazısında sözleşmeli tarımın ilk olarak 1965 yılında devlet sahipliğindeki Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş tarafından uygulandığını, 1980lerde domates gibi sebzelerin ve meyve üretiminde özel şirketlerin ve TEKEL tütün üretiminde sözleşmeli tarım uyguladığını kapsamlı bir şekilde anlatmaktadır.

özelleştirilmesi ve ardından tarım ürünlerinde ithal vergisinin ve kotaların kaldırılmasıyla birlikte tarım sektörü tamamen küresel piyasalardaki hareketliliğe açık hale gelmiştir. Tarım ürünleri ihracatı düşerken tarım girdileri ithalatı artmıştır (Kandemir, 2011; Kaymak, 2011). Tarım ürünleri fiyatlarındaki artışlar hükümet tarafından ithal ürünlerle kapatılmaya çalışılsa da bu sürdürülebilir bir çözüm olmaktan çok uzak kalmıştır. Tarım sektöründe var olamaya çalışan küçük üreticiler artan girdi maliyetlerini (tek kullanımlık tohum, ona uygun tarım ilacı ve gübre) karşılayabilmek için banka kredilerinden yararlanmaya başlamıştır (Değirmenci, 2017). Bir taraftan artan faizler ve kur dalgalanmaları nedeniyle maliyetleri artan küçük çiftçilerin ürünleri, büyüklüğü nedeniyle ölçeği yakalamış, dolayısıyla fiyatları nispeten daha düşük tutabilen büyük şirketlere karşı rekabet edemez duruma geldi. Şehirli tüketicinin ise sofrasında, büyük şirketler tarafından üretilen, fiyat-değer dengesi çarpık, “menşei belli olmayan” ve yerel yeme kültürünün çözülmesine neden olan gıdalar yer almaya başladı.

2. TARIMDA YENİ ARAYIŞLAR: KIR VE KENTİ YAKINLAŞTIRAN İNİSİYATİFLER

Yazının giriş bölümünde de belirttiğimiz gibi neo-liberal politikaların mantığı içerisinde tarım ve gıda sorununa bir çözüm üretmek neredeyse olanaksız gözüküyor. Uluslararası örgütlerin yayınlarından da (FAO, IFAD, UNICEF, WFP ve WHO, 2024) anlaşılacağı gibi neo-liberal politikalarla gelişen ve yerleşik hale gelen endüstriyel tarım açlık, sağlıksız beslenme, gıdaya bağlı sağlık sorunları gibi meseleleri de beraberinde getirdiği gibi üretim aşamasında küçük çiftçiye sistem dışında bırakmakta, tüketim aşamasında da şehirli üreticinin tercihlerini şirketler tarafından üretilen gıdalara yönlendiriyor.

Neo-liberal mantık içerisinde geliştirilen çözümler ise gözlemlediğimiz kadarıyla başarıyla uygulanmamaktadır. Örneğin, Avrupa Birliği (AB) tarafından geliştirilen “*Tarladan Çatala*” (*Farm to Fork*) stratejisi de gıda sistemlerini adil, sağlıklı ve çevre dostu bir şekilde yürütmek için gerekli düzenlemeleri yapmayı amaçlamaktadır (Avrupa Birliği, 2024). Avrupa *Yeşil Mutabakatın* merkezinde yer alan bu stratejinin çıkış noktası mevcut gıda sisteminin küresel sera gazı emisyonlarının yaklaşık üçte birini oluşturduğu, büyük miktarlarda doğal kaynak tükettiği, biyolojik çeşitlilik kaybına ve olumsuz sağlık etkilerine (hem yetersiz hem de aşırı beslenme nedeniyle) yol açtığı ve başta birincil üreticiler olmak üzere tüm aktörler için adil ekonomik getiriler ve geçim kaynaklarına izin vermediğinin kabulüydü. Strateji, adil bir geçişi desteklemek için ortak politikalar ve yasal düzenlemeler yapılmasını içermekte ve adil, sağlıklı ve çevre dostu bir gıda sistemine geçişi sağlamak ve hızlandırmak için danışmanlık hizmetleri,

finansal araçlar ve aynı zamanda araştırma ve yenilik, konularında yöntemler geliştirmeyi hedeflemektedir.

Aslında *Tarladan Çatala* stratejisinin söylemi alternatif gıda hareketleri olarak nitelediğimiz *Gıda Egemenliği* hareketinin söylemi ve niyeti ile fazlasıyla benzeşmektedir. Fakat hem neo-liberal politikalar mantığı ile hareket edip hem de adil bir gıda sistemi oluşturmak sistemin kendi içerisinde çelişkiler yaratmaktadır; geçiş sürecinin maliyetlerini küçük çiftçinin sırtına yükleyerek ve serbest ticaret anlaşmaları ile küçük çiftçiyi küresel piyasalarda endüstriyel tarım ürünlerinin rekabeti ile baş başa bırakarak sistemi değiştirmek neredeyse olanaksız ümit etmek gibi gözükmektedir. *Gıda Egemenliği Hareketinin* çıkış noktası *La Via Campesina* tarafından Fransa’da Şubat 2024’te çiftçilerin başkaldırıları konusunda yapılan açıklamada bu durum daha da açık bir şekilde AB parlamento üyelerine anlatılmakta, “serbest ticaret politikaları yerel tarımın yerini ithal ürünlere bırakmasına neden oluyor...bu da yerel fiyatları baskılıyor...bu politikalar *Çiftlikten Çatala* ve *Yeşil Mutabakat* amaçlarıyla çelişmektedir” (Manzanaro, 2024). Bu örneklerden de anlaşılacağı gibi uluslararası aktörlerin (AB, FAO, IFAD, UNICEF, WFP, WHO) niyetleri ve söylemleri doğrultusunda radikal düzenlemeler yaparak, radikal pratikler geliştirerek mevcut sistemi dönüştürme yolunda bir ilerleme kaydedemediklerini görüyoruz.

Gıda sorununa neo-liberal mantık dışında farklı yaklaşımlarla çözüm üretilebilir mi? Eğer üretilebilirse bu farklı mantık kapitalizm karşısında ne derece dayanabilir? Sürdürülebilir mi? Sık sık karşılaştığımız bu sorulara *Çeşitlilik Ekonomileri* (Gibson-Graham, 2006, 2011, 2020) yaklaşımından yararlanarak cevap verecek olursak evet, alternatif mantıklar gıda ve tarım sorununa çözümler üretebilir. Gibson-Graham *Çeşitlilik Ekonomileri (Diverse Economies)* olarak adlandırdıkları yayınlarında, geçmişte ve günümüzde herhangi bir ekonomik sistemde kapitalizmin yanı sıra kapitalist mantıkla çalışmayan (işlemler, emek kategorileri, girişim türleri açısından) alternatif denilebilecek ekonomilerin de olduğunu örneklerle tartışmaktadır. Eğer ekonomiyi böyle bir bakış açısıyla değerlersek farklı olasılıkların olduğunu ve uygulanabileceğini görebiliriz.

Bu görüşten hareketle Türkiye’de ve dünyada tarım ve gıda da yaşadığımız sorunları –küçük çiftçilerin endüstriyel tarım karşısında tutunamayıp giderek yok olmaları, onlarla kadim tarım bilgilerinin de unutulması, şehirli tüketicinin giderek daha iyi gıdaya ulaşmakta zorlanması, sağlıklı olup olmadığı tartışmalara açık endüstriyel tarım ürünlerinin şehirli tüketicinin sofrasında yer alması– farklı bir yaklaşım olan *Çeşitlilik Ekonomileri* çerçevesinde çözümler üretmeye çalışan oluşumları inceleyeceğiz. Diğer bir deyişle, yazının bu bölümünde Türkiye’de ve dünyada bu sorunun üstesinden gelebilmek, küçük üreticiyi tekrardan sisteme

dahil etme ve şehirli tüketiciye “temiz” gıda temin etmede yardımcı olmak için geliştirilen “adil” çözümlerden söz edeceğiz.

Küçük Üreticilerin Örgütlemesi: Gıda Egemenliği Hareketi

Türkiye dahil pek çok ülkede tarım ve gıda da yeni arayışlar 1990’lı yıllardan itibaren yoğun olarak tartışılmaya başladı. Böyle bir ortamda, 1993 yılında Belçika’da pek çok ülke ve kuruluşun katılımıyla *Gıda Egemenliği Hareketinin (Food Sovereignty)* öncülüğünü yapan *La Via Campesina* (Çiftçinin Yolu) önderliğinde küçük üreticiler piyasalara entegre olmak için daha katılımcı ve şeffaf bir alternatifin arayışına girdiler. Tabandan gelen bu hareketle, dağınık küçük çiftçilerin birliğini sağlayacak, ekonomik ve sosyal eşitliğe dayalı bir sistem mümkün olabilmiştir. Böylece “neyin üretileceğine ve nasıl üretileceğine” büyük firmalardan ziyade çiftçilerin karar vereceği sürdürülebilir tarım üretimini mümkün kılan bir sistem geliştirilebilecektir. Kısaca, *Bilge Köylü* olarak tanımlanan bu tarım sisteminde merkezde küçük ve aile çiftçilikleri yar alır; küçük üreticiler bilgilerini birbirlerine aktarıp paylaşırlar, öğrenme süreci uygulamalarla şekillenir ve karma ekim yapılır (Aysu, 2015). Bu sistemde endüstriyel tarımdan farklı olarak “gıda üretiminin artırılmasının anahtarı kimyasallar değil, bilgeliktir” (Aysu, 2015: 216). *Gıda Egemenliği* hareketi sadece kimin neyi üreteceğini değil aynı zamanda nasıl bir üretim olacağını da tartışır; ekolojik dengelere, doğaya saygılı, kadın çiftçilerin haklarını koruyan ve kırılğan gruplara alan açan bir üretim şeklidir (Aydın, 2022).

Tablo.1: Endüstriyel Tarım ve Bilge Köylü Tarımı Sistemlerinin Kıyaslaması

	Endüstriyel tarım	Bilge Köylü tarımı
Temel Üretim Birimi	Büyük şirketler	Küçük aile şirketleri
Gıdaya bakış	Gıda metadır	Gıda haktır
Üretim-tüketim ölçeği	Küresel üret, küresel tüket	Yerel üret, yerel tüket
Üretim-tüketim buluşması	Süper marketler, market zincirleri	Alternatif gıda ağları, üretici pazarları, bostanlar
Değer zinciri	Uzun (tedarik ve dağıtımda araçlar)	Kısa (üretici-AGA/kooperatif-tüketici)
Tohum	Şirket laboratuvarlarında geliştirilmiş	Yerel, yadigâr
Kimyasal kullanımı	Üretim ve verimlilik için zorunlu	Kimyasal olamadan üretim
Sonuçlar: eko sistem	Küreyi ısıtır, yağış rejimini istikrarsızlaştırır	Bitkiye su götürmek yerine su varlığına uygun üretim yaparak küreyi serinletir, su kullanımını azaltır
Sonuçlar: biyoçeşitlilik	Tahrip eder	Korur
Sonuçlar: Sağlıkımız	Ürünler sağlık riski taşır	Ürünler besin bakımından zengindir

Kaynak: Abdullah Aysu'nun, *Gıda krizi: Tarım, ekoloji ve egemenlik* başlıklı kitabından derlenmiştir

Dünyanın farklı ülkelerinde özellikle 1990'lı yıllarda ortaya çıkan *Gıda Egemenliği* Hareketi 2000'li yıllarda Türkiye'de de etkisini gösterdi. Bu yıllarda yukarıda belirttiğimiz gibi, neo-liberal politikaların şekillendirdiği mevcut gıda rejiminin ortaya çıkardığı aksaklıklar hem kırsaldaki küçük üreticileri hem de şehirlerde uygun fiyata sağlıklı, yerel gıdaya ulaşmak isteyen tüketicileri olumsuz yönde etkilemiştir. 2000'li yılların başlarında, kamunun düzenleyici görevinden çıkmış olması, başka bir ifadeyle, devletin piyasayı düzenleyen bir otorite olmaktan uzaklaşması ve şirketlerle çiftçileri doğrudan karşı karşıya getirmesi küçük çiftçileri emeğinin karşılığını alamaz hale getirmiştir. Yaşanan bu olumsuzlukları aşmak için var olan sistemin mantığının dışında, kır ve kenti yakınlaştıran yeni bir anlayış olan *Bilge Köylü* sisteminin yaygınlaştırılması gerekmektedir. Bu noktada Çiftçi-Sen önemli bir aktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

2004 yılında dünyada küçük aile çiftçiliğinin hak savunuculuğunu yapan küresel örgüt *La Via Campesina*'nın resmi olarak üyesi olan *Çiftçi-Sen* aynı zamanda örgütün Avrupa koordinatörlüğünün de kurucu üyesidir. *La Via Campesina*'nın görüşlerini paylaşan Çiftçi-Sen, 2002 yılında IMF ve Dünya Bankası'nın baskısıyla tütün yasasının çıkarılması ve ardından aynı yıl Şeker Yasası, 2006 da Tohum yasası da kabul edilince (Aydın, 2002, 2010), küçük çiftçilerin kendi tarlalarında sözleşmeli işçi olarak çalışmaya başlamalarına tepki olarak çalışmalarına hız verdi. 2004 yılında ürün bazında çiftçi sendikalarının konfederasyonu olarak örgütlenen *Çiftçi-Sen* 2020 yılından sonra tek bir çiftçi sendikası olarak faaliyet göstermeye başladı (<https://www.ciftcisen.org>). *Çiftçi-Sen*, gıdayı bir hak olarak kabul eder ve küçük aile çiftçiliklerinin haklarını alabilmesi, fiyat politikalarının çiftçilerin lehine oluşturulması, doğanın tahrip edilmemesi, toprağın kirlenmemesi, üretimle tüketim arasındaki mesafenin kısaltılması, çiftçilerin çalışma koşullarının iyileştirilmesi ve kadın çiftçilerin kırsalda ekonomik, politik ve sosyal süreçlere erkeklerle eşit şekilde ulaşması konularında kararlı politikalar ve pratikler izler (Çiftçi-Sen Tüzük, 2024). Sendikanın tüzüğünde belirtilen bu amaçlar ile *La via Campesina*'nın amaçları arasındaki açık bir benzerlik vardır ve *Gıda Egemenliği* hareketinin programının ülke koşullarına uygulanmasını yansıtmaktadır (Medeiros Ribeiro, 2023). Diğer bir deyişle hem üreticiyi hem de tüketiciyi *Gıda Egemenliği* değer ve pratiklerini uygulayacak şekilde değiştirmek için bilgi desteğinin yanı sıra politik bir mücadele de gerekmektedir (Özden, 2017) ve *Çiftçi-Sen* üyelerine verdiği eğitimler ve desteklerle bu görevi yüklenmiştir.

Gıda Egemenliği hareketinin, La via Campesina ve Çiftçi-Sen'nin küçük üreticinin bu yeni gıda sisteminde yerini bulmasına katkıları şöyle özetlenebilir: Endüstriyel tarım sistemi yerine "Bilge Köylü" tarım sistemini geliştirmeye

çalışmak, yerel, yadigâr tohumlara hak ettikleri önemi vermek⁷ ve yerel üretim-yerel tüketim buluşmasını sağlamak (Aysu, 2015). Bu katkılar aslında neo-liberal politikaların ve endüstriyel tarım dışında, küçük çiftçinin güçlendirilmesini ve sisteme dahil olmasını sağlayacak, alternatif diyebileceğimiz bir gıda sistemi mantığının temel taşlarını oluşturmaktadır.

Tüketicilerin Örgütlenmesi: Yerel Üretim-Yerel Tüketim Buluşmaları

Sorun sadece sağlıklı gıda üretmek ve küçük üreticiyi güçlendirmek ile çözülemeyeceği için, küçük üreticilerin ürünlerinin doğrudan tüketiciye ulaştırılabileceği bir pazar da yaratılması gerekir. Bu pazarın oluşturulmasında aracısız bir değer zincirinin oluşturulması, temiz ve sağlıklı gıdanın fiyatlarının daha düşük olmasını, bir diğer deyişle şehirli tüketicinin makul fiyatlarla endüstriyel olmayan gıdaya ulaşımını sağlar. Böyle bir değer sistemi aynı zamanda, küçük üreticinin emeğinin karşılığı bir bedel ile ürünlerine talep bulması açısından, diğer bir deyişle “adil” bir gıda sistemi oluşturulması açısından da önemlidir.

Çiftçi-Sen üyeleri, *Gıda Egemenliği* ilkelerini savunan küçük üreticiler ve şehirli tüketiciler, yerel ve temiz üretim yapan böyle bir ‘adil’ gıda sistemini gerçekleştirmek için ortaklaşa *Alternatif Gıda Ağlarını* oluşturabilir. Böylece üretim ve tüketim zincirini arasındaki tüm araçlar kaldırılarak üretici ve tüketici doğrudan buluşturulabilir. Burada görev sadece kırsal küçük üreticilere değil aynı zamanda şehirli tüketiciye de düşmektedir. Şehirli tüketici ve kırsal küçük üreticinin oluşturduğu *Alternatif Gıda Ağları*, *Yurttaş Temelli Gıda İnisiyatifleri* gibi üretici-tüketici iş birlikleri/buluşmaları gıda sorununa alternatif bir çözüm olarak pek çok ülkede denenmektedir. Alternatif Gıda Ağları endüstriyel gıda sistemine, sistemin hegemonik üstünlüğüne ve bu sistemin neden olduğu sorunlara bir tepki olarak Kuzey Amerika ve Avrupa’da ortaya çıkan, üreticilerin, tüketicilerin ve üretim-tüketim değer zincirindeki diğer aktörlerin (örneğin, kooperatifler, üretici pazarları vb.) oluşturduğu bir ağ yapısıdır. Dünyada, AGA’nın ortaya çıkış motiflerini şöyle özetleyebiliriz: gıda tedarikinde tüm yurttaşların temiz gıdaya uygun fiyatlarla ulaşmasını sağlamak ve endüstriyel tarım nedeniyle tarım sisteminin çeperine itilen küçük üreticiyi desteklemek (Örneğin, Renting vd., 2003; Whatmore vd., 2003; Holloway vd., 2007; Jarosz, 2008; Goodman ve Goodman, 2009; Maye ve Kirvan, 2010). Böylece, üretici ile tüketici arasındaki mesafe kısalmış olacak, üretici ürününe daha adil bir değer biçebilecek ve tüketici de tükettiği gıdanın, hangi koşullarda üretildiğini öğrenebilecektir. Tüketicilerin üretici ve üretim koşulları bilgilerine duyarlı olması ise gıdanın metalaşmasını

⁷ Burada belirtmekte yarar var; 2006 yılında 5553 sayılı Tohumculuk Kanunu, çiftçilerin kendi ürettikleri tohumların sadece takas edilmesine izin vermektedir (Aysu, 2015).

engelleyecek, gıdaya bir müşterek olarak bakılmasını sağlayacaktır (Ertekin ve Yıldızcan, 2023). Böyle bir destek ve değişimi gerçekleştirirken de izlenmesi gereken pratiklere yön veren ilkeler gıda üretim ve tüketiminde sosyal adalet, ekolojik ve ekonomik sürdürülebilirlik olmaktadır.

AGA, özellikle ABD’de sadece üst gelir gruplarının dahil olduğu dolayısıyla yeterince kapsayıcı olamadıkları ve zaman içerisinde endüstriyel dağıtım zincirlerine entegre olarak alternatif olma özelliklerini yitirdikleri şeklinde eleştiriler almıştır (Slocum, 2006; Goodman ve Goodman, 2009). Türkiye’de AGA’lar konusunda yapılan çalışmalardan biri 2016 yılında Akyüz ve Demir tarafından yapılmıştır ve yazarlar Türkiye’de AGA’nın endüstriyel üretime alternatif olmaya devam ettiğini açıklamaktadır. Buna karşılı 2021 yılında Ayalp tarafından yapılan çalışma inisiyatiflerle süpermarketleri fiyatlar açısından karşılaştırmakta ve fiyatların market fiyatlarından daha yüksek olduğunu saptamakta ve alt gelir gruplarının AGA da dolaşımda olan gıdaya ulaşmakta zorlanacağını belirtmektedir.

Türkiye’de 2004 yılından itibaren Alternatif Gıda Ağları görülmektedir (Özden, 2020; Ayalp, 2021). İlk örnekler, 2004 yılında kurulan *Tohum İzi Derneği*, *Anadolu’da Yaşam* ve 2005 yılında kurulan *Bir Umuttur* (Ayalp, 2021). Daha sonra ilk tüketici kooperatifi olarak 2009 yılında Boğaziçi Mensupları Tüketim Kooperatifinin (BÜKOOP) kurulması AGA’nın Türkiye’de yaygınlaşması açısından önemli bir adımdır. BÜKOOP’un kuruluşu küçük üreticileri (örneğin, İlhan Koçulu, Ali Ünüvar), üretici kooperatiflerini (Kibele), dernekleri (Tohum-İzi Derneği) ve Çiftçi-Sen’i aynı payda da birleştirmesi ve güven üzerine kurulu üretici-tüketici ağının oluşturulması açısından daha sonra hayata geçecek diğer alternatif tüketici kooperatiflerine örnek olmuştur. Farklı paydaşları bir araya getiren, katılımcı, kapsayıcı BÜKOOP kooperatif modelinin⁸ yaygınlaşması uzun zaman almıştır ancak 2016 yılından sonra İstanbul’da *Kadıköy Kooperatifi* kurulmuş⁹ ve ardından İstanbul’un diğer semtlerinde de benzer tüketim kooperatifleri ortaya çıkmıştır. *Alternatif Tüketim Kooperatifleri* (ATK) diye nitelediğimiz bu kooperatifler geleneksel kooperatiflerden farklı bir yönetim şekline sahiptir: kararlar tüm katılımcıların katılımı ve onayı ile alınır, gönüllüler tarafından işler görülür, iş bölümünde temel ilke eşit ve adil iş dağılımıdır, hiyerarşik olmayan bir yapı oluşturulur (Yılmaz vd., 2020; Oba ve Özsoy, 2019, 2020, 2024). Bunun yanı sıra ATK’lerin de amaç kar değil sosyal ve ekonomik dayanışma olduğu için farklı bir değer yaratma modeli uygulanmaktadır. Tedarik ve dağıtımda aracılardan olmadığı, üretim ve tüketimin doğrudan buluştuğu, ‘adil’

⁸ Kapsamlı bir BÜKOOP incelemesi için Öz ve Aksoy, 2019, 2023 çalışmalarına bakılabilir.

⁹ Kadıköy Kooperatifi kuruluş süreci için Yılmaz vd., 2020 çalışmasına bakılabilir.

olarak nitelenen bu modelde hem kırsal küçük üreticiler emeklerinin karşılığını alabilmekte hem de şehirli tüketici “temiz” gıdaya makul bir fiyatla ulaşabilmektedir (Oba ve Özsoy, 2019, 2020, 2024). ATK’leri diğer kooperatif ya da işletme mantığından ayıran bir başka değerleri de büyümek, pazar payını arttırmak saikine sahip olmamalarıdır. ATK’leri faaliyetlerini buldukları mahalle ile sınırlandırma konusunda ısrarlı bir politika izler ve olduğunca yatay ölçek yaratmaya çalışır.

ATK ve inisiyatiflerinin gıda ve dolayısıyla tarım sisteminin değişimi yolunda önemli bir katkısı da talebin artması, ürünün pazara ulaştırılmasıyla birlikte ‘temiz’ üretim yapan küçük işletmelerin sayılarının çoğalmasındır ve bu çoğalma ile fiyatların aşağı çekilebilmesidir. Kibele Kooperatifinden beri sürecin içinde olan Kars’ta peynir üreten İlhan Koçulu bu durumu şöyle ifade ediyor:

“Kooperatifler sizlerle bizleri buluşturuyorlar. BÜKÖP’un ilk kurulduğu zamanlarda bizim peynirlerimiz piyasaya oranla yüzde 27 daha pahalı iken şimdi yüzde 30 daha ucuzuz. Sizlerin [tüketicinin] desteği ile biz Anadolu’da çoğaldık, aradaki halkalar çıktı. Bugün bizim köyden 5 kadın üretici gidip farklı yerlerde peyniri anlatıyorlar, ben buna üretimde aydınlanma diyorum” (Güneş, 2020).

Sonuç olarak, 2000’li yıllarda başlayan bu çabalar üretim ayağında önemli bir dönüşüme sebep olmuştur. Bu hareketin parçası olan küçük üreticilerin bir kısmı üretici kooperatifleri kurarak tüketicilere doğrudan satış yapmak için çeşitli pratikler oluşturmuştur (Örneğin, üretici pazarları, platformlar, sosyal medya, e-posta, WhatsApp grupları). Bu oluşumlar, *Gıda Egemenliği* hareketi paralelinde kırsalda genellikle ücretsiz aile işçisi olarak çalışan kadınların emeklerinin karşılığını almalarına da özen göstermektedir. ATKleri hem üretimde yer alan kadınların emeklerinin karşılığını almasını, hem de kadın kooperatiflerinin desteklenmesini öncelikleri arasına koymuştur. Bugün ülkenin farklı bölgelerinde üretim yapan birçok kadın kooperatifi *Alternatif Gıda Ağları* aracılığıyla ürünlerini tüketicilerle buluşturmaktadır.

Üretici ve tüketici arasındaki ilişkiler sadece alternatif kooperatiflerle sınırlı kalmıyor; çok farklı inisiyatiflerle kır-kent ilişkisi inşa edilebilir. Üretici ve tüketiciler ATKleri dışında üretici pazarları, gıda kutusu projeleri, satın alma kulüpleri, bostanlar yoluyla da iş birliği yapabilir (Renting vd., 2012; Ven vd., 2016). Türkiye’de de *Alternatif Gıda Ağları* ya da *Yurttaş Temelli Gıda İnisiyatifleri* ATK ile sınırlı kalmadı ve birçok farklı uygulama (örneğin, gıda topluluğu, kooperatif, sosyal girişim, kooperatif inisiyatifi, kooperatif girişimi, topluluk destekli tarım) ortaya çıktı (Kozaman ve Seçkin, 2020; Ayalp, 2021). Güncel

olarak *EkoHarita*¹⁰, AGA'nın alt grupları olarak tanımlayabileceğimiz yaklaşık 250 girişimi göstermektedir. Yine haritadan gördüğümüz kadarıyla AGA içerisinde ağırlıklı olarak “çiftlik ve eko-girişimler” ile “ekolojik pazar ve gıda toplulukları” alt gruplarına rastlamaktayız.

AGA içerisinde yer alan önemli bir alt grup da *kent bostanlarıdır*. Kent bostanları kadim tarım bilgilerini depoladıkları ve nesilden nesle aktardıkları için birer bilgi deposu olmalarının yanı sıra kente yakınlıkları nedeniyle taşıma maliyetlerinin aza indirilebileceği, doğrudan üretici-tüketici buluşmalarının sağlanabileceği ve şehirlerin betonlaşmasını kısmen de olsa azaltabilecek alternatif çözümlerdir. Kent bostanları ekolojik bir bakış açısıyla kentlere tarımı tekrar getiren ve hem kolektif üretim kültürünü besleyen hem de şehirlerin gıda ihtiyacını kendi içlerinde karşılayarak¹¹ gıda enflasyonuna çareler üreten yaklaşımlar olarak günümüzde yaygınlaşmaktadır.

Bununla beraber *bostanların* dayanışma temelli gıda hareketine sağlıklı bir şekilde entegre olmasını sınırlayan bazı uygulamaların da değiştirilmesi gerekmektedir. Bu uygulamalardan bir tanesi kadim tarım bilgilerini devam ettiren bostancılarla ilgilidir. Halen bostancılar yasal olarak kiracı olarak kabul edilmekte ve işgaliye bedeli ödemek zorundadır. Diğer bir deyişle bostancılar bostanlarda tapusuz ve güvencesiz (Kafadar, 2019) çalışmak durumundalar, çiftçi kayıt sistemine dahil olamıyorlar, kooperatif kuramıyorlar ve ürünleri hale alınmıyor (Kafadar, 2020); çiftçi değiller, toprak sahibi değiller ama şehri temiz gıda ile besleme potansiyelleri var.

Diğer bir sorun son yıllarda piyasa mantığı ile hareket eden bazı belediyelerin bostanları hobi bahçeleri olarak kiraya vermeleri ve bu kadim alanların, kadim bilgilerin yok olmasına yol açmalarıdır. Özdoğan'ın da dediği gibi hobi bahçeleri projeleri “kolektiflik ve sebze yetiştirme zanaatlarına el koyma aracı olarak” görülebilir” (Özdoğan, 2023: 173). Günümüzde pek çok bostanın yerine evler, otoparklar, yeşil yıkama (*Green Washing*) projeleri olarak hobi bahçeleri, spor alanları, parklar yer almaktadır (İstanbul Kent Bostanları Çalışma Grubu, 2021). Tarih boyunca kent bostanları ile gıda gereksiniminin büyük kısmını karşılayabilen kentlerin bu tür uygulamalarla giderek “tarımsızlaştırıldığı” görülmektedir (Özdoğan, 2023).

¹⁰ Bkz. <https://www.ekoharita.org/ekoloji-haritasi/>.

¹¹ İstanbul Kent Bostanları Çalışma Grubu tarafından hazırlanan raporda, akademik çalışmalara dayanarak İstanbul'da bostanların şehri besleme potansiyelinin hakkında şu bilgiler verilmektedir. Bahçeci'nin doktora tezine referansla, şehirde 2019 yılı itibarıyla 7645,5-60071 hektarlık ekilebilecek alan olduğunu ve bu alanlarda şehirde kişi başına 113,5-892 kilogram sebze üretilebileceğini belirtmektedir.

AGA içerisinde ele alabileceğimiz bir diğer oluşum da *üretici pazarlarıdır*. Pazar yerleri tarihi olarak küçük üreticiyle tüketicileri bir araya getiren kadim mekanlardır. Ancak zaman içinde aracılardan devreye girmesiyle üreticilerin ürünlerini doğrudan tüketiciye iletme imkânı ortadan kalktı ve aracılardan çoğalmasıyla birlikte, tüketici ile üretici arasındaki mesafe (coğrafi, sosyal, ekonomik) artmıştır, dolayısıyla ne tüketici üretilen ürün hakkında, üretim koşulları konusunda bilgi sahibi olabilmiş, ne de üretici ürününü 'adil' bir fiyatla satabilmiştir. *Üretici pazarları* doğrudan üretici-tüketici buluşmasını sağlayabilir. Türkiye'de üretici pazarlarının faaliyete geçmesinde Derneklerin (Buğday Derneği) ve Belediyelerin girişimci ve kolaylaştırıcı bir rol üstlendiğini görmekteyiz. Organik üretim yapan üreticilerle organik ürün tüketicilerini buluşturan pazarların öncü örneklerinden biri İstanbul-Şişli'deki organik pazardır. 2006 yılında Şişli Belediyesi ve Buğday Derneğinin iş birliğiyle açılan pazar Türkiye'nin her yerinden organik sertifikalı ürünlerin tüketici ile buluşmasına aracı olmuştur. Demir (2013) bu ilk pazar özelinde organik gıda tedarik zincirine odaklanan çalışmada, pazarın kurulmasına kadar yurt dışına ihracat yapan üreticilerin pazar sayesinde Türkiye'deki tüketicilerle buluşmasının önemine vurgu yapar. Bu öncü girişimin sonrasında birçok farklı yerde ekolojik pazarlar kurulmuştur¹². Buğday Derneğinin öncülüğünde kurulan bu pazarlar ve Derneğin çalışmaları 'temiz' gıda konusunda farkındalığın artmasında etkili olsa da organik sertifikasyonu kapitalist sistemin bir parçası olarak kabul eden *Gıda Egemenliği* hareketinden ayrılmaktadır.

Şehirlerin çevresinde yer alan tarım alanlarında üretim yapan küçük çiftçilerin ürünlerini, nispeten düşük bir maliyetle şehirli tüketici ile buluşturabileceği bir mekân da *üretici ve kooperatif pazarlarıdır*. Günümüzde pek çok belediye (Örneğin, İstanbul, Muğla) yerel üretim-yerel tüketim ilkesi çerçevesinde bu tür girişimlerde bulunmaktadır. Tabii ki bu pazarların arka planında kapsamlı bir 'temiz' gıda üreticisi belirleme, üreticinin kadim tarım bilgileri ile desteklenmesi ve tüketicinin 'temiz' ve adil gıda konusunda bilinçlendirilmesi gibi faaliyetlerin de yapılması gerekmektedir. Hem organik pazarlar hem de üretici pazarları denetim, temiz gıda üreticisi belirleme vb. yetersizlikleri nedeniyle sıkça eleştirilse de küçük üretici ve kentlerde yaşayan tüketicilerin doğrudan ilişki kurmasında önemli bir araç oluşturmaktadır.

---

¹² Buğday Derneği web sayfasında 2023 yılı itibariyle kendi danışmanlıkları dışında olanlar da dahil olmak üzere İstanbul, Ankara, İzmir, Adana, Eskişehir, Konya ve Balıkesir kurulan 12 Ekolojik pazar listelenmektedir.

3. SONUÇ

Günümüzde Türkiye'de küçük çiftçilerin karşı karşıya oldukları en önemli sorunlardan biri, kapitalist ekonomi içinde marjinalleşmektir. Küçük üreticiler topraklarından kopmakta, geleneksel üretim metotlarından uzaklaşmaktadır. İthal tohumlar ve gıda maddeleri (sebze, et, tahıl vb.) kent pazarlarında ve marketlerde yer bulmaktadır. Dikey ve yatay olarak entegre olan az sayıda firma tarafından üretilen, nispeten düşük fiyatlarla pazara sürülen menşei belli olmayan bu ürünler piyasayı işgal etmektedir. Küçük çiftçiler, maliyetleri daha yüksek olduğu için büyük, dikey entegre olmuş şirketlere karşı rekabetçi konumlarını kaybetmiştir. Küçük çiftçinin rekabetçi konumunu kaybetmesinde hükümetlerin küçük üreticiden çok dikey örgütlenmiş, endüstriyel üretim yapan büyük şirketlerden yana politikalar geliştirmesi belirleyici bir unsur olmuştur.

Günümüzde tarım ve gıda tedarikinde yaşanan krizin pek çok farklı ama iç içe geçmiş nedenleri vardır. Ekonomik açıdan kırsal küçük üretici ile şehirli tüketicinin doğrudan buluşmasını sağlayacak şekilde dağıtım zincirlerinin kısaltılması gerekmektedir. Araçların kaldırılması sadece ekonomik değil aynı zamanda politik bir seçim ve süreçtir. Bu krizin bir diğer ayağı da özellikle 1980'den sonra uygulanan neo-liberal politikaların günümüz gıda krizinin şekillenmesindeki etkileridir. Yazının birinci bölümünde de belirttiğimiz gibi 1980'den sonra hızla devlet tarımdan elini çekmeye başlamıştır. Bu çerçevede kamu kuruluşları özelleştirildi, destekleme alımları birkaç endüstriyel potansiyeli olan ürünle sınırlandırıldı ve aynı şekilde girdi alımlarına sınır getirildi (Oral, 2013; Aydın, 2010). Bu gelişmeler sonunda tarımda üretim ve girdi fiyatları piyasa koşullarına terk edilmiş oldu. 2001'den sonra neo-liberal politikaların daha da derinleşmesi sonucunda TRUP ya da ARIP uygulamasıyla tarım satış kooperatifleri özelleştirildi, kaldırılan girdi destekleri yerine doğrudan gelir desteği uygulanmaya başladı ve sözleşmeli tarım yaygınlaştı. Hükümetler eliyle uygulanan bu politika ve pratiklerin günümüz gıda krizine yansımalarını kısaca şöyle özetleyebiliriz: geleneksel yöntemlerle üretim yapan ve temiz gıda üreten küçük çiftçi endüstriyel tarım yapan büyük şirketlerle fiyat açısından rekabet edemez hale gelmiştir; emeğinin karşılığını alamayan küçük çiftçilerin bir kısmı sözleşmeli tarımı bir çıkış yolu olarak görmüş ve kendi toprağında, tüm tarım risklerini (hava koşulları, verim, çalışan temini gibi) de yüklenerek, işçi olmuştur.

Sorunun tüketim ayağına bakacak olursak, alım gücü zayıflayan şehirli orta ve alt sınıf gündelik gıda harcamalarını borçlanma yoluyla (örneğin, kredi kartlarıyla) yapmaya başlamıştır. Bu da dikey entegre olmuş, perakendede var olan, az sayıda büyük gıda üreticisinin ürün ve hizmetlerine talebi arttırmıştır. Sonuç olarak küçük üretici ile şehirli tüketici arasındaki sosyal mesafe açılmış;

şehirli tüketicinin sofrasını küresel piyasalarla bütünleşmiş endüstriyel tarım yapan birkaç büyük şirketin tercihleri (genellikle de verimlilik, maliyet düşürme üzerinden belirlenen) şekillendirirken, küçük üretici de kendine bir pazar yaratabilmek kaygısıyla geleneksel tarımdan, yadigâr tohumlardan uzaklaşmaya başlamış, girdi olarak laboratuvarlarda üretilen tohumları, gübreleri ve tarım ilaçlarını kullanmaya başlamıştır. Bu girdilerin ithal edildiğini hatırlarsak, Türk lirasının değer kaybıyla küçük çiftçinin maliyetlerinin nasıl arttığı daha da kolay anlaşılır. Buna bir de tüketiciye ancak büyük şirketler ve aracılar üzerinden ulaşılabilen bir piyasa düzenini eklersek küçük çiftçinin sorunu daha da açık bir şekilde anlaşılacaktır. Bu üretim-tüketim döngüsünün de değiştirilmesi sadece ekonomik değil politik bir tercihtir ve ciddi yapısal değişiklikler gerektirecektir.

Tarım ve gıda sektörlerinde bu döngüden nasıl çıkılabilir? Bu konuda birkaç çözüm önerisi geliştirilebilir. Örneğin, kamu kuruluşlarının tekrar aktif hale getirilmesi, devletin düzenleyici rolünü tekrar üstlenmesi ve tarıma yatırım yapması, dikey bütünleşmiş endüstriyel şirketlerin piyasa hakimiyetlerini azaltacak düzenlemelerin geliştirilmesi gerekmektedir. Ne var ki, bu ve benzeri değişimlerin gerçekleşmesi var olan ekonomik ve politik sistem içerisinde çok da mümkün değildir. Bunun birinci nedeni, neo-liberal politikalar çerçevesinde faaliyette bulunan herhangi bir kuruluşun pratiklerini, verimliliği arttırmak ve maliyet/gelir dengesini maliyetleri düşürme yönünde kullanmak şekillendirir. Ancak bu şekilde karlılık (bu kuruluşlar için temel saik) sağlanabilir. Dolayısıyla bu mantığın geçerli olduğu bir sistemde kamu kuruluşları ya da özel şirketler aynı pratikleri uygulamak zorundadır. Değişimin gerçekleşebilmesini zorlaştıran ikinci husus da Türkiye'nin tarım ve gıda politikalarının nasıl şekillendiğine ve geliştiğine ilişkindir: bu politikalar ve ilgili pratikler belirli grupların taleplerine yönelik, küresel konjonktüre de uygun olarak şekillenmiştir. Dolayısıyla, eğer çözümü neo-liberal politikaların "revize edilme" ya da 'iyileştirilme' şekillerinde ararsak sistemin daha da yerleşik hale gelmesine destek vermiş oluruz. Bu tür müdahalelere ve uygulamada karşılaşılan engellere örnek olarak AB'nin "Tarlardan Çatala" politikasını verebiliriz. Yeşil Mutabakatı bir ayağı olarak, iklim değişikliğini önleme, doğal çevreyi koruma ve birincil üreticilerin gelirlerini iyileştirmeyi hedefleyen bu program dönüşümün tüm bedelini piyasa koşullarına terk edilen birincil, küçük çiftçilere yüklediği için yine aynı gruplar tarafından ciddi eleştiri ve protestolara maruz kalmıştır. Sadece bu örnek bile, en azından şu anda, neo-liberal politikalar çerçevesinde alternatif bir çözüm olmayacağını bir göstergesidir.

Var olan üretim-tüketim döngüsünün değişimi için bu tür sistemi onarıma yönelik uygulamalar yerine var olan döngü tarafından çepere itilen küçük çiftçi ve tüketiciyi politika üretmek ve stratejiler geliştirmek sürecine katmak daha uzun

soluklu çözümler, pratikler üretilmesini sağlayacaktır. Bu alternatifleri geliştirilmesinde *Çeşitlilik Ekonomileri* yaklaşımından yararlanabiliriz. Gibson-Graham çalışmalarında kapitalizmin tek bir model olmadığını, kapitalizm merkezli (*capitalocentric*) bir değerlemenin diğer alternatifleri görmemize engel olduğunu belirtmektedir. Düşünörlere göre kapitalizmin yanı sıra varlığını etkin bir şekilde devam ettiren, örgüt türü (kâr amacı güden, kâr amacı gütmeyen vb.), emek (ücretli, gönüllü, tam zamanlı, yarı zamanlı vb.), mülkiyet (özel, devlet vb.), işlem (piyasalarda alış-veriş, takas, hediye vb.) ve finans (özel ve kamu bankaları, aile içi borçlanma, bağışlar vb.) açısından farklılık gösteren ekonomi uygulamaları vardır (Gibson-Graham ve Dombroski, 2020). Eğer ekonomiyi yalnızca kapitalizm merkezli okur ve anlarsak bu farklı pratikleri ve sundukları alternatifleri gözden kaçıırız ve alternatif üretme olanaklarımızı, vizyonumuzu da daraltırız. Halbuki, pek çok alanda piyasa ekonomisi tarafından şekillenen üretim ilişkilerinin yanı sıra piyasa ekonomisine alternatif diye niteleyebileceğimiz ekonomik faaliyetlerin de var olduğunu görürüz.

Dolayısıyla gıda sorununa çözümler üretme arayışında bu tür alternatif üretim-tüketim ilişkilerini de dikkate almamızda, hatta bu modeller üzerinde çözümler üretmemizde yarar vardır. Alternatif modeller ve geçiş dönemi stratejilerinin oluşturulmasında tarımın Türkiye’de kapitalistleşme sürecini ve bu süreçte yerleşik hale gelen güç dengelerini, nedenleri ve sonuçları ile analiz etmek önemli olacaktır. Bu görüşten hareketle, gıda sorununa hatta kıtlığına neden olan yerleşik döngüyü değiştirmek için önerimiz, yazının ikinci kısmında ele alınan, alternatif gıda ağları, alternatif tüketici kooperatifleri, kent bostanları, küçük üretici ile şehirli tüketiciyi buluşturan pazarlar ve dijital platformların yaygınlaşmasıdır. Bu tür gelişimler hem tedarik ve dağıtım zincirini kısaltarak küçük üreticinin ürününü “adil” bir değerle piyasaya iletmesine hem de şehirli tüketicinin “temiz” gıdaya (pestisit ve kimyevi gübreden arınmış, yadigâr tohumlardan üretilmiş) uygun fiyatla ulaşmasına olanak sağlayacaktır. Bu tür uygulamaların daha yaygınlaşması ise farklı bir tarım politikası yaklaşımını gerektirmektedir. Diğer bir deyişle tarım politikalarının üzerine kurulduğu verimlilik, kar maksimizasyonu, ölçeği yakalamak gibi piyasa ekonomisi pratikleri hem gıda güvenliği hem de temiz gıdaya ulaşım olanakları yerine endüstriyel tarım yapan şirketleri destekleyerek gıda krizinin derinleşmesine neden olmaktadır. Örneğin, kapitalist sistemin mantığının temel taşlarından birisi bir işletmenin büyüyerek ölçek ekonomisine ulaşması, maliyetleri aşağı çekmesi ve fiyatları düşürerek pazar payını arttırmasıdır. Böyle bir durumda küçük üreticinin büyük üretici ile rekabeti yazıda da açıkça görüldüğü gibi söz konusu olamayacağı için küçük üreticiyi üretim yapmaktan uzaklaştıracak ve sistem dışında kalmasına neden olacaktır. Alternatif bir mantık ise küçük işletmelerin (örneğin tüketici

kooperatifleri) yatay ölçeğe gitmesi olabilir: burada yerel ve küçük kalmayı tercih eden kuruluşlar belirli bir üreticiden ortaklaşa alım yaparak maliyeti ve fiyatı kontrol edebilirler. Böyle bir uygulama aynı zamanda küçük üreticinin de gelişmesine ve pazara ulaşmasına yol açacaktır. Böyle bir alternatif, tüketiciye de değişen bir anlayış ve davranış sorumluluğu yüklemektedir. Gibson-Graham vd.'nin *Take Back Economy: An Ethical Guide for Transforming Our Communities* (2013) adlı kitaplarında belirttikleri gibi tüketiciler de gündelik hayatlarında ufak değişiklikler yaparak, süregelen alışkanlıklarını yeniden gözden geçirerek (örneğin; küçük üreticiyi destekleyen yerlerden alışveriş ederek, aldıkları ürünlerin kimler tarafından, hangi şartlarda üretildiğini izleyerek, artı değerini nasıl paylaşıldığına dikkat ederek, tüketimlerinin doğada ne gibi etkileri olduğunu değerlendirerek, kısaca ne tükettiklerini sık sık düşünerek) dönüşüme katkıda bulunabilirler.

Sonuç olarak dünyanın birçok gelişmiş ülkesinde 1990lı yılların başlarında ortaya çıkan ve 2000li yıllarda Türkiye’de küçük bir grubun önderliğinde hayat bulan *Gıda Egemenliği* hareketi şu an için gıda sisteminde kitlesel bir dönüşüm yaratacak güce sahip değildir. Son yıllarda konuyla ilgili olarak çalışan akademisyenlerin ve araştırmacıların sayısı artmış olmakla birlikte hem kentlerde bu ağlara dahil olan, hem de temiz üretime geçerek kendi dönüşümünü gerçekleştiren küçük çiftçilerin sayısına ilişkin istatistiksel bir bilgi mevcut değildir. Bununla beraber bu taban hareketinin tüketicileri bilinçlendirerek “temiz” ürün temin edebilmek için harekete geçirdiğini gözlemleyebiliyoruz. Benzer biçimde yerelde temiz ürünler üreterek bölgesel kalkınmaya katkı sunan birçok örnek mevcuttur. Kars’ın Boğatepe Köyünde yıllar sonra peynir üretiminin canlanması (Arınç, 2018), benzer şekilde Urla (Kızıldağ, 2019) ve Defne (Tunç ve Demirbaş, 2022) kadın kooperatiflerinin yerel tarım ürünlerinin üretimi ve işlenmesine öncülük etmesi bu örnekler arasındadır.

Öte yandan büyük üreticiler ve şirketler lehine yapılan düzenlemelere karşı bir duruş sergilemek ve değişiklikler için kamuoyunda farkındalık yaratılması gerekmektedir. Bu noktadan hareketle hem vatandaş olarak hem de akademisyen olarak görevimiz büyüklüğünden ve etkisinden bağımsız olarak alternatiflerin var olduğunu ve dönüşümün mümkün olduğunu göstermektir. Nitekim merkezi hükümetler tarafından görmezden gelinen gıda ağlarının yerel yönetim ölçeğinde desteklendiğini görmekteyiz. Belediyeler yapıları gereği merkezi yönetime kıyasla yerel ile daha çok doğrudan ilişki kurmaktadır. Dolayısıyla yerel yönetimler Gıda Hareketi ve Alternatif Gıda Ağlarına karşı çok daha duyarlıdır; başta Ankara, İstanbul, İzmir, Eskişehir ve Muğla olmak üzere belediyeler şehrin çeperlerinde yapılan tarımsal faaliyetlere yatırım yapmakta ve kooperatiflerle iş birliği kurmaktadır. Bu alanda özellikle İzmir belediyesinin faaliyetleri ön plana

çıkmaktadır (Yalçın, 2022; Yavaşoğlu vd., 2023). İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Vizyon 2050 Stratejik Planlama çalışmalarının ilk adımı olan İstanbul Vizyon 2050 Strateji Belgesinde “Güvenli ve Adil Gıda Sistemi” başlığı altında bu konudaki vizyonunu belirleyerek kamuoyuyla paylaşmıştır (İPA, 2022). Yerel yönetimler daha önce de söz ettiğimiz gibi, tüketim kooperatiflerini destekleyerek, tüketici pazarları açmak ve platformlar oluşturmak suretiyle üreticilerin aracısız olarak doğrudan tüketicilerle buluşmasını sağlamaktadır.

Neo-liberal politikaların sonucu olarak devletin düzenleyici rolünden uzaklaşarak büyük sermaye lehine tüm sistemin değiştiği bir dünyada değişimi kim yapacak sorusunun cevabı kuşkusuz yine demokratik yollarla taleplerini ileten ve kooperatif gibi kuruluşları hayata geçiren vatandaşlardır. Alanda çalışan akademisyenler olarak bu çalışma yoluyla alternatifleri tartışmaya açmayı önemli buluyoruz. Son 20-30 yıldır Türkiye’de farklı saik ve biçimlerde ortaya çıkan gıda hareketinin kitlesel etkisini tespit edebilmek için kapsamlı bir çalışmaya ihtiyaç vardır. Bu amaçla hem kırsalda temiz üretim yapan hem de bu ürünleri temin etmek için bir araya gelen tüketicilerin sayıları ve bu ağların hacmi farklı bir araştırma konusudur. Yerel yönetim ölçeğinde tarımsal üretim ve tüketim ağlarına verilen destekler de ayrı bir inceleme konusudur. Bu çalışma vesilesiyle farklı disiplinlerden araştırmacıları kapsamlı çalışmalar yapmaya davet ediyoruz.

KAYNAKÇA

Akder, Halis (2011), “How to Dilute an Agricultural Reform: Direct Income Subsidy Experience in Turkey (2001–2008)”, Karapınar, Barış, Adaman, Fikret ve Gökhan Ozertan (Der.), Rethinking Structural Reform in Turkish Agriculture: Beyond the World Bank’s Strategy (New York: Nova Science Publishers): 47-62.

Akyüz, Alper ve Yonca Demir (2016), “The Role of a Civil Society Organization in the Development of the Domestic Organic Market in Turkey”, i.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 54: 43-61.

Arınç, Kenan (2018), “Boğatepe Köyü’nde Gravyer Peyniri Üretimi ve Sürdürülebilir Gelişme Bakımından Önemi (Kars/Türkiye)”, Türk Coğrafya Dergisi, 70: 7-18.

Avcıoğlu, Doğan (1968), Türkiye’nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın) (Ankara: Bilgi Yayınevi).

Avrupa Birliği (2024), “Farm to Fork Strategy”, https://food.ec.europa.eu/horizontal-topics/farm-fork-strategy_en#About-the-Strategy (25.08.2024).

Ayalp, Emel Karakaya (2021), “Alternatif Gıda Ağları ve Türkiye’de Yurттаş Temelli Gıda İnisiyatifleri”, *idealkent*, 12 (33): 965-1005.

Aydın, Zülküf (2002), “The New Right, Structural Adjustment and Turkish Agriculture: Rural Responses and Survival Strategies”, *The European Journal of Development Research*, 14 (2): 183-208.

Aydın, Zülküf (2010), “Neo-liberal Transformation of Turkish Agriculture”, *Journal of Agrarian Change*, 10(2): 149-187.

Aydın, Saadet (2022), “Gıda Egemenliği”, Özkaya, Yakup., Erat, Veysel, Demirci, Kıvanç ve Aytaç Duran (Der.), *Yerel Yönetimler, Kent ve Çevre Politikaları Ansiklopedisi* (Ankara: Nobel).

Aysu, Abdullah (2008), *Küreselleşme ve Tarım Politikaları* (İstanbul: Su Yayınları).

Aysu, Abdullah (2015), *Gıda Krizi: Tarım, Ekoloji ve Egemenlik* (İstanbul: Metis, Siyahbeyaz).

Bahçeci, Devin (2019), *Kentsel Alanda İklim Değişikliği ile Toplumsal Temelli Mücadele: Bir Yöntem Olarak Kent Bahçeleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Buğday Derneği (2023), “Türkiye’de Kurulan Organik Pazarlar”, <https://bugday.org/blog/turkiyede-kurulan-organik-pazarlar/> (15.08.2024).

Çiftçi-Sen (2024), “Tüzük”, <https://www.ciftcisen.org/tuzuk/> (19.08.2024).

Çiftçi TV (2024), “Tarım 2023’te 0.2 küçüldü”, <https://www.ciftcitv.com/genel/tarim-2023te-yuzde-02-kuculdu/> (10.02.2024).

Çiftçi-Sen (2020), “Çiftçi-Sen kuruldu”, <https://www.ciftcisen.org/2020/03/22/ciftci-sen-kuruldu/> (24.09.2024).

Değirmenci, Ekin (2017), “Türkiye Tarımında Neoliberal Dönüşüm ve Metalaşma”, *Praksis*, 43: 765-784.

Değirmenci, Sibel (2021), *Türkiye’de Tarım Kapitalistleşirken; Talepler ve Yasalar* (İstanbul: SAV Yayınları).

Demir, Yonca (2013), "Supply Chain Management Practices in an Alternative Food Network: The First Organic Marketplace of Turkey", *International Journal of Business and Social Science*, 4 (9): 179-187.

Dışişleri Vekaleti Milletlerarası İktisadi İş Birliği Teşkilatı Genel Sekreterliği (1952), Türkiye'de Marşal Planı No.12 (Ankara).

Dışişleri Vekaleti Milletlerarası İktisadi İş Birliği Teşkilatı Genel Sekreterliği (1953), Türkiye'de Marşal Planı No.14 (Ankara).

Ertekin, Aybala ve Cemil Yıldızcan (2023), "Krizle Karşı Alternatifler: Pandemi Sonrasında Tarım Gıda Alanındaki Topluluk-Temelli Dayanışma Pratikleri", *Eğitim Bilim Toplum*, 21 (82): 148-172.

FAO, IFAD, UNICEF, WFP ve WHO (2024), *The State of Food Security and Nutrition in the World 2024 – Financing to End Hunger, Food Insecurity and Malnutrition in all its Forms* (Rome).

Gazete Duvar (2024), "TÜİK açıkladı: Çiftçinin Enflasyonu Katlanarak Büyüdü", <https://www.gazeteduvar.com.tr/tuik-acikladi-ciftcinin-enflasyonu-katlanarak-buyudu-haber-1721713> (25.08.2024).

Gibson-Graham, J.K. (2006), *A Postcapitalist Politics* (Minneapolis: University of Minnesota Press).

Gibson-Graham, J.K. ve Gerda Roelvink (2011), "The Nitty Gritty of Creating Alternative Economies", *Social Alternatives*, 30 (1): 29-33.

Gibson-Graham, J.K. ve Kelly Dombroski (2020), "Introduction to the Handbook of Diverse Economies: Inventory as Ethical Intervention", Gibson-Graham J.K. ve K. Dombroski (Der.), *Handbook of Diverse Economies* (UK: Edward Elgar Publishing): 1-25.

Gibson-Graham, J.K., Jenny Cameron ve Stephen Healy (2013), *Take Back Economy: An Ethical Guide For Transforming Our Communities* (Minneapolis: University of Minnesota Press).

Goodman, David. ve Michael Goodman (2009), "Alternative Food Networks", Kitchin, Rob ve Nigel Thrift (Der.), *International Encyclopedia of Human Geography* (Oxford: Elsevier): 208-220.

Güneri, Mustafa (2004), *Hasanoğlu Köy Enstitüsü Kurulurken, 1941-1951* (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı).

Güneş, Deniz (2020), "İlhan Koçulu: Benim Kayıtlarıma Göre Türkiye'de 300-400 Çeşit Peynir Bulunuyor", *Demokrat Haber*,

<https://www.demokrathaber.org/ilhan-koculu-benim-kayitlarima-gore-turkiyede-300-400-cesit-peynir-bulunuyor> (24.09.2024).

Halktv (2024), SGK Verilerine Göre 2012'den Bugüne Aktif Sigortalı Çiftçi Sayısında Yarı Yarıya Azaldı. <https://halktv.com.tr/ekonomi/sgk-verilerine-gore-2012den-bugune-aktif-sigortalı-ciftci-sayısında-yarı-yarıya-834409h?ysclid=m1rlknnkrw448001291> (10.2.2024).

Hatipoğlu, Şevket Raşit (1999), “Makine maşatlığı”, Baydar, Oya (Der.), 75 Yılda Köylerden Şehirlere (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları): 9.

İstanbul Kent Bostanları Çalışma Grubu (2021), Tarım Yapana Kent İstanbul: Bugünden Yarına Müşterek Hayatlar (İstanbul: İstanbul Kent Konseyi Yayını).

İstanbul Planlama Ajansı (2022), İstanbul Vizyon 2050 Strateji Belgesi, <https://ipa.istanbul/istanbul-vizyon-2050/> (25.08.2024).

Jarosz, Lucy (2011), “Defining World Hunger: Scale And Neoliberal Ideology in International Food Security Policy Discourse”, Food, Culture and Society, 14 (1): 117-139.

Jarosz, Lucy (2014), “Comparing Food Security and Food Sovereignty Discourses”, Dialogues in Human Geography, 4 (2): 168-181.

Kafadar, Suna (2019), “Şehirle Kır Arasında Bir Yerde: Yedikule Bostanları'ndan Öğrenebileceklerimiz”, <https://beyond.istanbul/2021/12/01/sehirle-kir-arasında-bir-yerde-yedikule-bostanlarından-ogrenebileceklerimiz/> (25.08.2024).

Kafadar, Suna (2020), “Bostancı Recep Amca'yı kaybettik; 2 Milyon Lira "Bostan Cezası" Kaldı Yadigâr!”, <https://t24.com.tr/yazarlar/suna-kafadar/bostanci-recep-amca-yi-kaybettik-2-milyon-lira-bostan-cezasi-kaldi-yadigar,26521> (25.08.2024).

Kandemir, Orhan (2011), “Tarımsal Destekleme Politikalarının Kırsal Kalkınmaya Etkisi”, Ekonomi Bilimleri Dergisi, 3 (1): 103-113.

Karaömerlioğlu, Asım (1998), “Bir Tepeden Reform Denemesi: Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun Hikayesi”, Birikim, 107: 31-47.

Kayıran, Mehmet ve Mustafa Yahya Metintaş (2021), “Türkiye'nin Tarım Politikaları (1918- 1938)”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 12 (1): 115-131.

Kaymak, Muammer (2011), “1980 Öncesinin Sorunsalından Hareketle 1980 Sonrası Türkiye Tarımı”, Başer, Erkin Koçyiğit, Nihal ve Mustafa Öziş (Der.),

Bugüne Bakmak, 1980 Sonrasında Türkiye’de Yaşanan Toplumsal Değişim Süreçleri (İstanbul: DipNot Yayınları): 123-142.

Kozaman, Senem ve Ebru Seçkin (2020), “Development of Alternative Food Networks in The Peri-Urban Areas of Istanbul”, Armin Kratzer, Jutta Kister (Der.), Rural-Urban Linkages For Sustainable Development (London: Routledge): 143-155.

Keyder, Çağla (1982), Dünya Ekonomisi içinde Türkiye (1923-1929) (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Türkiye Araştırmaları).

Keyder, Çağla (2005), “The Cycle of Sharecropping and The Consolidation of Small Peasant Ownership in Turkey”, Byres, Terence (Der.), Sharecropping And Sharecroppers (London: Routledge): 131-146.

Keyder, Çağla ve Zafer Yenal (2011), “Agrarian Change Under Globalization: Markets And Insecurity in Turkish Agriculture”, Journal of Agrarian Change, 11 (1): 60-86.

Kızıldağ, Duygu (2019), “Women’s Cooperatives as a Tool of Employment Policy in Turkey”, Contemporary Issues in Behavioral Finance, 1: 65-76.

Koç, Yıldırım (2014), “Türkiye’de Kırsal Kesimde Mülksüzleşme (Osmanlı’dan Günümüze)”, Aysu, Abdullah ve Serdar Kayaoğlu (Der.), Köylülükten Sonra Tarım-Osmanlı’dan Günümüze Köylünün İlgası ve Şirketleşme (Ankara: Epos Yayınları): 125-194.

Manzanaro, Sofia Sanchez (2024), “EU’s Trade Policy Clashes With Sustainability and Food Sovereignty Ambitions”, <https://viacampesina.org/en/eus-trade-policy-clashes-with-sustainability-and-food-sovereignty-ambitions/> (25.08.2024).

Maye, Damian ve James Kirwan (2010), “Alternative Food Networks”, Sociology of Agriculture and Food, 20: 383-389.

McMichael, Philip (2009), “A Food Regime Genealogy”, The Journal of Peasant Studies, 36 (1): 139-169.

McMichael, Philip ve Mindi Schneider (2011), “Food Security Politics and The Millennium Development Goals”, Third World Quarterly, 32 (1): 119-139.

McMichael, Philip (2014), “Historicizing Food Sovereignty”, Journal of Peasant Studies, 41 (6): 933-957.

Medeiros Ribeiro ve Jose Duarte (2023), Peasantry And Rural Resistance In The 21st Century Turkey: The Case Of Çiftçi-Sen (Yayımlanmamış Doktora Tezi) (Ankara: ODTÜ).

Oba, Beyza ve Zeynep Özsoy (2019), “Consumer-initiated Cooperatives (CICs) of Istanbul as an Alternative to Capitalist Food Provisioning System”, 11th Critical Management Studies; Precarious Presents, Open Futures Konferans kitapçığı (UK: Open University).

Oba, Beyza ve Zeynep Özsoy (2020), “Unifying Nature Of Food: Consumer-Initiated Cooperatives in Istanbul”, Society and Business Review, 15 (4): 349-372.

Oba, Beyza ve Zeynep Özsoy (2024), Food Politics, Activism and Alternative Consumer Cooperatives (UK: Bristol University Press).

Oral, Necdet (2013), “Tarım ve Gıdada Çokuluslu Şirketlerin Egemenliği”, Oral, Necdet (Der.), Türkiye’de Tarımın Ekonomi Politikası, 1923-1913 (Ankara: NotaBene Yayınları): 159-200.

Önder, İzzettin (1999), “Aşar’ın Kaldırılması ve Tarım Kesimine Uygulanan Vergiler”, Baydar, Oya (Der.), 75 Yılda Köylerden Şehirlere (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları): 67-74.

Öz, Özlem ve Zuhre Aksoy (2019), “Challenges of Building Alternatives: The Experience of a Consumer Food Co-Operative in Istanbul”, Food, Culture ve Society, 22 (3): 299-315.

Öz, Özlem ve Zuhre Aksoy (2023), Food Co-Operatives in Turkey: Building Alternative Food Networks (London: Routledge).

Özden, Fatih (2020), “Gıda Etiği Bağlamında Topluluk Destekli Tarım Modeli Üzerine Bir İnceleme”, Türkiye Biyoetik Dergisi, 7 (3): 84-98.

Özden, Fatih (2017), “Doğadan Tüketicilere Tarımda Kapitalist Tahakkümün Kimi Görünümleri, Yabancılaşma ve Alternatifler Üzerine”, Praksis, 43 (1): 741-765.

Özdoğan, Huri Kiraz (2023), “Tarımlaştırma ve Tarımsızlaştırma: İstanbul’da Bostancılığa Bütünsel Bakış Denemesi”, Eğitim Bilim Toplum, 21 (82): 173-207.

Öztürk, Fundanur (2021), “Tarımda Girdi Maliyetleri Arttı, 12 Yılda Çiftçilerin Yarısı Tarımdan Uzaklaştı: ‘Dayanacak Gücüm Kalmadı’”, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-58746985> (25.08.2024).

Pamuk, Şevket (1999), “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında İaşe Politikası ve Köylülük” Baydar, Oya (Der.), 75 Yılda Köylerden Şehirlere (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları): 57-64.

Patel, Raj (2013), “The Long Green Revolution”, The Journal of Peasant Studies, 40 (1): 1-63.

Renting, Henk Marsden, Terry ve Jo Banks (2003), “Understanding Alternative Food Networks: Exploring the role of Short Food Supply Chains in Rural Development”, Environment and Planning, 35 (3): 393-411.

Renting, Henk Schermer, Markus ve Adanella Rossi (2012), “Building Food Democracy: Exploring Civic Food Networks and Newly Emerging Forms of Food Citizenship”, International Journal of Sociology of Agriculture and Food, 19 (3): 289-307.

Shiva, Vandana (2023), “Umut, Sağlık ve Mutluluk Bahçeleri – Her Yerde” Beyond İstanbul, 14: 88-96.

Sönmez, Mustafa (1987), “Türkiye’de Tarım ve Büyük Burjuvazi”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 11/7.

Shaw, Ohn (2007), World Food Security: A History Since 1945 (New York: Palgrave Macmillan).

Shutter, Olivier de (2014), “The Transformative Potential of the Right to Food”, BM İnsan Hakları Konseyi'nin 25. Oturumu'na sunulan nihai rapor, <https://digitallibrary.un.org/record/766914?ln=en&v=pdf> (25.08.2024)

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin (1974), Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı, (Ankara: ODTÜ yayını, No. 24).

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin (1999a), “Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları (Modernleşme Çabaları)”, Baydar, Oya (Der.), 75 Yılda Köylerden Şehirlere (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları): 43-56.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin (1999b), “Tarımsal Teknolojide İlk Gelişmeler: İlk Makineleşme”, Baydar, Oya (Der.), 75 Yılda Köylerden Şehirlere (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları): 6-8.

Tezel, Yahya (1982), Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları).

Tunç, Beyza ve Nevin Demirbaş (2022), “Tarım Sektöründe Kırsal Kadının Rolü ve Türkiye İçin Kırsal Kadın Özneli Organizasyonların Önemi”, XVIII.

IBANESS İktisat, İşletme ve Yönetim Bilimleri Kongreler Serisi (Ohrid / Kuzey Makedonya Cumhuriyeti).

Venn, Laura Kneafsey, Moya Holloway, Lewis Cox, Rosie Dowler, Elizabeth ve Helena Tuomainen (2006), "Researching European 'Alternative' Food Networks: Some Methodological Considerations", *Area*, 38 (3): 248-258.

Whatmore, Sarah, Pierre Stassart ve Henk Renting (2003), "What's Alternative About Alternative Food Networks?", *Environment and Planning*, 35: 389-391.

Yalçın, Arman Zafer (2022), "Yerel Kalkınma Bağlamında Kooperatifler ve Belediye Etkileşimi", *Maliye Araştırmaları Dergisi*, 8 (1): 1-20.

Yarkın, Güllistan (2010), "Türkiye'deki İç Dönük Sermaye Birikim Sürecinde Dünya Bankası'nın Rolü", *Praksis*, 23: 139-172.

Yavaşoğlu, Fahriye ve Tanyel Özelçi Ecerel (2023), "Aktör Ağ İlişkileri Bağlamında Sosyal Sermaye, Yerel Kooperatifler, Bölgesel Kalkınma: İzmir, Ödemiş Bademli Kooperatifi", *Bölgesel Kalkınma Dergisi*, 1 (4): 374-397.

Yenal, Zafer (1999), "Food TNCs, Intellectual Property Investments And Post-Fordist Food Consumption: The Case of Unilever and Nestlé in Turkey", *International Journal of the Sociology of Agriculture and Food*, 8: 21-34.

Yılmaz, A., Toydemir, B., Keskin, C., Yıldırım, C., Kocacıbağcı, E., Elhan, E., Seymen, F., Kalyoncu, G., Kılıç, H., Fırat, K., Özbakır, M., Mihçı, M., Ülker, N. Bulut, N., Elhan, N., Günay, Ö.S., Yıldırım, T., Uludağ, Ü., Bulut, V., Kadıköy Kent Dayanışması, Kadıköy Kooperatifi, Karşı Lig (2020), *Yeniden İnşa Et: Caferağa ve Yeldeğirmeni Dayanışmaları Yatay Örgütlenme Modeli* (İstanbul: NotaBene Yayınları).

**YENİ NESİL KOOPERATİFLERİN ALTERNATİF
KAMUSAL ALAN AÇMA VE GIDA EGEMENLİĞİ
İDEALLERİNİN KESİŞİMİNDE SON YILLARDAKİ
SEYRİ: KADIKÖY KOOPERATİFİ ÖRNEĞİ***

**THE RECENT TRAJECTORY OF NEW GENERATION
COOPERATIVES AT THE INTERSECTION OF
CREATING AN ALTERNATIVE PUBLIC SPHERE AND
FOOD SOVEREIGNTY IDEALS: THE CASE OF
KADIKÖY COOPERATIVE****

İrem SOYSAL AL***

ÖZ

Bu makale, Türkiye’de kentli “yeni nesil” gıda kooperatiflerinin nasıl bir alternatif kamusal alan ve örgütlenme/siyaset rasyonalitesi inşa etmeye çalıştığını ve bu bağlamda halkların gıda egemenliğini örmede nasıl bir rolleri olduğunu ele almaktadır. Bu tartışmaları 2018-2019 döneminde ve 2024’te gerçekleştirilen on beş derinlemesine görüşme ve katılımcı gözleme dayanan saha çalışmalarının ışığında yapmaktadır. Yatay ve katılımcı bir alternatif örgütlenme modeli ile gıda egemenliği hareketinde kendini konumlandıran Kadıköy Kooperatifi 2018-2020 yıllarında gıdayı vesile edinerek alternatif kamusal alan açmaya çalışan alandaki öncü aktörlerden biridir. Bu sebeple, bu makale

* Bu makalenin ilk kısmında Doç. Dr. Burak Gürel’in danışmanlığında Koç Üniversitesi’nde 2020’de yazdığım doktora tezimdaki sahadan ve tartışmalardan konu bağlamında faydalanılmıştır.

** Yayına temel oluşturan bu saha çalışması, Maltepe Üniversitesi’nde 2 Mayıs 2024 tarihinde yapılan Etik Kurulu toplantısında değerlendirilmiş ve etik ilkelere uygun olduğuna 2024/09-12 karar numarası ile oybirliğiyle karar verilmiştir.

*** Dr., Bağımsız Araştırmacı, iremsoysal.al@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5604-4756>.

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 24.07.2024

Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 25.09.2024

Kadıköy Kooperatifi deneyimine odaklanmakta ve bu örnekten yola çıkarak son yıllarda Türkiye’deki siyasi, ekonomik ve toplumsal dinamiklerin bu kooperatifleri ideallerine giden yolda nasıl etkilediğini irdelemektedir. Bu kooperatiflerin yurttaşları gıda siyasetine dahil etme çabalarını ve mevcut işleyişlerini kıyaslamalı bir perspektifle ortaya koymakta, bu örgütlenmelerin varlığını ve simgesel önemini katılımcılarının sözlerine kulak vererek tartışmaktadır. 2020 sonrasında bu kooperatiflere olan ilginin azalması ve bu örgütlenmelerin seyrine dair sosyolojik analizlerin yetersiz olması sebebiyle bu makale alana özgün bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yeni Nesil Kooperatifler, Gıda Egemenliği, Alternatif Kamusal Alan, Kadıköy Kooperatifi, Yatay Örgütlenmeler.

ABSTRACT

This article discusses how “new generation” urban food cooperatives in Turkey attempt to build an alternative public space and organizational/political rationality and what these efforts signify in the context of food sovereignty movement. It draws on data from fifteen in-depth interviews and participant observations conducted during field studies in 2018-2019 and 2024. Kadıköy Cooperative emerged as a pioneering actor in this field with a horizontal and participatory organizational model between 2018 and 2020. Thus, this paper focuses on the Kadıköy Cooperative case and, based on this example, examines how the political, economic, and social dynamics of recent years have influenced new-generation food cooperatives in Turkey on their path toward these ideals. It presents the efforts and current operations of these cooperatives to engage citizens in food politics from a comparative perspective. It discusses their existence and symbolic importance by listening to the voices of their participants. Due to the decline in interest in these cooperatives after 2020 and the lack of sociological analyses on the trajectory of these organizations, this article aims to provide an original contribution to the field.

Keywords: New Generation Cooperatives, Food Sovereignty, Alternative Public Space, Kadıköy Cooperative, Horizontal Organizations.

GİRİŞ

Kentli yurttaşların örgütlediği gıda kooperatifleri ve kırsalda kooperatifçiliği merkezine alan belediye projeleri ekolojik/organik beslenmeye olan ilginin artması ve bu gıdaların erişilebilir olması gerektiğine dair arayışın belirgin olmasıyla beraber önemli konular haline gelmiştir. Özellikle 2017-2020 yılları arasında kentlilerin gönüllülük prensibiyle örgütlendiği, ekolojik/organik tarım yapan küçük-orta ölçekli üreticileri aracısız bir şekilde tüketiciyle buluşturan platformların sayısının büyük şehirlerdeki kısa süredeki artışı dikkat çekici olmuştur. Bu yıllarda İstanbul'da sayısı on beşi bulan bu aktörlerin birçoğu Türkiye'de yeni yeni konuşulmaya başlayan "gıda egemenliği" hareketinde kendilerini konumlandırmış; bu bağlamda, üreticilerin ürettikleri gıdaların üretim ve dağıtım süreçleri üzerinde tam kontrol sahibi olma hakkını, yerel ekolojik tarımı ve tüm tüketicilerin bu sağlıklı, ekolojik gıdalara erişme hakkını önemseyen ilkeler üzerinden örgütlenmişlerdir (Soysal Al, 2020a).

Kendi yerellerinde, gıdaya dair alternatif üretim-tüketim-dağıtım ilişkileri kurmaya çalışırken yatay ilişkiler yoluyla yurttaşları gıda siyasetine ve yerellerinde katılımcı bir demokrasiye davet eden bu kooperatifleri doktora tezimde "yeni nesil" gıda kooperatifleri olarak ele almaktaydım (Soysal Al, 2020a). Onları "yeni nesil" yapan bir örgütlenme modeliyle ülkemizdeki katılımcı olmayan ve hiyerarşik yapılı geleneksel kooperatifçilik anlayışından ayrışan bu kooperatifler "gıda egemenliği" tartışmaları ve "alternatif kamusal alan"ın inşasına dair tartışmalar bağlamında önemsenmesi gereken aktörlerdir. Bu iki meseleyi birbiriyle ilişkisi bağlamında ele almak elzemdir. Zira üreticiler, ekoloji ve tüketiciler lehine gıda ilişkileri örmeyi amaçlayan halkların gıda egemenliği ancak gıda-tarım ilişkilerinin demokratik ve tabandan yükselen kolektif bir tepki ile yeniden inşa edilmesiyle mümkün olacaktır (Nyéleni Deklarasyonu, 2007).

Yeni nesil tüketim kooperatiflerini de içerisinde konumlandırdığım, daha büyük bir başlık olarak "kolektif ekolojik gıda inisiyatifleri"ne dair ilginin belirgin biçimde arttığı 2017-2021 yıllarında alternatif gıda inisiyatiflerini ele alan kıymetli çalışmalar yapılmıştır (İnce ve Kadirbeyoğlu, 2020; Karakaya, 2016; Abiral ve Atalan-Helicke, 2020; Atalan-Helicke ve Abrial, 2021).¹ Bu kooperatiflere

¹ Karakaya (2016), Türkiye'deki Alternatif Tarımsal Gıda Sistemlerini İzmir'deki üç adet niş inisiyatife odaklanarak bu alternatiflerin dönüşümünü nişlerin İzmir'deki gelişmeleri ile bağlantılı

odaklanan araştırmacılardan Kocagöz ve Doğançayır (2017), Kadıköy Kooperatifi'ni resmi bir kooperatif olarak faaliyet gösterdiği ilk yılında gıda egemenliği hareketi üzerinden ele alması sebebiyle sonraki çalışmalar için önemli bir zemin hazırlamıştır. Kentli gıda kooperatiflerine odaklanan çalışmalardan biri de Gürel'in (2019) yüksek lisans tezidir. Türkiye'deki gıda egemenliği hareketinin herkese sağlıklı ve yeterli gıda sağlamadaki potansiyelini Kadıköy Kooperatifi deneyimine odaklanarak, kırsal-kentsel dinamikler, piyasa entegrasyonu, yerellik ve gıda egemenliği meseleleri etrafında anarşist teoriyi kullanarak tartışmaktadır.

2017-2021 yıllarında kooperatifçiliğe dair akademik ilgi artsa da² kentli yeni nesil gıda kooperatiflerine odaklanan detaylı araştırmalar sınırlı kalmıştır. 2021 yılından sonra ise Türkiye literatüründe kentli yeni nesil gıda kooperatiflerine dair ciddi bir boşluk oluşmuştur. Bu konuda son yıllardaki bir yayın dünyada ve Türkiye'de gıda sisteminin yarattığı iktisadi, toplumsal ve sorunların, mücadelelerin ve çözümlerin tartışıldığı; "Kentsel Mekânlarda Gıda: Sorunlar ve Çözüm Arayışları"nın (Kadirbeyoğlu ve Soysal Al, 2023) da yer aldığı, "Gıdanın Politik Ekolojisi" (2023) derleme kitabıdır. Güncel bir başka kitap ise Özlem Öz ve Zühre Aksoy tarafından (2023) kentli gıda kooperatifi olan BÜKOOP ve bir üretim kooperatifi olan Vakıfköy Kadın Kooperatifi'nde yapılan sahaya araştırmalarına dayanan çalışmadır. Kitapta gıda kooperatifleri ile ilgili olarak, "idealler" ve "pratik gereksinimler" arasındaki gerilimle nasıl başa çıkılacağı, "kooperatif ruhu" ile "başarı" kavramlarının anlamları gibi konulara odaklanılmakta, bu tip inisiyatiflerin mevcut gıda sisteminin dönüşümü için taşıdığı potansiyel ele alınmaktadır. İdealler ve gereksinimlerin üretim

---

biçimde ele almaktadır. İnce ve Kadirbeyoğlu (2020) İstanbul'daki alternatif gıda ağlarındaki gıda tedarik süreçlerinin topluluk odaklı, dayanışmacı pratiklerle nasıl dönüştüğünü incelemekte, alternatif gıda inisiyatiflerinin kentsel ekoloji, ekonomi ve etik bağlamında müşterekler perspektifinden ele alınmasının önemini ortaya koymaktadır. Abiral ve Helicke (2020, 2021) Türkiye ve ABD'de Covid-19 pandemisi sırasında geleneksel ve alternatif gıda tedarik zincirlerindeki aksaklıkların tüketiciler üzerindeki etkilerini ele alarak, kriz dönemlerinin daha kısa tedarik zincirlerinin önemini hangi yönleriyle ortaya çıkardığını alternatif gıda ağları üzerinden tartışmıştır. Alternatif gıda inisiyatiflerini Türkiye'deki bir gıda topluluğu ve kooperatif örneği üzerinden inceleyerek tüketiciler ile üreticiler arasındaki güven ilişkilerinin kriz anlarında güçlendiğini, bu dönemlerde inisiyatiflerin faaliyetlerinin sektöre uğramadığını ortaya koymuştur.

² Türkiye'de kooperatifler üzerine yayımlanan *Krizle Karşı Kooperatifler* (Öngel & Yıldırım, 2019) ve *Kooperatifler* (Aysu, 2019) kitapları akademik yazın için oldukça kıymetlidir. *Krizle Karşı Kooperatifler* genel hatlarıyla geleneksel üretici kooperatiflerini, kooperatiflerin kurumsal yönetimini ve bazı yerel yönetimlerin tarımsal gıda projelerini incelemektedir. Aysu, *Kooperatifler* (2019) kitabında Türkiye'deki tarım satış kooperatif birliklerini, tarım kredi kooperatiflerini ve köy kalkınma kooperatiflerini ele almaktadır (Soysal Al, 2020b, s.137). Nizam (2021)'in "Yeni Nesil Kooperatifler: Topluluk, Aidiyet ve Yer Temellilik" kitabı dünyanın çeşitli yerlerindeki yeni nesil kooperatifçilik ve topluluk oluşturma deneyimlerini ele alan önemli bir yayındır. Yıldırım ve Öngel'in (2021) derleme kitabı da eğitim kooperatifleri, sosyal kooperatifler, bilişim kooperatifleri gibi pek çok kooperatifi Türkiye ve dünyadan çeşitli deneyimler sunarak bir tarihsellikte tartışmaktadır.

kooperatifleri ve kentli gıda kooperatiflerini nasıl etkilediğini tartışan daha çok araştırmaya ihtiyaç vardır. Bu mesele bu makalenin ikinci kısmında sahanın ortaya çıkardığı önemli konulardan biri olacak ve Kadıköy Kooperatifi deneyimi üzerinden tartışılacaktır.

Kentli yeni nesil gıda kooperatiflerinin 2017-2020 yıllarında alternatif gıda-tarım ilişkilerini nasıl kurmaya çalıştıkları önemli bir araştırma konusudur. Bu mesele önceki yayınları ve doktora tezimde (2020a, 2020b) ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.³ Ancak bu makalenin temel tartışma konusu “yeni nesil” kooperatifler olarak ele alacağım örgütlenmeleri doktora tezimde de işaret ettiğim ve bu kooperatifleri “yeni nesil” yaptığını iddia ettiğim şu ortak niteliklere odaklanarak gelişmiştir: gıda egemenliği perspektifiyle şekillenen alternatif gıda-tarım ilişkilerinin inşasına katkıda bulunmaya çalışırken bu kooperatiflerin gıdadan doğru “alternatif kamusal alanı” ve alternatif bir örgütlenme/politika örme çabaları.⁴ Dolayısıyla, bu makale, önce 2017-2020 döneminde gıda egemenliği hareketi ile ilişki halinde bu kooperatiflerin nasıl bir alternatif kamusal alan ve alternatif örgütlenme rasyonalitesi örmeye çalıştığını ve bu anlamdaki potansiyelini tartışacak, sonrasında bu yeni aktörlerin bu anlamda nasıl bir seyirlerinin olduğu meselesini güncel veriler ile ele alacaktır.

---

³ Kısaca bahsetmek gerekirse, kentli yeni nesil gıda kooperatiflerinde yurttaşlar ekolojik/organik üretim yapan üretim kooperatifleriyle ve küçük-orta ölçekli ekolojik üretim yapan çiftçilerle konvansiyonel üretim, tüketim ve dağıtım ilişkilerine alternatif prensipler etrafında dayanışmaktadır. Ekolojik tarım teknikleri kullanan ve yerel yadigar tohumları tercih eden, üretimi bir şirket gibi kâr maksimizasyonuna indirgemeyen üretici ve üretici örgütlenmelerini desteklemeleri açısından endüstriyel ve şirketleşmiş gıda-tarım ilişkilerine alternatif ilişkiler önermektedir. Üreticileri tarım kimyasalları, katkı maddeleri, gıda boyaları ve koruyucu maddeler gibi halk sağlığını tehdit eden girdileri kullanmamaktadır. Endüstriyel şirketleşmiş tarımın halk sağlığını ve biyolojik çeşitliliği tehdit etmesine ve üreticileri şirket girdilerine mahkûm etmesine karşı üretici ve tüketici dayanışması kurmaya çalışmaktadır. Sağlıklı gıdanın herkes için erişilebilir olduğu aracısız ve adil üretim-tüketim ilişkilerini teşvik ederek üretim ve tüketim ilişkilerini toplum yararına desteklemeleri mevcut düzene alternatif gıda-tarım ilişkileri örmeyi hedeflediklerini göstermektedir. Bu yöndeki somut pratikleri ve çabalarına dair örnekler ve tartışmalar önceki çalışmalarımda mevcuttur (Soysal Al, 2020a, 2020b).

⁴ Bu konuda yapılmış son yayınlar tarandığında Oba ve Özsoy’un (2023) kitabına rastlanmaktadır. Kitapta yazarlar, alternatif gıda kooperatifleri üzerine lisansüstü tezleri yazıldığını belirterek bu çalışmaların bu örgütlenmeleri aracısız sağlıklı gıdayı gıda egemenliği perspektifiyle yaygınlaştırmaya çalışan aktörler olarak ele aldığını söylemiş, kitapta bunlardan farklı olarak (özgünlüğünün bu bakıştan geldiğini söyleyerek) bütüncül bir perspektif sunulduğunu iddia etmiştir. Bu ifade bağlamında, tezime de referans vererek, bu çalışmalarda, bahsi geçen organizasyonlardaki gönüllülerin politik kaygılarla hareket eden aktörler olarak tartışılmadığını ve bu yapıların kamusal alan açan politik organizasyonlar olarak ele alınmadığını (s. 14) ifade etmiştir. Yapılmadığı iddia edilen bu alternatif kamusal alan tartışmalarının benzeri 2020 yılındaki tezimde ilgili bölüm başlıklarının altında mevcuttur (s. 288-355). Bu konuda yapılmış, güncel saha verilerine dayalı çalışmalara ihtiyaç olması sebebiyle makalede, tezde yaptığım bu tartışmaları 2024 sahası ile besleyip ele almayı, böylelikle 2020 sonrası alandan ilgili literatürlere özgün ve güncel bir katkı sunmayı umuyorum.

1. MAKALENİN KONUSU VE ÖZGÜN DEĞERİ

Doktora saha araştırmamı gerçekleştirdiğim 2018-2019 yılından bu yana “yeni nesil kooperatifler” akademik ve akademik olmayan alanlarda gittikçe daha az görünür ve konuşulur hale gelmiştir. O günlerde bu aktörler arasında gözlenen artan iletişim ve kooperatif sayısındaki belirgin artış umut verici bir ağa dönüşme potansiyeline işaret ediyordu ancak 2020 sonrasında bu gerçekleşmedi. Bunun 2020 sonrasında neden gerçekleştirilemediğine dair detaylı analizler yapılmaması hem akademik hem de aktivist alanda ciddi bir boşluk yaratmıştır. Bu sebeple, bu makale yatay ve katılımcı bir alternatif örgütlenme modeli ile gıda egemenliği hareketinde kendini konumlandıran ve gıdayı vesile edinerek alternatif kamusal alan açmaya çalışan öncü aktörlerden biri olması sebebiyle Kadıköy Kooperatifi’ne odaklanacak, bu anlamda süreç içerisinde nasıl bir yol alındığını ele alacaktır. Bunu kooperatif gönüllülerinin deneyim ve yorumlarına ses vererek yapacak, beş yıl öncesinin verileri ile kıyaslamalı bir perspektif sunacaktır. Böylelikle, makale hem akademik hem de aktivist alanda bugün yapılması gerekli olan tartışmalara katkıda bulunmaya çalışacaktır.

2. ÇALIŞMANIN TEMEL SORULARI

Doktora tezim Kadıköy Kooperatifi örneğine odaklanarak ve benzer kooperatifleri inceleyerek, Türkiye’de kentli “yeni nesil” kooperatifleri “yeni nesil” kılan iki temel özellik olduğunu iddia etmekteydi: 1) öz örgütlenme ve öz yönetim zihniyetine ve yatay bir örgütlenmeye dayanan alternatif bir örgütlenme modeli kurmak, 2) halkların gıda egemenliğine dayanan bir siyasi rasyonaliteyi yaymak (Soysal Al, 2020a). Bu yazı, gıda politikalarına ilişkin böyle bir örgütsel modelin ve bakış açısının yurttaşları yerelde alternatif bir gıda-tarım siyasetine dahil etme hedefiyle nasıl bir ilişkisi olduğunu irdelleyecektir. Böylelikle, Türkiye’de gıda politikasının “alternatif” örgütlenmesi etrafında pratikte gıda egemenliği talebinde bulunmak ve yerelde katılımcı bir toplumsallık inşa etmek yolunda bu aktörlerin deneyimlerine ışık tutacaktır. Bunun için makalenin ilk kısmında tartışılacak olan ve 2018-2019’daki saha çalışmama dayanarak tartışacağım soru şu şekildedir: Yeni nesil kooperatifler gıda egemenliği perspektifiyle şekillenen alternatif gıda-tarım ilişkilerinin inşasına katkıda bulunmak için alternatif bir kamusal alanı nasıl inşa etmeye çalışmışlardır? Bu alternatif kamusal alanın Türkiye’nin siyasi bağlamında ve şirketleşmiş gıda-tarım politikalarının baskın olduğu bir dönemde halkların gıda egemenliğini örmede nasıl bir rolü ve önemi vardır? Kadıköy Kooperatifi örneği üzerinden güncel saha verilerimle ilk soruyla kıyaslamalı bir şekilde konuyu tartışmamı sağlayacak olan ikinci soru ise şu şekildedir: Son beş yıl içerisinde değişen siyasi, ekonomik ve toplumsal bağlam ile yerel dinamikler, yeni nesil kooperatiflerin bu hedeflerine

giden yolda yurttaşları gıda siyasetine dahil etme çabalarını, pratiklerini ve mevcut işleyişlerini nasıl etkilemiş ve dönüştürmüştür? Bu dönüşümün nedenlerini, sonuçlarını ve bu deneyimin kendisini nasıl değerlendirebiliriz? Bu sorunun cevabını ise makalenin ikinci kısmında ele alacağım.

3. ARAŞTIRMA METODOLOJİSİ

Bu çalışma, nitel araştırma yöntemleri kullanılarak yürütülmüştür. Araştırma iki dönemde yapılan saha çalışmalarını kapsamaktadır: 2018-2019 dönemi ve Mayıs-Haziran 2024 dönemi. İlk saha çalışması için 2019 yılında kooperatifte altı ay ila iki yıldır gönüllü olan sekiz katılımcı ile derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmeler, 2018 ve 2019 yıllarında gerçekleştirilen katılımcı gözlemlerle desteklenmiştir. Katılımcı gözlem deneyimi, Kadıköy Kooperatifi'nde gerçekleştirdiğim gönüllü faaliyetlerim sırasında düzenli olarak katıldığım haftalık toplantılar, çeşitli çalışma grupları ve kamuya açık etkinlik ve atölye çalışmalarının organizasyonundaki aktif rolüme dayanmaktadır. Bu süreç, kooperatifin geliştirmeyi amaçladığı alternatif gıda-tarım ilişkilerini ve uygulamaya çalıştığı alternatif örgütlenme modelini daha iyi anlamama yardımcı olmuştur. Diğer yeni nesil tüketici gıda kooperatiflerinin gönüllüleri ile ortak olarak düzenlenen etkinliklerdeki etkileşimlerimiz benzer örgütlenmeleri yakından gözlemlememi sağlamıştır. Kadıköy Kooperatifi'nde Örgütlenme Birimi'nin bir üyesi olarak, kooperatifin sürdürmeyi amaçladığı yatay ve demokratik örgütlenme modeli üzerindeki çalışmalara aktif olarak katılmam kooperatifin temel değerlerini koruyarak daha kapsayıcı ve katılımcı bir alternatif kamusal alan inşa etme amacına dair derinlemesine düşünmeme sebep olmuştur.

İkinci saha çalışması 2024 yılının Mayıs ve Haziran aylarında gerçekleştirilmiş olup, kooperatifte altı aydan üç yıla kadar farklı sürelerde aktif olan beş gönüllü ve 2019'dan beri kooperatifte bulunan iki gönüllü ile yapmış olduğum toplam yedi derinlemesine görüşmeye dayalıdır. Her bir görüşme yaklaşık bir buçuk saat sürmüştür. Özetle, araştırmanın metodolojisi, on beş derinlemesine görüşme ve katılımcı gözlemleri içermektedir. Kooperatifin aktif gönüllü sayısının 2018'de yaklaşık otuz kişi iken 2024'te on kişi civarına düştüğü göz önüne alındığında, yapılan toplam derinlemesine görüşme sayısı Kadıköy Kooperatifi'nin örnekleme açısından ve kıyaslamalı bir perspektif sunması açısından yeterli bulunmuştur.

Derinlemesine görüşmeler aracılığı ile şekillenen nitel araştırma, yalnızca tanımlayıcı-betimleyici bir araştırma değil, aynı zamanda araştırma sınırlılıkları dâhilinde neden-sonuç ilişkilerini gözeterik düşünce üreten açıklayıcı nitel bir çalışma olmayı hedefler şekilde tasarlanmıştır. Görüşmeler yukarıda belirtilmiş

olan temel sorular etrafında şekillenen yarı yapılandırılmış sorular aracılığı ile yapılmıştır. Ayrıca, araştırmacı olarak, sahamın gerçekleşeceği kooperatifte eskiden gönüllü olmam katılımcılara ulaşmak ve söylediklerini anlamlandırmam açısından yardımcı olmuştur. Öte yandan, kişisel deneyimlerimin sahayı yaparken gerçekleşecek muhtemel duygu ve düşüncelerimi yönlendirmemesi konusunda tetikte olmam açısından “düşünümsellik” araştırma sürecimin ve bulguları analiz sürecimin bir parçası olmuştur.

Bu noktada düşünümsellik meselesini biraz daha açmak isterim. Nitel araştırmalarda araştırma süreci araştırmacının bakış açısından süzüldüğü için araştırmacı olarak kendi pozisyonuna dair farkındalık içinde olmak önemlidir (Harmanşah ve Nahya, 2018: 22). Bu yüzden, araştırmacının konumunun, kişisel deneyimlerinin, fikir ve değerlerinin, arka planının, katılımcılarla olan ilişkisinin araştırmayı nasıl etkileyebileceğini tanımak anlamına gelen düşünümsellik saha ve bulguların şekillenmesi sürecinde önemli bir role sahip olmalıdır (Denzin ve Lincoln, 2018: 110). Bununla ilgili olarak düşünümsellik, aktivist araştırmacı kimliğimin, yani araştırmayı 2018-2019 döneminde kooperatifte yoğun emek harcamış olan bir araştırmacı olarak yürütüyor olmamamın, çalışmama etkisini göz önünde bulundurmamı sağlamıştır. Bu perspektif, yurttaşları gıdayı politik bir mesele olarak görmeye teşvik eden bir sürecin örgütlenmesine katkı sağlayan aktörlerden biri olduğumu araştırma boyunca ve analiz aşamasında aklımda tutmamı sağlaması açısından kritik bir role sahiptir. Lassiter’in (2005) işbirlikçi etnografi modelinde tartıştığı gibi, gerçekleştirdiğim iki saha çalışması boyunca gerek mevcut Kadıköy Kooperatifi gönüllüsü gerekse eski kooperatif gönüllüsü olarak konumum çeşitli avantajlar sağlamıştır. Görüşmecilerle kurduğum güven ilişkisi görüşmecilerin bana, diğer araştırmacılara vereceklerinden çok daha açık, samimi ve derin bilgiler sunmalarına yol açmıştır. Bu süreçte, Breen’in de belirttiği gibi (2007:163), görüşmecileriyle benzer deneyimlere sahip bir araştırmacı olmam kooperatifin içindeki anlam ve değerleri kolayca kavrayıp aktarabilmem konusunda yardımcı olmuştur. Görüşme akışında katılımcıların söylediklerini ve kullandıkları jargonları daha iyi anlamama, vurguladıkları noktaları kaçırmayıp o noktaları daha iyi irdelememe katkıda bulunmuştur. Düşünümsellik, bu avantajları tarafsız bir şekilde yönetmek için refleksif bir yaklaşımı sürekli devrede tutmamı gerektirdiğinden veri toplama sürecinde bana avantaj sağlayan konumumun araştırma bulgularına nasıl etki edebileceğini her zaman eleştirel bir gözle değerlendirmeye yönlendirmiştir. Analiz ettiğim birçok olay ve etkinliğin içerisinde yer almam sebebiyle yapmamın olası olduğu duygusal yorumlamaları fark ederek bunların önüne geçmemi sağlamıştır. Buna paralel olarak, veri toplama sürecinde yalnızca katılımcı gözlemlerle yetinmeyip, katılımcı gözlem yaptığım dönemde yoğun bilgi elde etmeme rağmen beni 2018-2019 verilerini

sekiz derinlemesine görüşme ile destekleme kararına yönlendirmiştir. Düşünümsellik, ayrıca, kooperatifin 2020 sonrası dinamiklerinin değiştiğini gözlemlediğimde, önceki gönüllülük deneyimlerimin bu yeni duruma dair analizlerime etki edebileceği noktalar üzerine düşünmemi sağlamıştır. Böylece, topluluğun hem eski hem de yeni dinamiklerine dair sosyolojik analizler yaparken kendime dair de bir eleştirel bir perspektif geliştirmemi mümkün kılmıştır. Bu sebeplerle düşünümsellik bu çalışmayı metodolojik anlamda güçlendirmiş ve daha güvenilir ve zengin bir tartışma sunmama yardımcı olmuştur.

4. 2000'Lİ YILLARDA TÜRKİYE'DE YÜKSELEN ALTERNATİF ARAYIŞI

Türkiye'de neoliberal tarım politikaları 1980'li yıllardan itibaren kademeli olarak uygulanmaya başlanmıştır. 1990'ların ortalarından bu yana gıda sektöründeki şirket egemenliği, ulusal ve ulus ötesi şirketlerin ortaklıkları ve ulusal markaların ulus ötesi şirketler tarafından satın alınması yoluyla gittikçe derinleşmiştir. 1999 ve 2001'deki ekonomik krizler Dünya Bankası ve IMF'nin baskısıyla Türkiye'yi Tarımsal Reform Uygulama Projesi'ni imzalamaya itmiştir. Tarım Reformu, tarıma ayrılan kaynakların verimliliğinin artırılması ve daha iyi bütçe planlaması (Akder, 2011) hedefleriyle devletin gıda ve tarım piyasasının koşullarını, fiyatları ve tarımsal ürünlerin hacmini manipüle etmediği serbest piyasaya doğru bir dönüşümü hedeflemiştir (Keyder ve Yenal, 2013: 201). Dolayısıyla, Tarım Reformu ile birlikte Tohum Kanunu, Şeker Kanunu, Tütün Kanunu gibi kanun ve yönetmeliklerle gelen ciddi bir dönüşüm süreci başlamıştır. Bu sürecin ana hattı kamu iktisadi teşekküllerinin özelleştirilmesi (şeker fabrikalarının ve TEKEL'in özelleştirilmesi vb.), sözleşmeli çiftçiliğin yaygınlaşması, sertifikalı şirket tohumlarına bağımlılığın artırılması, kooperatif birliklerinin işlevsizleştirilmesi üzerine kurulmuştur. Bu koşullar başta ulusötesi şirketler olmak üzere sermayenin tarım-gıda politikaları üzerindeki hakimiyetini, dolayısıyla şirketleşmiş gıda rejimini güçlendirmiş, küçük-orta ölçekli üreticileri pazarda güçlü şirketler ve tarım işletmeleri ile yalnız başlarına yüzleşmek durumunda bırakmıştır (Aydın, 2010; Keyder ve Yenal, 2013; Soysal Al, 2020a).

Şirketleşmiş gıda rejimi, süpermarketleşme süreçleriyle de el ele gitmiştir. Türkiye'de hipermarketlerin, süpermarketlerin ve indirim marketlerinin sayısı 2000'li yıllarda oldukça artmıştır (Keyder ve Yenal, 2013). 2000'li yıllardan itibaren, işlenmiş ve dondurulmuş gıdalardan tarımsal girdilere kadar tüm alanlarda gıda ve tarım sektöründe şirketlerin hâkimiyeti söz konusudur. Bu süreçler tüketicileri ve üreticileri gıda-tarım şirketleri ve süpermarketlere bağımlı hale getirmiş, paketlenmiş gıdaların tüketimini artırmış, tüketicilerin pestisitlere, katkı maddelerine ve koruyuculara yüksek miktarda maruz kalmalarına sebep

olmuştur. Sağlıksız gıdanın getirdiği riskler konusundaki uzman söylemleri tüketiciler arasındaki gıda kaygısını derinleştirmiş ve gıda-tarım konusundaki tartışmaları artırmıştır (Soysal Al, 2017).

Tükettiğimiz gıdalara dair bu endişeler, başta organik ürünler olmak üzere, tüketiciler arasında sağlıklı gıda alternatiflerine dair bir arayışı büyütülmüştür. Türkiye’de organik gıda üretimi, devletin dönüm başına organik tarıma verdiği destek ve artan tüketici talebi ile birlikte, Organik Tarım Kanunu’nun yürürlüğe girdiği 2004 yılından 2017 yılına dek beş katına çıkmıştır (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2020). Ancak organik pazar çoğunlukla ihracata yöneliktir, organik sertifikalı girdiler ve sertifikasyon süreci küçük üretici için maliyetlidir. Yüksek maliyetler sebebiyle piyasadaki fiyatları ancak üst sınıflar tarafından karşılanabilmektedir.⁵

Küçük-orta ölçekli üreticileri endüstriyel gıda-tarım ilişkilerinde savunmasız hale getiren bu koşullar üreticilerin şirketleşmiş gıda ilişkilerine alternatif olacak bir düzene yönelik ihtiyacı artırmış ve halkın tepkilerini kolektif bir şekilde göstermesi gerektiğine dair kanıyı yaygınlaştırmıştır. Giderek daha fazla tüketici, sağlıklı gıda arayışına ek olarak, yadigâr tohumları, ekolojiyi korumak ve küçük çiftçilerin üretim koşulları gibi meseleler üzerinden duydukları endişeyi politik bir zeminde tartışmaya başlamıştır. Bununla ilgili harekete geçmek ihtiyacı oluşmuş ve bu koşullar yurttaş temelli, kolektif ve ekolojik gıda girişimlerinin yükselişinde önemli bir rol oynamıştır. Bu girişimler, doğrudan ilişkiler yoluyla kendi güven ve gözetim mekanizmalarını inşa ederek, konvansiyonel gıda ilişkilerine alternatif üretim, tüketim ve dağıtım ilişkileri kurmayı amaçlamaktadır. Ayrıca, sertifikasyon süreçlerine sıkıştırılan küçük çiftçiler için başka bir finansal ve bürokratik yük yaratmadan sağlıklı gıdaları daha büyük bir nüfus için erişilebilir kılmak adına da alternatif bir alan açmaya çalışmaktadırlar.⁶

Türkiye’de gıda-tarım sektöründeki ve ekonomideki dönüşümlere ek olarak Gezi Direnişi ile beliren aşağıdaki koşullar da yurttaş temelli kolektif tüketici gıda

---

⁵ Sertifikasyon ücretlerinin dövize endeksli olması sebebiyle küçük üreticiler için dönüm başına verilen devlet desteği geçen süre içerisinde daha da yetersiz kalmıştır. 1 ABD Doları Temmuz 2014’te 2,12 TL iken Temmuz 2020’de 6,85 TL ve Temmuz 2024’te 33,01 TL olmuştur (TCMB, 2024). Küresel tarım şirketlerinin dövize endeksli organik girdilerinin fiyatları daha da artmış ve geniş tüketici kitleleri açısından bu yüksek maliyetli ürünleri karşılamak iyice güç hale gelmiştir.

⁶ Tarımsal girdi fiyat endeksinde (Tarım-GFE) yıllık %52,20, tarımsal yatırıma katkı sağlayan mal ve hizmetler endeksinde %73,70 artış gerçekleşmiştir (TÜİK, 2024a). Şirketleşmiş gıda rejiminde endüstriyel tarıma mahkûm bırakılan üreticiler girdilere dair bu dramatik fiyat artışından çok fazla etkilenmektedir. Üreticilerin endüstriyel girdilere daha az bağımlı hale gelmelerini destekleyecek ve üreticiyi destekleyen makro politikalara ihtiyaç bir aciliyete dönüşmektedir. Bununla birlikte, üreticiler ve tüketiciler arasındaki aracılardan ortadan kalktığı, tabandan ve yerellerinden harekete geçen üretici ve tüketici kooperasyonu ve bu talebin büyütülmesi daha da önemli hale gelmiştir.

girişimlerinin ortaya çıkmasında oldukça önemli bir etkiye sahiptir. Haziran 2013'teki Gezi Parkı'nda deneyimlenen kolektif iş bölümü ve demokratik tartışma deneyimi sonrasında aynı değerlerle sürdürülen mahalle dayanışmalarında gıda gibi günlük ve ortak bir kaygı etrafında oluşacak yatay ve katılımcı platformların fikri temelleri atılmıştır. Kentli yurttaşlar, kendi yerlerinde sağlıklı gıdayı bir amaç ve araç edinerek alternatif bir kamusal alan inşa etmek için bu girişimlere giderek daha fazla dahil olmuşlardır. Bunda mevcut hükümetin Gezi Direnişi'nden sonra kitlesel protestoları bastırması ve yurttaşlara endişelerini dile getirmeleri için çok az alan bırakmasının önemli bir payı vardır.

Bu kolektif örgütlenmeler sadece yurttaşların gıda riskleri konusundaki artan endişelerinin değil, aynı zamanda tohum politikalarından, küçük çiftçilerin tarımı bırakmasına, ekolojik yıkıma davet çıkaran neoliberal projelerin yaygınlaşmasına kadar birçok konudaki tepkilerinin ürünüdür. Bu dinamikler güçlü bir toplumsal harekete dönüşme de gıda etrafında kolektif inisiyatiflerin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Bu örgütlenmelerle birlikte, AKP iktidarı tarafından sınırlı bir bütçe ayrılan muhalefet partilerinden Ovacık ve Seferihisar gibi belediyeler de çeşitli aktörleri bir araya getirerek, kooperatif örgütlenmelerini teşvik eden, doğrudan ekolojik çiftçi pazarlarını örgütleyen projeler hayata geçirmeye başlamıştır.

Türkiye gıda-tarım politikasındaki ve gıda sektöründeki dönüşümler ile yukarıda bahsedilen sosyo-ekonomik koşullar Türkiye'de "alternatif" gıda pazarını geliştirmiştir. Zincir organik gıda firmaları, küçük-orta ölçekli organik çiftlikler, STK'lar tarafından organize edilen organik çiftçi pazarları, farklı ölçeklerde özel çiftliklerin çevrimiçi "doğal" gıda dükkanları, yeni nesil gıda kooperatifleri bu alternatif kanallardan bazılarıdır (Soysal Al, 2019). Yeni nesil tüketim gıda kooperatifleri yurttaşların kendilerinin kolektif olarak örgütlediği yapılar olması ve kendilerini gıda egemenliği mücadelesinde konumlandıran politik aktörler olmaları açısından diğer aktörlerden farklılaşmaktadır.

5. YENİ NESİL TÜKETİM KOOPERATİFLERİNİN HALKLARIN GIDA EGEMENLİĞİ VE ALTERNATİF KAMUSAL ALANIN İNŞASI BAĞLAMINDAKİ YERİ

Yeni nesil gıda kooperatifleri yukarıda özetlenen neoliberal politikalarla güçlenmekte olan şirketleşmiş gıda-tarım rejiminin zarar verdiği üreticileri, tüketicileri ve ekolojiyi gözetken aktörler olarak, yurttaşları mevcut gıda-tarım ilişkilerinin dönüşümüne katkıda bulunmaya davet etmektedir. Bunun için kendi yerlerinde alternatif bir kolektif alanı birlikte inşa etmeye çağırılmaktadır. Dolayısıyla, bu başlıkta, öncelikle "gıda egemenliği" ve "kamusal alan" kavramlarına konu bağlamında değineceğim. Sonrasında da 2018-2019 sahamın verilerinden yola çıkarak yeni nesil gıda kooperatiflerinin alternatif bir kamusal

alanı nasıl inşa etmeye çalıştığını, bunun halkların gıda egemenliği için nasıl bir potansiyeli olduğunu tartışacağım.

Halkların Gıda Egemenliği

Gıda egemenliği, La Via Campesina'nın kavramı ilk kez dile getirdiği 1996'dan bu yana, özellikle de 2007'de Nyéléni forumundaki tartışmaların ışığında, bir "siyasi proje ve aktivizm," alternatif bir toplumsal hareket ve "alternatif bir analitik çerçeve" olarak görülmektedir (Alonso-Fradejas vd., 2015). Nyéléni Deklarasyonu'nda (2007), gıda egemenliği, halkların ekolojik olarak güvenilir ve sürdürülebilir yöntemlerle üretilen sağlıklı gıdalara sahip olma hakkı ve kendi gıda-tarım sistemlerini kurma hakkı olarak tanımlanmaktadır. Gıda egemenliği hareketi, yerel üreticilerin ve tüketicilerin aktif katılımıyla alternatif gıda-tarım sistemleri inşa ederek şirketleşmiş gıda rejimine direnmeyi amaçlamaktadır. Kendini örgütlemeyi ve işbirliği içindeki ağları teşvik eden politik bir ontoloji önermektedir (Holt-Giménez, 2006). Küçük çiftçilerin haklarını, ekolojik motivasyonlarını ve demokratik değerlerini gözeterek (McMichael, 2016, s. 649), ırk, sınıf ve cinsiyet eşitliğini gıdanın üretimden tüketime tüm süreçlerinde sağlamayı önemseyen bir harekettir (Nyéléni Deklarasyonu, 2007).

Diğer birçok ülkede olduğu gibi, gıda egemenliği perspektifi, Türkiye'de alternatif gıda-tarım ilişkileri kurmayı amaçlayan çeşitli aktörler tarafından benimsenmiştir. Yeni nesil gıda kooperatifleri aktivistlerinin ve Çiftçiler Sendikası'nın özellikle 2017-2020 dönemindeki kayda değer çabaları bunda önemli bir rol oynamıştır. 2018-2020 yılları arasında İstanbul'da sayıları on beşe ulaşan yeni nesil kentli gıda kooperatifleri şirketleşmiş gıda rejiminin gücü karşısında marjinal örneklerdir. Ancak, o zamana dek bu kooperatiflerden ve iş birliklerinden bahsedemezken bu kooperatiflerin kısa zamanda birbirlerini destekleyerek benzer motivasyonlar etrafında büyüme çabaları Türkiye'deki gıda egemenliği mücadelesinin seyri açısından bir kilometre taşıdır (Soysal Al, 2020a: 10).

Kamusal Alan

Habermas (1974), eleştirel sosyal teoriye özgün bir kavram olarak "kamusal alan"ı, yurttaşların "genel çıkarları" için ifade özgürlüğünün, toplanma özgürlüğünün ve siyasi katılımın garanti altına alınması üzerinden tanımlamaktadır. Bu özgün "kamusal alan" anlayışı ilgili literatürde demokratik politik pratikleri tartışmak için kritik öneme sahiptir ve daha kapsamlı bir bakış açısıyla çeşitli teorisyenler tarafından geliştirilmiştir. Birçok teorisyen, Habermas'ın "kamusal alanı"ni bu yeni arenayı "herkesin çıkarlarının" ve "ortak

iyiliğin” garantisi olarak çerçeveleyen bakış açısına sahip olması sebebiyle eleştirmiştir. Karşı-kamusal alan olasılığını tehdit eden, toplumsal eşitsizlikleri yeniden üreten burjuva kamusal alanına ilişkin problemleri yeterince başarılı bir şekilde ele almadığı öne sürülmüştür. Örneğin, Fraser (1990), Habermas’ın cumhuriyetçi kamusal alan görüşünün devletin resmi kamusal alanda rıza inşa ederek kurabileceği yeni bir “hegemonik tahakküm tarzı” olasılığını ele almadığını savunmaktadır. Bora (2017) bu olasılığı, alternatif sesleri susturabilecek ve karşı-kamusal alanın genişlemesini engelleyebilecek bir tehdit olarak yorumlamaktadır (Soysal Al, 2020a).

Bu eleştirileri takip ederek yeni nesil gıda kooperatifleri halkların gıda egemenliğini inşa edebilecek bir çeşit “karşı-kamuyu”⁷ örmeye çabası sebebiyle yapısal hegemonik ilişkilere meydan okuma fırsatı bağlamında tartışılması gereken bir konudur. Türkiye’nin baskılayıcı siyasi ve sosyo-ekonomik bağlamı resmi kamusal alanın devlet otoritesini ve büyük ölçekli tarım işletmelerinin çıkarlarını yeniden üretmesini sağlamaktadır. Mevcut kontekst kendileri adına konuşmak isteyen yurttaşların sesini bastırmakta ve mevcut gıda ilişkilerini kendi çıkarları doğrultusunda dönüştürmek için yurttaşların gıda-tarım politikalarına girmelerine yer bırakmamaktadır. Bu nedenle, yeni nesil gıda kooperatiflerinin genişlemesini, kentsel yurttaşların karşı-kamular veya alternatif kamusal alanlar inşa etmeleri için attıkları somut ve yaratıcı adımlar olarak okumak mümkündür. Zira böyle bir alternatif kamusal alanın sahiplenilmesi yapısal ekonomik ve politik sorunların mevcut gıda rejimindeki rolünün ve eleştirel bir tutumun oluşumunu zorlaştıran neoliberal kamusal alanın sorunsallaştırılmasına da olanak sağlamaktadır. Bu şekilde, alternatif alanların inşasını kapitalist çıkarlara, piyasa özgürlüğü ve tüketici seçimi gibi neoliberal söylemlere meydan okuma girişimi olarak yorumlayabiliriz.

Benzer bir okumayı Ovacık Belediyesi gibi yerel yönetimlerin küçük ölçekli çiftçilerle dayanışması için de yapabiliriz. Bugün bu aktörler hem neoliberal devlet politikalarına hem de kapitalist tarım-gıda ilişkilerine karşı dayanışmakta, görünürlüklerini ve etkilerini artırmak için bu alternatif alanın ve politikanın kapsamını genişletmeye çalışmaktadırlar. Üreticilerin kendi kendilerini örgütlemelerini kolaylaştırması, kırsal ve kentsel alanlarda yerel örgütlü üreticiler, taban aktörleri ve yeni nesil gıda kooperatifleriyle iş birlikleri alternatif bir kamusal alanı örme çabalarına örnek olarak verilebilir (Soysal Al, 2020a: 256-284). Ayrıca, bu dayanışmayı yukarıdan aşağıya gerçekleştirilmek yerine, üretici örgütlenmelerini destekleyerek tabandan bir örgütlenme modeli kurmaya

⁷ Fraser, Spivak’ın (1988) “madun” ve Rita Felski’nin (1989) “karşı-kamu” terimlerine referansla, madun karşı kamuların, baskın grupların dışlamasına ve seslerini bastırmasına bir yanıt olarak oluştuğunu ileri sürer.

çalışmaları önemlidir. Bu şekilde, gıda-tarım politikalarında alternatif bir kamusal alan inşa etmek için katılımcı ve demokratik bir zemin kurmaya çalışılmaktadır.

Alternatif Kamusal Alan ve Gıda Egemenliği İçin Yerelde Alternatif Örgütlenme Modeli ve Siyaset Rasyonalitesi Örmek: Kooperatifin “Altın Dönemi” olan 2018-2020

Gezi deneyiminin getirdiği başka türlü bir siyaseti yaratma ihtimaline dair açılan alan ve mevcut siyasetin zorlayıcılığı ile şekillenen alan arasında bir yerden Gezi Direnişi’ni takip eden beş-altı yılda birçok yatay ve katılımcı örgütlenme deneyimi belirmiştir. Bu oluşumların yerelden, alternatif bir siyaseti örmek konusunda bir motivasyonla yola çıktığı söylenebilir. Gıda-tarım alanından doğru, böyle bir umuda sahip aktörlerin örmeye çalıştığı bir ağda Kadıköy Kooperatifi örgütlenmeyi temel dertlerinden biri yaparak, gıda gibi politik ve birleştirici bir mesele üzerinden politik bir özne kurmaya çalışmaktadır. Gezi’ye dair farklı meselelerle ilişkili olarak çeşitli perspektiflerden analizler yapılabilir ama konumuz bağlamında değinilmesi gereken yönü ardında bıraktığı katılımcı deneyimdir. Direniş sırasında parkta temizlik, güvenlik, barınma, çevre gibi birçok alanda iş bölümü ve kolektif karar alma ile öz örgütlenmeye dair güzel bir işleyiş kurulmuştur. Bu deneyimin yarattığı sinerji Gezi sonrasında benzer bir ortamın forumlar ve mahalle dayanışmaları ile sürdürülmesini sağlamıştır. Bu deneyimler farklı öznelerin birbirinin sesini duyduğu ve kendi yerellerinde birlikte iş yapmayı öğrendiği katılımcı oluşumların temelini atmıştır. Gezi ruhu üzerinden beliren demokratik, yatay örgütlenmeler iktidarın siyaset alanını sadece siyasi parti ya da uzantısı olan ekonomik sosyal örgütlerin alanına indirgediği (Akçay ve Kocagöz, 2018: 32-33) ve mücadeleyi kendi siyasi alanına çekmekte başarılı olduğu bir politik bağlamda kendine alan açmak istemişlerdir (Soysal Al, 2020b: 140-141).

Kadıköy Kooperatifi’nin kurulmasını sağlayan gıda etrafında örgütlenme fikri mahalle dayanışmalarında gelişen tartışmalarda ortaya çıkmıştır. Çeşitli katılımcılarla yapılan çalıştay ve toplantılar ardından süreçte şekillenen, Kadıköy’e uygun bir kooperatif modeli geliştirilmiş, kooperatif resmi olarak 2016’da kurulmuştur. Politik çalışmasının alanı olarak mahalleyi seçen kooperatif gıda meselesinde tek söz sahibi olarak kendini kuran devlet ve sermaye iş birliğine karşı yerelde bir mücadele alanı yaratmayı amaçlamıştır. Alternatif bir gıda politikası için sağlıklı gıdaya erişimi herkesin hakkı olarak çerçeveyen ve gıdayı politik bir mesele olarak tanımlayan duruşunu sürdürmeyi sağlayan temel değerleri ve ilkeleri vardır. Bu ilkeler etrafında (kolektif çalışma, katılımcılık, yatay ilişkiler, toplumsal dayanışma, üretim ve tüketim arasında karşılıklı inisiyatif ve aracısızlık) üretim ve tüketim ilişkilerini halkların lehine dönüştürme amacı

götmektedir.⁸ 2018-2019 yıllarında Kadıköy Kooperatifi gönüllülük esasına dayalı alternatif bir örgütlenme modeli ile faaliyet göstermekte ve bu modeli yaymak konusunda öncülük yapmaktaydı. Bu sebeple bu makalede Kadıköy Kooperatifi örneği üzerinden bir tartışma yapmaktayım.

2018-2019 yıllarında içerisinde bulunduğum Kadıköy Kooperatifi'nde gönüllüler, çeşitli birimlerde döngüsel olarak görev alarak kooperatifin işleyişini sağlamaktaydı. Bu birimler, kooperatifin genişleyen operasyonları doğrultusunda şekillenmişti. Sürekli ortak öğrenmeyi, üretici ilişkilerini yönetmeyi, mali işlemleri yürütmeyi, sosyal medya ve iletişim faaliyetlerini yönetmeyi, kooperatiflerin tanınırlığını artırmayı ve kamuya açık çeşitli etkinlikler organize etmeyi amaçlıyordu. Bu birimlerin çoğunun işleyişinin bugün sekteye uğramış olduğunu belirtmek gerekir. Bunun nedenleri ve sonuçlarını makalenin ikinci kısmında tartışacağım ancak önce kurulan bu modeli ve modelin hangi anlayışla kurulduğunu açıklamak gerekiyor ki bu örgütlenmenin neden alternatif bir örgütlenme biçimi olduğunu ve açılmaya çalışan alternatif politik alanı tarifleyebilelim.

Eğitim Birimi, yeni katılanlar için kooperatifin işleyişi ve ilkeleri hakkında bilgi aktarımı sağlamak amacıyla eğitimler organize ederdi. Kooperatif gönüllülerinin gıda-tarım sistemi ve belli kavramlar üzerine materyaller okuyup tartıştığı toplantılar düzenlerdi. Örgütlenme Birimi, tarımda yaşanan sorunları ve güncel tartışmaları yerinde ve diğer kooperatiflerle tartışmak için çalıştaylar ve paneller düzenlerdi. Halkların gıda egemenliği kavramını diğer kooperatifler ve halk arasında yaygınlaştırmada önemli bir role sahipti. Kooperatif kurmak isteyen gruplarla deneyim paylaşımı yaptığı toplantılar, kooperatif kurma sürecine dair hazırladığı yönergeler vb. yoluyla benzer kentli gıda kooperatiflerinin kuruluşuna destek vermekte, sayılarının artması için uğraşmaktaydı. Ürün-Üretici ilişkileri Birimi, Çiftçi Sendikaları'nın, diğer gıda kooperatiflerinin ve üreticilerinin referansları doğrultusunda kooperatifin ekolojik üretim kriterlerine uygun yeni üreticiler bulup, iletişime geçmekteydi. Bu birim, üretici sorumluları ile birlikte, üreticilerle yakın temas kurarak ürünlerin stoklarını kontrol eder ve ürünlerin düzenli olarak temin edilmesini sağlardı. Üretici ziyaretlerinin gerçekleştirilmesi için çalışırdı. Yeni kurulacak kooperatiflerle istendiğinde üretici havuzunu paylaşmaktaydı. Mali Birim, ödemeler ve fiyat belirleme süreçlerini yönetirdi. Kooperatifin masrafları ürünlerin fiyatlarına eklenir, üzerine dayanışma fonu için

---

⁸ 2018-2019 yıllarında Türkiye'deki tüm kentli gıda kooperatifleri Kadıköy Kooperatifiyle birebir aynı örgütlenme modeline sahip değildi ancak büyük bir çoğunluğunun dayanışmayı büyütmeyi amaçlayan, küçük üretici ve tüketici lehine bu sistemi dönüştürecek ilkeleri benimseyen, kapısı herkese açık ve yurttaşların kendi sözünün duyulabildiği yapılar inşa etmek temel hedeflerinde birleştiğini söylemek mümkündür.

bir miktar fiyat konularak nihai fiyat belirlenirdi. Lüks gıdalara eklenen bir miktar sayesinde temel ihtiyaç maddelerinin fiyatı düşürülerek erişilebilirlik açısından bir fiyat ayarlaması da yapılmaktaydı. İletişim ve Sosyal Medya Birimi, kooperatifin görünürlüğünü artırmak için sosyal medya platformlarında aktif olarak çalışmakta, (sosyal) medyadan gelen röportaj ve haber talepleri üyelerle paylaşmaktaydı. Koordinasyon Birimi, toplantıları ve kooperatif faaliyetlerini koordine ederdi. Bu birimler ve organizasyon yapısı, Kadıköy Kooperatifi'nin örgütlenme modelini dinamik ve katılımcı bir şekilde sürdürmesini sağlamış ve kooperatifin işleyişine önemli katkılarda bulunmuştur (Soysal Al, 2020b: 145). Ayrıca, kooperatifte gönüllüler, her hafta düzenli toplantılar yaparak tüm kararları birlikte alırlardı. Kararların fikir birliği ile alınması kooperatifin çoğunlukçu demokrasiyi reddetmesi ve her üyenin fikrinin eşit derecede önemli olduğunu vurgulaması anlamına gelmekteydi.⁹ Resmi bir başkan ve yönetim kurulu olsa da bu unvanlar sadece resmi sorumluluklar taşıyor ve kooperatif içinde hiçbir ayrıcalık getirmiyordu. Kadıköy Kooperatifi, sosyal dayanışmayı temel ilke olarak benimsemişti. Küçük ölçekli ekolojik çiftçilere destek sağlamanın yanı sıra, dezavantajlı toplulukları da desteklemek önem verdiği bir meseleydi. Gönüllüler, kooperatifin işleyişini ve hedeflerini geniş kitlelere duyurmayı ve katılımcı bir gıda politikası oluşturmayı hedefliyorlardı. Bu doğrultuda, kendi kooperatifçilik anlayışını anlattığı, şeker fabrikalarının özelleştirilmesi gibi gıda-tarım alanındaki güncel tartışmaları benzer girişimlerle ve yereldeki yurttaşlarla tartışmaya açtığı paneller ve çalıştaylar düzenliyordu. Diğer kentli gıda kooperatifleriyle iş birliğini birlikte ön ödemeli toplu alımlar yaparak ve ürünlerin ortak lojistiğini sağlama konusunda çeşitli denemeler yoluyla geliştirmeye çalışıyorlardı. Bu şekilde kooperatiflerin yan yana durabildiği, söz ve etki alanını artırabildiği bir ağ kurma fikrini tartışmakta ve deneyimlemekteydiler. Bu somut pratikler ile Kadıköy Kooperatifi gıdayı politik bir mesele olarak sahiplenerek kolektif ve adil üretim-

---

⁹ Kadıköy Caferağa ve Yeldeğirmeni mahalleleri dayanışmalarında başlayan ve bir ucu Kadıköy Kooperatifi deneyimine uzanan bu yatay ilişkiler kurma çabasının Kadıköy Kooperatifi örneğinde de her zaman sorunsuzca işlemediğini belirtmek gerekir. Yatay örgütlenmelerde yaşanan zorluklar ve çözüm önerilerine dair “Yeniden İnşa Et” (2020) önemli bir kaynaktır. Ancak ben Kadıköy Kooperatifi'nin “altın dönemi”nde de yatay ilişkilere dair “her şeyin mükemmel işlediği”ne dair yanıltıcı bir resim sunmak istemediğim fakat bu konuyu detaylıca ele alma imkanım olmadığı için buraya küçük bir not eklemek isterim: Türkiye solunda sıklıkla görülen herkesten daha deneyimli, “daha solcu olduğu için” sözünün daha geçerli olmasını isteyen kişilerin iktidar kurmasının önüne geçilmeye çalışıldığı ve iş yapmanın neredeyse imkânsız hale geldiği dönemler Kadıköy Kooperatifi'nde de yaşanmıştır. Bunlar kendiliğinden işleyen bir mekanizma yerine, birbirini denetleyen ve birbirine karşı sorumlu olan birimlerin birlikte iş yapışını sağlayan mekanizmaların üzerine düşünülmesine ve yeni örgütlenme modellerinin tartışılmasına yol açmıştır. Değişen dönemlerin dinamikleri ve öznelerin farklılığı sürekli olarak örgütlenme modelinin, yataylığın ve gönüllülüğün bu bağlamlarda yeniden ve yeniden düşünülmesini gerektirmiştir.

tüketim ilişkileri kurmak, alternatif bir siyaset rasyonalitesi ve kamusal alan yaratma çabasıydı.¹⁰

Kadıköy Kooperatifi'nin süreç içerisinde Beşiktaş Kooperatifi ve Koşuyolu Kooperatifi gibi örgütlenmelerle olan yakın iletişimiyle gelişmesine katkıda bulunduğu bu kooperatifçilik dalgası kıymetlidir. Zira, eskiden kamusal olan fakat şimdi özele hapsedilmeye çalışılan gıda gibi bir meseleyi katılımcı demokrasi ve öz yönetim ilkeleriyle yeniden ortak kılmaya dair kolektif çabaları alternatif bir kamusal alan açmak anlamında bir politika ürettiklerine işaret etmektedir. Bu yapı siyasete dahil olan ve bireyselliği arka plana atan öznelerin iş birliğine dayalı bir siyaset rasyonalitesi izleyerek, 2018-2020 döneminde alana önemli katkılarda bulunmuş ve alternatif bir kamusal alan yaratma çabasında önemli bir aktör haline gelmiştir. Kadıköy Kooperatifi gönüllüsünün aşağıdaki ifadeleri bu yapıların büyüüp güçlü bir dayanışma ağı kurabileceğine dair o dönemde paylaşılan umudu iyi bir şekilde ifade etmektedir:

Kendi tekil çıkarımızla toplumun genelinin çıkarı arasında bir bağlantı kuruyoruz. Çünkü şunu biliyoruz; büyük çoğunluk bu sistem değişsin demediği sürece bu sistem değişmeyecek. Nasıl olacak? Dışarıya yöneleceğiz, içeriye alacağız, çeperi genişleyeceğiz, farklı ağlardaki ilişkileri tetikleyip birbiriyle etkileşim kuracağız; ağlanacağız yani. Bu ilişkiler bence birikecek, birikecek ve başka bir sürü şeyi tetikleyecek. Tek bir aktör tarifinden bahsetmiyorum. Kadıköy Kooperatifi bunu tek başına yapacak değil. Benim hayalimdeki; birçok inisiyatifin bir iletişim haline ortak bir şey yapma hali... Öyle olduğu zaman da daha güçlü bir şekli inşa edeceğiz yani (Görüşmeci 2, 2019).

Bu ifade gıda ve tarım alanını sermaye-devlet iş birliğine bırakmak yerine muhalif politik bir özne olmanın önemine işaret etmektedir. Kadıköy Kooperatifi'nin bu şekilde izlemeye çalıştığı alternatif örgütlenme ve siyaset önemlidir. Zira, Fırat ve Genç (2014)'in de dediği gibi politik özne ancak tahakküm altında olanların somut dayanışma pratiklerinin ve mekanlarının yaratılması, mevcut olanların çoğaltılması ile mümkün olacaktır. 2018-2020 yıllarında Kadıköy Kooperatifinin örgütlenme ve politik özne olma meselesini çok önemli bir yere koyması onu kendini sürekli dışa açan, dışarıya seslenen ve dışarıyı örgütlenmeye davet eden bir pozisyona yerleştirmiş durumdaydı. Kadıköy Kooperatifi gibi yeni nesil gıda kooperatiflerini ayrıştıran en büyük fark da buydu: tüketicileri market rafındaki tercihlerine indirgemeyen kapsayıcı bir gıda

¹⁰ Bu işleyişi geçmiş zaman diliyle ele almamanın sebebi kooperatifin artık bu değer ve ilkelere önem vermiyor olması değil, makalenin ilerisinde ele alacağım sebeplerden dolayı kooperatifin bu şekilde işleyemeyecek duruma gelmiş olmasıdır.

politikasında aktör olmaya çağırarak alternatif bir kamusallığın inşasına katkıda bulunmaya çalışmak. Kooperatif gönüllüleri bu durumu şöyle ifade etmekteydiler:

Kooperatif, gıda sisteminde tüketici olarak konumlandırılan kişilerin aktör olmasının yolu. Çünkü biz (...) hangi tür bir modelin kurulacağını, nasıl bir demokratik katılım biçimi içerisinde bunun yapılacağını inşa etmeye çalışarak (...) mevcut tarım sistemine ve mevcut yurttaşlığa alternatif bir kolektif pratik inşa etmeye çalışıyoruz. Bunu bir yurttaşlık inisiyatifi çerçevesinde yapıyoruz. Biz şirket mantığı ve kâr amacı güden bir gıda tedarikçisinden öteyiz. Endüstriyel yem bizim için bir mesele. Aracılık sistemine de bir şey söylüyoruz, özelleştirmelere de... (Görüşmeci 3, 2019).

Biz kooperatifte temelde ontolojik olarak bir alternatif oluştururken aynı zamanda söylemsel alanda kamuyu konuştuğumuz ve onu davet ettiğimiz alan kurmaya çalışıyoruz. Mesela gıda topluluklarında çok açık bir davet yok; bence bu önemli bir fark. Diyor ki gelsin bizi bulsun. Bizim hareket ettiğimiz zemin kamu zemini (Görüşmeci 1, 2019).

Bu yıllarda, Kadıköy Kooperatifi gibi yeni nesil kooperatifler, örgütlü üreticinin örgütlü tüketici ile doğrudan kurduğu ilişki temelinde, üretilen değer bizzat üreticilerin kontrolünde olduğu ve adil değerini bulduğu bir sistemi kuran aktörler olmak istiyordu. Tüketicinin sağlıklı gıdaya ulaşabildiği bir ideali inşa etme çabası anlamında kendisini gıda egemenliği mücadelesinde konumlandırıyordu. Bu pratiklerin yayılması için tüketici ve üreticiyi politik öznelerle dönüştürmeye çalışması, gıda egemenliğinden beslenen bir politik duruşla yurttaşlara kamusal alanda söz söyleme ve eyleme geçme alanı sunması kıymetlidir. Ancak, Kadıköy Kooperatifi ve benzeri örgütlenmelerin, bu yıllarda kazandığı ivmeyi, sendikalar, kitle örgütleri ve kooperatifler gibi çeşitli aktörlerin iş birliğini içine alacak güçlü bir ağa evriltememesi sözleri daha duyulur, devlet üzerinde çeşitli konularda baskı oluşturabilecek bir güç haline gelememesine sebep olmuştur. 2019'da görüştüğüm bir görüşmeci bu yapıların potansiyeline dikkat çekerken, aynı zamanda o dönemde de karşılaşılan en büyük zorluğa dikkat çekmektedir: "umutsuzluk içinde insanlara alternatif sunmak" meselesinin zorluğu.

Kamu inşası mevcut Türkiye konteksti açısından düşündüğümüzde çok gerekli. Mevcut siyasal sisteme -çok iddialı gözükse de- başka bir alternatifi üretmeye çalışıyoruz örgütlenme üzerinden. Yurttaşlar olarak kendimiz kendimizle ilgili bir meselede karar veriyoruz, bunu uygulamaya çalışıyoruz. Bunu uygulamak için kendi iş bölümümüzü tesis ediyoruz (...) Ekonominin demokratik olmaması, dağıtımın adil olmaması gibi noktalardaki sorunlara bu örgütlenmeler aslında bir

alternatif. Tabii bunlar şu an kolay görülebilecek bir şey değil ve mevcut konjonktür de bizim bu anlamda en büyük dezavantajımız. Bir meziyet işi, bu umutsuzluk içinde insanlara alternatif sunabilmek. Potansiyelimiz önemli ama henüz tam anlamıyla gerçekleşmiş değil (Görüşmeci 5, 2019).

Kooperatif, faaliyetlerini ve amaçlarını ne devletçi ne de neoliberal bireyci bir perspektifle şekillendirmektedir. Bu, geleneksel kooperatifçilik anlayışında da gördüğümüz sadece devletin kamuyu sahiplendiği bir devletçi perspektiften bakmadıkları gibi, sadece kapalı bir topluluk olup kendi gıda ihtiyacını örgütleyen neoliberal bir perspektiften de bakmadıkları anlamına gelmektedir (Soysal Al, 2020a: 325). Bir Kadıköy Kooperatifi gönüllüsü bunu şu şekilde ifade etmektedir:

Biz kooperatifte -koop korporatist yapıyı birçok kişiye çağrıştıran bir şey bir yandan ama- yeni tip kooperatifçilik yapıyoruz. Bizim yapmaya çalıştığımız şeyin merkezinde örgütlenme, insanların bir sürece dahil olması, angaje olması var her şeyin ötesinde. Yani ne korporatist olana dönmek ne de bireysel olanda kalmak istiyoruz; tam ortası bir şey yapmaya çalışıyoruz. Neoliberal bireyler üzerinden olan toplum anlayışının içindeyiz ama kamuyu yeniden inşa etmeye mükellef bir iş yapıyoruz (Görüşmeci 4, 2019).

Toplumsal yeniden üretimin maddiliği üzerine kafa yoruyor olması, katılımcılar arasındaki toplumsal ilişkilerin yataylığı, çeşitli mutabakat biçimleri üzerinden herkesi karar verme sürecine dahil eden demokratik katılımçılık gibi öğelere önem vermesi bu politikayı inşa etmede önemli bir çaba olarak okunmalıdır. Kamuya açık, ayrımcı olmayan, eşit karar alınan örgütlenmelerin inşası ve bu yapılarda kolektif öznelerin alternatif bir kamusal alanda kendini ifade edebilmesi gıda egemenliği mücadelesi için elzemdir. Halkların gıda egemenliği üretici örgütleri ve tüketici örgütlerinin bir araya geldiği bu zemini yani alternatif bir kamusal alanı oluşturmalarıyla ancak mümkün olacaktır.

6. HALKLARIN GIDA EGEMENLİĞİ VE ALTERNATİF KAMUSAL ALANA DAİR İDEALLERİ GERÇEKLEŞTİRMENİN ZORLAŞMASI: KOOPERATİFİN SIKINTILI DÖNEMLERİ OLAN 2020 VE SONRASI

Makalenin bu ikinci kısmında, Kadıköy Kooperatifi'nin yukarıda ele aldığım ideallerini gerçekleştirmede son dört yılda zorlandığı noktaları makro ve mikro ölçekteki sebepleri ile birlikte tartışacağım. Zorluklarla başa çıkmak için izlediği stratejileri ve gelinen mevcut durumu alternatif bir kamusal alan açma ve gıda egemenliği meselesiyle olan ilişkisi bağlamında analiz edeceğim. Dönüşen tabloyu ve Kadıköy Kooperatifi gibi kooperatiflerinin varlığını sürdürme çabasını ortaya koyarken bu zamana dek yaptıklarının simgesel önemini de ele alacağım.

Pandemi süreci ve sonrasında yaşanan ekonomik kriz kooperatifin enerjisini düşürmüş ve sürdürülebilirliğini tehdit eden önemli sorunlar yaşanmasına neden olmuştur. Bu sorunlardan en önemlisi, kooperatifin gıda enflasyonu ve alım gücünün düşmesi karşısında ürün fiyatlarının erişilebilir olması hedefini gerçekleştiremiyor olmasıdır. Kooperatiften yapılan alışverişin azalmasına ek olarak, kooperatif dükkanının kirasının ciddi bir şekilde artması gibi sebeplerle kooperatif maddi anlamda darboğaza girmiştir. İkincisi, üreticilerle olan ilişkiler ekonomik zorlanmalar sebebiyle alternatif üretici-tüketici ilişkileri kurma idealini gerçekleştirme noktasında sıkıntıya girmiştir. Üçüncüsü, muhalif kitlelerin ve alternatif bir kamusal alan açmanın umudunu taşıyan yurttaşların birçoğunda politik anlamda umutsuzluğun arttığı, sivil toplumun baskılandığı¹¹ son dört senede ekonomik krizin getirdiği geçim sıkıntısıyla birlikte kooperatife zaman ve emek koyacak gönüllü kişi sayısı bulmak oldukça güç hale gelmiştir. Dördüncü sebep gönüllü emek bulmanın zorluğundan dolayı kooperatif dükkanında sorumlu olacak bir “çalışan modeli”nin hayata geçirilmek istenmesi fakat kooperatif kendi masraflarını karşılamakta dahi zorlanırken buna ayrılacak bir bütçe yaratılamamasıdır. Kooperatif her şeye rağmen son iki senede çalışma modeline dair birçok meseleyi gözden geçirip mevcut koşullarda ayakta kalmak için gayret sarfetmektedir. Bu sırada en çok öne çıkan meseleler “gönüllülük” ilkesi ve kooperatif dükkanını canlandırmak için geliştirilebilecek stratejiler etrafındaki tartışmalar ve çabalarıdır.

Ayakta Kalmannın Zorluğu: Ekonomik Koşullar

Ekonomik koşullar, kooperatifin sürdürülebilirliğini zorlaştıran en önemli faktörlerden biridir. Kira, vergiler, elektrik, su, mali müşavir ücreti gibi giderlerin dramatik artışı,¹² kooperatifin mali yükünü artırmaktadır. “Şu anki dükkanın giderleri geçen yılın iki katından daha fazla. Masrafları çıkarabilmemiz için en az dört-beş katı ciro yapmak gerekiyor ama (...) o para çıkmıyor, biz şimdi içeri giriyoruz” (Görüşmeci 14, 2024) şeklinde ifade edilen bu durum, kooperatifin ekonomik zorluklarını ve ayakta kalma mücadelesini gözler önüne sermektedir.

¹¹ CIVICUS (Global Civil Society Alliance)’un 2023’te “Sivil Toplumun Durumu” Raporu Türkiye’de demokrasi ve insan hakları alanlarında gerilemeler yaşandığını, ekonomik güvensizlik ve otoriter liderlik eğilimlerinin arttığını belirtmektedir. Bu durum, sivil topluma yönelik baskıları artırmış ve vatandaşlar arasında politik umutsuzluğu derinleştirmiştir (Sivil Toplum Geliştirme Merkezi, 2023).

¹² TÜİK’e (2019, 2024a) göre, Tüketici Fiyat Endeksi’nde (TÜFE) Haziran 2019’da yıllık ortalamalara göre konut harcamalarında %18,19’luk bir artış görülürken, Haziran 2024’te bu artış %46,87’lik olarak açıklanmıştır. Ayrıca belirtmek gerekir ki TÜFE Haziran’da TÜİK (2024a) tarafından %71,60 açıklanırken, ENAG (Enflasyon Araştırma Grubu) Haziran 2024 verilerine göre enflasyon %113.08 olarak kaydedilmiştir.

Bu ekonomik meselenin bir başka etkisi dükkandaki satışın da düşmesi. Çünkü fiyatlar da çok yükseldi. Mecburen. Üretici yükselttikçe biz de yükseltmek zorunda kaldık. Özellikle Kadıköy’de korkunç bir kira artışı oldu; biz de onları ürünlere yansıtmak zorunda kaldık. Bu yönüyle zaten artık şey yok; az gelirliye ulaşma iddiası. Orta gelirliye bile zor (...) Yani krizle birlikte ürün fiyatları da yükselince insanlar zincir marketleri tercih ettiler çünkü ucuz değil ama daha ucuz (Görüşmeci 14, 2024).

Kooperatif, 2018’de tüm ürünleri olmasa da temel ürünleri daha uygun fiyatlarla sunabilen, sağlıklı ve nitelikli gıdaya herkesin ulaşma hakkının altını çizdiği bir yerde durmaktaydı. Buna ulaşmak için kooperatifler olarak birlikte sipariş verme, ortak lojistik sağlama, ortak depolama alanı bulma gibi stratejileri konuşan ve bu yönde çabalayan bir aktördü. Ancak, mevcut ekonomik koşullarda, kooperatifin sadece üst gelir grubuna hitap edebilmekte olduğu önemli bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Gıda enflasyonu¹³ Kadıköy Kooperatifi gibi ekolojik temelli gıda sistemlerinin sürdürülebilirliğini tehdit eden bir hale gelmiştir. Endüstriyel girdilerdeki fiyat artışı endüstriyel gıda ve ekolojik gıdaların fiyat farkının epey kapanmasına sebep olsa da ekolojik ürünlerin yine de daha pahalı olması alım gücünün ciddi şekilde düşmesinden dolayı bu ürünlere erişmeyi ikincil bir mesele haline getirmiştir.

Önceki yıl yirmi beş liraya kırmızı mercimek getirdiğimizde insanlar “kırmızı mercimek yirmi beş lira mı olur?” gibi tepkiler veriyorlardı. Ancak bundan kısa bir süre sonra Migros’ta kırmızı mercimek otuz lira oldu ve bizim mercimek hala yirmi beş liraydı. Çünkü biz önceden parasını ödeyerek iki yüz kilo kırmızı mercimek almıştık ve bitene kadar bu fiyattan satmaya devam ettik (...) Bugün endüstriyel gıdalarla karşılaştığımızda kooperatifle arasında büyük bir fark yok gibi görünüyor. Fakat genel alım gücü düştüğü için her iki tür ürün de etkileniyor (Görüşmeci 15, 2024).

Özetle, mevcut ekonomik kriz ve gıda enflasyonu Kadıköy Kooperatifi’nin daha erişilebilir ekolojik gıda sistemi idealini sürdürebilmesini zorlaştırmakta ve kooperatifin hedef kitlesine ulaşmasını engellemektedir. Yine de verilen örnekler,

¹³ Türkiye’de gıda enflasyonu, 2019 ve 2024 yılları arasında önemli bir değişim göstermiştir (TÜİK, 2019, 2024a): Haziran 2019’da yıllık ortalamaya göre gıda harcaması grubunda göre enflasyon %26,40 iken, 2024 Haziran’da %69,80 olarak kaydedilmiştir. Özellikle 2020’den sonra pandeminin ve ekonomik krizin etkisiyle gıda fiyatları dramatik bir şekilde yükselmiştir. Aynı dönemde, Türkiye’deki döviz kurundaki dalgalanmalar ve artan ithalat maliyetleri, yerel üreticilerin girdi ve diğer aldığı hizmetlere (elektrik, su vb.) dair maliyetlerini artırmış ve bu da gıda fiyatlarının yükselmesine katkıda bulunmuştur. TÜİK (2024b) verilerine göre, tarım ürünleri üretici fiyat endeksi (Tarım-ÜFE) yıllık %54,58 artmıştır.

yerel üreticilerin desteklenmesinin ve piyasa mantığını içselleştirmemiş bir gıda sisteminin önemini gözler önüne sermektedir.

Üreticilerle ilişkiler: Dayanışma Mı, Ekonomik Kaygılar Mı?

Kadıköy Kooperatifi'nin üreticilerle ilişkileri de ekonomik kriz ve değişen koşullar nedeniyle önemli dönüşümler geçirmiştir. Uzun süredir karşılıklı dayanışma ve anlayışa dayalı olan bu ilişkiler, bazı durumlarda ekonomik kaygılar nedeniyle zorlanmıştır. Ödeme zorlukları ve ekonomik baskılar, üreticilerle olan ilişkilerin ideal olandan uzaklaşmasına neden olmuştur.

Bugün ödeme günü, normalde faturaları ödüyörüz ama şu an kasada ancak önümüzdeki hafta ödenecek kirayı ödeyecek kadar para yok. Evet, üreticileri mağdur etmeyecek bir sistemi kurmaya çalışıyorduk ama şu an zamanı gelen ödemeyi yapmakta zorlandığımız noktada o üretici ilişkisini de -aslında o ideali de- zora sokan bir yere geldik (Görüşmeci 15, 2024).

Pandemiden sonraki bu ekonomik kriz dönemi ekonomik olarak üreticiyle olan ilişkilerimizi de zorlayan bir şey oldu. Çünkü geri ödemelerini çok uzatmak zorunda kaldık ve insanların artık en dikkat ettiği şey de o geri ödemeyi çabuk alıyor almak oldu (Görüşmeci 9, 2024).

2018-2019 döneminde ön ödemeler ve toplu satın almalar yoluyla üreticiyi rahatlatma yolunda somut örnekler sergileyen Kadıköy Kooperatifi krizin etkisiyle bunu yapamadığı gibi üretici ödemelerini de geciktirmek durumunda kalmakta, hayal ettiği üretici-tüketici dayanışmasını örme ideali yolunda zorlanmaktadır. Katılımcılar, kooperatifin üreticilerle bir araya geldiği son etkinliğin 2022 yılında Henrich Böll Vakfı'nın fonu çerçevesinde düzenledikleri iklim değişikliği toplantısı olduğunu belirtmişlerdir. Bu toplantıda kooperatif dört bölgeden sekiz üreticiyi yüz yüze ve çevrimiçi bir şekilde bir araya getirmiştir. Mevcut koşullarda ve kooperatife emek koyacak kişi sıkıntısı çektikleri günümüzde bu kamusal etkinliklerin ve üretici-tüketici temaslarının da yapılamadığı görülmektedir. Üreticilerle azalan temas ve ödeme güçlükleri bazı üreticilerle karşılıklı güven ve dayanışma ilişkilerini de zayıflatmıştır.

Daha önce böyle birbirimize vakit tanıyan, işte biraz daha müsamaha gösteren bir şeyden biraz daha "hadi artık bize ödememizi yapın" denilmeye başladı. O karşılıklı güzel ilişki, hani tatlı tatlıydı ama, o ilişki birazcık daha ciddileşti diyeyim (Görüşmeci 9, 2024).

Sındı Kooperatifi daha açılmadan önce biz çalışmaya başlamıştık üreticilerle. Sonra Sındı'nın yönetimi değişti. Ya abi işte para yok, iki hafta sonra ödeyeceğiz deyince, bana ya peşin ya da en geç on beş günde faturamı ödeyeceksiniz dedi. Bir şey

istediğin zaman göndermiyor. Dedik biz yıllardır sizinle çalışıyoruz... (Görüşmeci 15, 2024).

Buna karşılık, gıdayı politik bir mesele olarak gören ve örgütlenme zihniyeti uyuşan üreticilerle karşılıklı dayanışma, güven ve anlayışa dayalı ilişkiler devam etmektedir:

Mesela Ovacık Kooperatifi zaten bu fikirle çalıştığı için (...) yani biz gidiyoruz, abi faturayı kes de paranızı ödeyelim diye, hala zaman tanıyor. Yani bu şahane, en azından kooperatif dayanışmasını görmek (Görüşmeci 12, 2024).

Ekonomik faktörlere ek olarak, pandemi dönemi ile gelen yeni sosyal ilişkiler de üreticilerle ilişkileri önemli ölçüde dönüştürmüştür. Kooperatif, pandemi sırasında gönüllüler arası birlikteliği korumak amacıyla çeşitli çabalar göstermiştir. Örneğin, gönüllüler arasında eşleşmeler yapılarak, birbirlerine destek olmaları sağlanmıştır. Ancak üreticilerle temasta bir kırılma yaşanmış; pandemi sonrasında da üretici ziyaretlerinin azalması ve bir araya gelmelerin unutulması kooperatifin temel işlevlerini ve dayanışma ilişkilerini olumsuz etkilemiştir. Üreticilerle ilişkilerin istenilen düzeyde tutulamamasında en önemli faktör pandemi sonrasında ekonomik krizin gönüllülerin kişisel ekonomik kaygıları ile kooperatifin hayatta kalma mücadelesini öncelikli hale getirmesidir.

Diğer Kooperatiflerle ve Yerel Yönetimlerle İlişkilerin Güçlenmeye Evrilememesi

2018-2019 döneminde, Kadıköy Kooperatifi'ne benzer kentli ekolojik tüketim kooperatifleri arasında birlikte etkinlik ve atölye düzenlemeye, toplantılar yaparak ortak stratejiler belirlemeye dair artan çabalar söz konusuydu. 2020 yılı sonrası maddi sıkıntıların artması ve gönüllü sayısının azalması gibi sebeplerle tüm kooperatiflerin ayakta kalmakta zorlanmasından dolayı bu pratikler sekteye uğramıştır. İstanbul'daki kooperatiflerin bir araya gelerek ortak lojistik planlaması gibi fikirleri konuştuğu "kooperatiflerin altın dönemi"nde (2018-2019 yıllarında) bu fikirlerin hayata geçirilememesi, kooperatifleri maddi olarak kendilerini sürdürmekte zorlandıkları, ortak iş yapma kültürünün zayıfladığı, gönüllülerinin azaldığı "sıkıntılı dönem"de artan kargo masraflarını karşılamak açısından da dirençsiz kılmıştır. 2018 yılından beri belediyelerden talep edilen ortak depolama alanı gibi talepler ise olumlu sonuçlanmamıştır.

Bu dönemde kooperatifler olarak birtakım ortak etkinlikler düzenlenmiş ve kooperatifler arası destek mekanizmaları üzerine konuşmalar yapılmış olsa da kooperatifler kendi varlıklarını sürdürme mücadelesine odaklanmak durumunda kalmıştır. Kadıköy Kooperatifi'nin örgütlenme anlamında en çok benzeştiği Beşiktaş ve Koşuyolu gibi bazı kooperatifler kapanmış ya da dükkân faaliyetlerini

durdurarak daha küçük çaplı gıda toplulukları olarak devam etme kararı almıştır. Kadıköy Kooperatifi'nin de kapanmayı tartıştığı bu süreçte özellikle Ovacık Kooperatifi'nin Kadıköy Kooperatifi'ne aldıkları ürünler için ödemeleri istedikleri zaman yapabileceklerine dair verdiği destek Kadıköy Kooperatifi için önemli bir rahatlama sağlamıştır. Ancak, genel olarak, kooperatifler arası ilişkilerde kooperatiflerin kendi maddi kaygıları, gönüllü azlığından doğan enerji eksikliği ve sorumluluk paylaşımındaki dengesizlikler kooperatif dayanışması ve birlikte ayakta kalma mücadelesinde önemli bir engel teşkil etmiştir.

Kadıköy Kooperatifi'nin yerel yönetimlerle ilişkileri, özellikle İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB) ile olan temasları çerçevesinde şekillenmiştir. 2019 yılında Ekrem İmamoğlu'nun İBB başkanlığını kazanmasının ardından, İBB ile bir dizi toplantıya katılım sağlanmıştır. Bu toplantılar, kooperatiflerin bir araya gelmesi ve ortak çözümler araması açısından önemli olmakla beraber Kadıköy Kooperatifi'nin talep ettiği lojistik destek ve soğuk hava deposu gibi yapısal ihtiyaçlar karşılanmamıştır. İBB'nin Kadıköy'de kurulan doğrudan üretici pazarında kooperatife tezgâh açma konusunda yaptığı teklif ise kooperatif tarafından üreticilerinin bir kısmının zaten pazarda bulunması sebebiyle pratik bulunmamıştır. İBB'nin Kadıköy Merkez Nazım İmar Planı çalışmaları kapsamında, Kadıköy Kooperatifi ekoloji odaklı grup çalışmalarına katılarak mekân ihtiyacını tekrar dile getirmiştir. Bu süreçte yapılan görüşmelerde Ocak 2024'te iletişime geçileceği söylenmiş fakat planların takibi konusunda belediye ve kooperatif tarafında eksiklikler yaşanmıştır. Maddi anlamda en çok zorlanılan dönemde yerel yönetimin desteğini alma noktasında yaşanacak olumlu bir gelişme kooperatifin sürdürülebilirliği açısından elzemdir. Buna ek olarak, 2024 yerel seçimleri öncesinde Kadıköy Kooperatifi'nin çeşitli partilerin başkan adayları ve mahalle muhtar adayları tarafından ziyaret edilmesi, adayların kooperatifçiliğe destek açıklamaları ve bu bağlamda vaatlerini dile getirmeleri kooperatifin yerelde eskisi gibi aktif olmasa da hala önemli bir aktör olarak görüldüğünü göstermektedir.

“Nasıl Ayakta Kalsak? Ya da Kapatsak Mı?” Gönüllülük Meselesi ve Yeni Bir Model Denemesi

2017-2020 yıllarında Kadıköy Kooperatifi tamamen gönüllülük esasına dayalı idealist bir yaklaşımla hareket ediyordu. Çalışma birimlerinde herkesin belirli miktarda emek harcanması, haftada birkaç saat dükkânda nöbet tutması ve dışarıya açık etkinliklerin düzenlenmesinde rol almasının beklendiği bir gönüllülük biçimi uygulanıyordu. Bunlar kooperatifte kalmanın bir “şart”ı olmamakla beraber, beklentinin bu şekilde olması bu yükümlülükleri yerine getiremeyeceğini düşünen gönüllülerin bir süre sonra kooperatiften çekilmesine

sebeup olmaktadır. Ancak sürekli olarak yeni gönüllülerin gelmesi ve aktarımın başarılı yapılmasıyla kooperatifin düzgün bir şekilde işlemesine engel olmayan bir yapı söz konusuydu.

Yukarıda tartışıldığı üzere, pandemi ve sonrasında yaşanan ekonomik kriz, Kadıköy Kooperatifi'nin örgütlenme yapısı, gönüllülük faaliyetleri ve üretici ilişkileri üzerinde önemli etkiler yaratmıştır. Kadıköy Kooperatifi'nin makalenin ilk kısmında belirtilen kolektif karar alma ve birlikte alternatif üretim ve tüketim politikaları örme niyeti ve çabası halen devam etmektedir. Ancak, gönüllülük esasına dayalı bu yapı ve model, zorlayıcı ekonomik ve politik iklimle gelen makro-ölçekte yaşanan problemler ve bunlarla birlikte pekişen gönüllü yetersizliği gibi mikro-ölçekte deneyimlenen sorunlar sebebiyle zayıflamaktadır.

Bunun genel politik durumla ilgili olduğunu düşünüyorum (...) insanlar korkuyorlar yani. Herkes dışarı çıktığı zaman, dışarı çıkmak, ses çıkarmak çok normal oluyor. Herkes kooperatife gelip de bir işin ucundan tuttuğunda. Ama alternatif bir şey yapmaya dair bir irade geliştiremiyorken, kimse gelmezken (...) geleceksin ve kooperatifte şu işi yapacaksın. Bunu anca çok yüksek seviyede politik bilince sahip biri yapabilir veya yetmişlerin solcuları falan. Şimdi hayatını kurmaya çalışan insanların böyle bir çabayı harcaması mantıklı gelmiyor kimseye (Görüşmeci 15, 2024).

Kooperatifçilik Gezi sonrası dönemde popüler hale gelse de yıllar içinde "muhalif" kitlelere yayılan yılgınlık hali gönüllülük meselesini olumsuz etkilemiş, artan ekonomik kaygılar ve yoğun çalışma hayatı yeni gönüllülerin katılmamasına sebep olmuştur. Bu durum mevcut gönüllülerin üzerindeki sorumlulukları artırmış ve gönüllülük bir yük olarak hissedilmeye başlanmıştır. Pandemi sonrası koşullarında 2018'deki beklentilerin esnetildiği bir gönüllülük formuyla ilerlemeye çalışılmışsa da bu pek başarılı olmamış, mevcut toplumsal, ekonomik, politik bağlamda gönüllülük üzerinden işleyen bir model ile kooperatife emek koyacak kişi bulmakta zorlanan kooperatifin "kamuyu davet etme" gücü kalmamıştır. Nihayetinde, 2018-2019 döneminde hiç tartışılmamış olan "gönüllük" ilkesinin masaya yatırılmasına karar verilmiştir.

Yani birinin burada bulunma sözü var; ortaya koyduğu böyle bir emek. Zaten "bugün boşum ve geldim"le işleyebilecek bir sistem değil dükkânı işletmek. O yüzden gönüllülükten çıkıyor artık. O yüzden bu emek, bedeli adil bir şekilde belirlenmiş bir karşılık bulmalı (Görüşmeci 10, 2024).

Görüştüğüm tüm katılımcılar bugün kooperatif dükkanının sürdürülebilir bir şekilde açık kalabilmesi için dükkânı yönetme süreçlerindeki emeğin maddi karşılığının adil bir şekilde belirlenmesi gerektiği konusunda fikir birliğine

vardıklarını belirtmiştir. Kooperatifte bulunmanın düzenli ve sürekli bir emek gerektirdiğini, yalnızca gönüllü çabalarla sürdürülebilir bir sistem kurulamayacağını ifade etmektedirler. Görüşmeciler ekonomik kaygıların ağır bastığı günümüzde katılımcı bir yapı oluşturmak için ekonomik teşviklerin ve adil bir emek karşılığının devreye girmesi gerektiği savunmaktadır. Ekolojik ve adil gıda tüketimi ile ilgili politika üretmek istediklerini ancak mevcut koşulların bu tür çalışmaları zorlaştırdığını belirtmektedirler. Bu durum, kooperatifin gönüllülük ilkesi ile pratik gereklilikler arasındaki dengeyi yeniden gözden geçirmesini ve daha sürdürülebilir bir model geliştirmesine dair tartışmaları ve arayışları getirmiştir.

Gönüllülük meselesine dair tartışmada pandemi sonrasını bir kırılma noktası olarak alabiliriz. Pandemi döneminin başlangıcında, gönüllüler büyük bir enerji ve çabayla kooperatifin ayakta kalmasını sağlamış, dükkânı düzenli olarak açmış, ürün akışını sorunsuz bir şekilde yönetmiştir. Askıda gıda gibi dayanışma projeleri aktif hale getirilmiştir. Pandemi sürecinde kooperatifin kapalı olduğu süreler çok azdır ve bu dönemde gönüllüler ciddi bir efor sarf ederek başarılı bir dönem geçirmişlerdir. Pandeminin başlangıcında, tehdit daha ciddi algılanmış ve herkes kooperatife sarılarak dayanışma ruhunu güçlü tutmuştur ancak pandemi sonrasında dayanışma ruhu aniden zayıflamıştır.

Belli saatlerde yine dükkân açıldı, camda kedi kapısı yapıldı mesela, oradan alışveriş yapıldı. Bütün o organizasyon aslında sağlandı. Kadıköy içerisinde bir dayanışma alanı vardı zaten. Onlarla haberleşildi. Gıda desteği için dayanışma sepetimiz vardı. Askıda gıda uygulamamız vardı zaten ama o zaman biraz daha aktifleştirdik o çalışmayı. Mahallede, Kadıköy dayanışmalarıyla olan ilişki dolayısıyla gıda yardımına desteğe ihtiyacı olan ailelere ulaşılmaya çalışıldı. Onlara destek yapıldı bir süre. Yapabildiğimiz kadar ufak ufak paketler yapıldı. Gelen herkes bir şeyler koyuyordu destek için (Görüşmeci 9, 2024).

Pandemi sonrasında kooperatifin, yüz yüze, bir araya gelerek iş yapma ve dayanışmayı kendi içinde ve mahalleliyle doğrudan iletişim kurarak sürdürme prensiplerine pek uymayan bir iş yapma biçimi ön plana çıkmaya başlamıştır. Çevrimiçi toplantılara alışan gönüllüler yüz yüze toplantılara vakit ayırmak konusunda isteksiz hale gelmiştir. Pandemi süreciyle değişen toplantı ve katılım biçimleri gönüllülük ilişkilerini de değişime uğratmıştır. Birliktelikler kurulamaz hale gelmiş, kopukluklar artmış ve gönüllülerin sayısı azalmaya başlamıştır. Yeni gönüllülerin katılımı ise oldukça düşmüştür. Kooperatif, gönüllülük eğitimlerini kısaltmak ve süreci daha verimli hale getirmek gibi bazı değişiklikler yapmış ancak bu çabalar beklenen etkiyi yaratmamıştır. Çalışma birimleri etkin faaliyet gösterememektedir ve örgütlenme kısmı neredeyse durmuştur.

Kooperatifin 2020-2024 döneminde en faal olduğu diğer bir zaman dilimi ise başka bir kriz anı olan Şubat 2023'te gerçekleşen deprem sonrasına denk düşmektedir:

Bu depremde zaten işte Kızılay, AFAD, işte bunlar yolsuzluklarla ortaya çıkınca insanlar güvenecekleri başka yerler aradılar. Yani her gün bize böyle yığınla erzak geliyordu, deprem bölgelerine yolluyorduk. O süreçte bayağı aktif ve o süreçte formları deprem bölgesi üreticileri için biraz daha esnettik. Ve onlardan ürün almaya başladık. Hatay bölgesinden, mesela Ağın Kadın Kooperatifi'nden, Elazığ'daki. Ve şu anda da dükkânda hala varlar o ürünler (Görüşmeci 12, 2024).

Bu örnek de gönüllü sıkıntısı ve maddi kaygıların kooperatif dinamiklerini şekillendirdiği günümüzde yereliyle etkinlik ve etkileşim anlamında eskisi gibi aktif olamayan Kadıköy Kooperatifi'nin hala güven teşkil eden bir yerde durduğunu göstermektedir. Ancak kriz anlarında görünür olan dayanışma ruhunun ve kolektif çabanın uzun vadeli sürdürülemediği görülmektedir.

Gönüllü eksikliği, kooperatif dükkanının işleyişini de olumsuz etkilemeye başlamıştır. Gönüllü eksikliği nedeniyle kooperatif 2020 sonrası dönemde bir süre dükkânda "çalışan modeli"ni denemiştir. Bu model dükkân işleyişinin daha düzenli ve etkin bir şekilde sürdürülmesi amacıyla dükkânda görevli bir ücretli çalışan istihdam edilmesine dayanmaktadır. Ancak, çalışan modelinin uygulanmasında da bazı zorluklar yaşanmıştır. Ücretli çalışanın iş tanımına dair belirsizlikler ve ücretlerin net bir şekilde belirlenmesine dair sorunlar bu ilk denemeyi başarısız kılmıştır.

Gönüllülük eksikliğinin kooperatif üzerindeki olumsuz etkilerini hafifletmek amacıyla, güncel olarak Bipolar ile yeni bir model denenmeye başlanmıştır. Bipolar, Zapatista Kahve Kolektifi'nin resmi adı olup, yasal ve işlevsel nedenlerle bu ismi kullanmaktadır. Operasyonel esneklik sağlamak amacıyla bir şirket yapısı altında faaliyet göstermekte ancak kolektif akılla yönetilmeye devam etmektedir. Bipolar'ın Kadıköy Kooperatifi ile ilişkisi dayanışma prensiplerine dayanarak gelişmiştir. Bipolar, kooperatif dükkanını açacak yeterli gönüllü olmaması ve dükkân açılmadığında yaşanan maddi sıkıntılara yönelik bir çözüm olarak kooperatif mekânında kahve servisine başlamak, kooperatife gelen kişi sayısını artırmak ve dükkânı düzenli açmak teklifiyle kooperatifi kapatmanın konuşulmaya başlandığı dönemde kooperatife dahil olmuştur. Kooperatif eğitimlerini alıp kooperatifin karar alma mekanizmalarının da içine giren bu yeni katılımcılarla birlikte, kooperatif katılımcılarının dükkânın işletilmesi için koydukları emeğin makul bir saat karşılığını aldığı yeni bir model kurmak için çabalanmaktadır.

Bipolar'daki arkadaşlar dükkânda nöbet almaya başladılar. Yani ücretli çalışan olarak shift almaya başladılar 5-6 kişi. Bu Bipolar döneminin hemen öncesinde artık dükkân böyle 2-3 gün falan açık kalabiliyordu sadece. Şimdi arkadaşlar gelince dükkân tüm gün açık olmaya başladı ve haftanın her günü açık oluyor istisnalar hariç (Görüşmeci 12, 2024).

Bipolar'dan katılanlar kooperatif dükkânının daha uzun saatler açık kalmasını sağlamış, üretici ağlarını ve iletişim desteklerini genişleterek dükkânda taze meyve ve sebzelerin satışını ve dükkândaki sirkülasyonu artırmıştır. Dükkânın fiziki yapısında değişiklikler yapılmış, yeni dolaplar ve raflar eklenmiştir. Bu yeni işleyiş ile Kadıköy Kooperatifi mevcut ekonomik ve sosyal zorluklar karşısında yeniden yapılanma ve sürdürülebilirlik sağlama çabaları içerisindedir. Kooperatifin canlanması için yeni içecekler ve yiyecekler üzerinde çalışılmaktadır.

Bipolar'dan gelen arkadaşlar 'evet biz kooperatife katılmak, dayanışmak isteriz, ama bizim bir geçim sorunumuz var, bu sorunun çözülmesi lazım' diyorlar. Ama dükkânın da böyle bir geçim ödemesini yapma lüksü yok. Bu yüzden de olabilecek imkânı yaratmak için fikirler üretiyorlar, öneriler geliyor. Bunlara da karşı değiliz. Yani bizim amacımız tost yapmak, kahve satmak değil elbette; biz dayanışma kültürünü ve alternatif bir dünya hedefini kurmak için bir yere gelen insanlarız. Ama bir şekilde ayakta da kalmamız gerekiyor (Görüşmeci 11, 2024).

Bu dönüşüm kapsamında, örneğin, dükkânın bir kısmına ufak bir pencere açılarak buradan çeşitli ürünlerin satışı planlanmaktadır. Bipolar'ın kendi üretim tesislerinde farklı gıda ürünlerinin üretimi gerçekleştirilerek kooperatif dükkânında satılmasına dair çalışmalar yapılmakta; üretim ve tüketim ayağını kooperatif dükkânında birleştirerek dükkâna gelen kişi sayısı ve satışları artırmak amaçlanmaktadır. Bu süreçte, kooperatifin kendini yeniden yapılandırması için zaman ve mekân yaratılması hedeflenmektedir.

Burada Zapatista Kahve'nin orada kendi üreteceği şeyler var. Denemelerini yaptık. Organik pazarın artığı diyebileceğimiz -işte üretici getiriyor ama akşam %20'si kalıyor, onu böyle geri götürmeye eriniyor üretici- oradaki malzemelerle ne yaparız diye düşündük. İşte meyvelerle gazoz yapalım dedik mesela. Belki insanlar buradan bir şey içmek vesilesiyle gelecek, kapıdan girecek. Ne kadar canlı olursak üreticiyi destekleme amacı daha çok sağlanacak (Görüşmeci 10, 2024).

Bu ifadeler, ürünlerin hem israf edilmesini önlemek hem de maliyeti düşürerek daha geniş kitlelere ulaşılmasını sağlamak, böylelikle kooperatifin maddi zorluklarının üstesinden gelmek gibi boyutlara sahip olup ekolojik kaygılar, sürdürülebilirlik, erişilebilirlik ilkeleri bağlamında halen kooperatifin ilkelerine

bağlı bir şekilde hayatta kalmaya çalıştığını göstermektedir. Bu gibi planlar başarılı bir şekilde hayata geçirildiği takdirde projeler ve yeni model, kooperatifin maliyeti düşük, erişilebilir ürünler sunarak ekonomik sürdürülebilirliğini sağlamasına, mekânın canlılığını artırmasına yardımcı olabilir. Dükkanı açma görevi üstlenmeyen kooperatif katılımcılarının “kamuyu davet etme” noktasında etkinlikler düzenlemesine alan açma potansiyeli de taşımaktadır. Bu yeni model üzerinde henüz çalışılmaktadır. Planların bir kısmı hayata geçirildiyse de bir kısmının hala gerçekleştirilememiş olması sebebiyle kooperatifin sürdürülebilirliğine dair tartışmalar devam etmektedir.

Burada ele alınması gereken önemli bir nokta, yukarıda ele aldığım faktörlerin kooperatifin sürdürülebilirliğini uzun zamandır zorlaması fakat kapatılmamasının en büyük sebebinin kooperatifin Gezi'nin yarattığı bir kültürel miras olarak düşünülmesidir. Her ne kadar kooperatifin kapatılması konusunda fikirler ağır bassa da Kadıköy Kooperatifi'nin Gezi Direnişi'nden aldığı ilhamla kurduğu örgütlenme biçiminin kooperatifin sembolik önemini artırdığı, kooperatifin devamlılığı ve gönüllülerin motivasyonu üzerinde belirgin bir etkisi olduğu görülmektedir. Mevcut gönüllülerin de tıpkı 2018-2019 döneminde olduğu gibi Gezi ile güçlü bir bağ kurmaları kooperatifin kültürel birikimini aktarma noktasındaki başarısını ortaya koymaktadır.

Bir duygusal kısmı var işin; duygusal dediğimiz şey bir yandan politik bir motivasyon, her birimizin Gezi'den sonra kolektif yarattığı. Bu dayanışma biçimi, örgütlenme biçimi Gezi'yi, oradaki kazanımları hatırlatıyor. Gezi bastırılmış olsa da Gezi Parkı kaldı, elimizde örgütlenmeler kaldı. Yerellere, mahallelere doğru evrilen bir miras var; o döneme, oradaki pratiğe dair bir duygusal bağ bu. Onu sürdürebilir miyiz? Sürdüremeliyiz bir yandan (Görüşmeci 13, 2024).

Gezi'den sonra kendini politik özne olarak hissetmeye başlayan birçok gönüllü için kooperatif başka bir ilişkilene kültürünü ve dayanışmayı deneyimlediği, hayatın başka alanlarına dair söylemek istediklerini burada kurduğu bağlar ve duygudaşlık üzerinden örgütleyebildiği bir yere dönüşmüştür:

Bugün kooperatif aslında Gezi'nin devamı niteliğinde bir yer. O yüzden bizi aslında daima onurlu ve umutlu tutan bir yer. Bu söylediğim duygudaşlık, ilk girenle son giren arasında hiçbir farkın olmadığı yatay bir yapı kurmaya çalışıyor olması çok kıymetli. Türkiye'de çok da alıştığımız bir kültür değil. Böyle bir kültürü öğreniyoruz, hayatımıza da yansıyor. (...) Yalnız hissetmiyorum. Mesela ben 1 Mayıs'a, 8 Mart'a Kadıköy Kooperatifi'nden arkadaşarımla katıldım. Bunların hepsi çok iyileştirici. Bu yüzden bile dağılmamalı yani (Görüşmeci 11, 2024).

Kooperatif, kimi katılımcılar için başka bir yerde dayanışma alanı bulamamanın karşısında bir sığınak, kimileri içinse Gezi'nin mirası ve oradaki sürecin bir uzantısı olarak görülmektedir. Bazılarıysa kooperatifi politik düşüncelerinin bir pratiği olarak, Gezi'nin ötesinde, başka bir tüketimin ve başka bir dünyanın mümkün olabileceği düşüncesinin bir yansıması olarak görmektedir. Bu çeşitlilikle herkes için farklılaşan anlamlar taşısa da birlikte emek üretilen bu mekânda yaratılmaya çalışılan yatay ve katılımcı kültürün ve açmaya çalışıldığı alternatif alanın şu ya da bu biçimde devam etmesi gerektiğine dair ortak bir vurgu vardır.

Kadıköy Kooperatifi'nin kapanma ihtimali gündeme geldiğinde kooperatifin iç dinamiklerinde gördüğümüz tepkinin diğer kooperatifler tarafından da benimsendiği görülmektedir. Gezi Parkı süreci ve sonrasındaki dayanışmalardan doğan yatay ve katılımcı ilişkiler kurma kültüründe kooperatifin bu ilişkileri gerçekleştiren önemli bir aktör olması ve bu ideallerini devam ettirmesi sebebiyle kapanmamasının simgesel bir önemi olduğunun altı çizilmektedir. Örneğin, Kadıköy Kooperatifi dükkanını devretmeyi gündeme getirdiğinde, Ovacık Kooperatifi kooperatifin bir yerel inisiyatif olarak devam etmesi için gereken her türlü desteği sunacağını belirtmiştir.

Kuruluşundan bu yana birçok farklı alanı etkilemiş olan ve başka kooperatiflerin kurulmasına destek olan kooperatifin gıda egemenliği söyleminin yaygınlaşmasını sağlaması ve alternatif bir söylem alanı açmayı amaçlayan yatay ve demokratik bir örgütlenme yaratması açısından “ufacık dükkanıyla özellikle belli bir dönem sözü cüssesini aşan bir örgüt” (Görüşmeci 11, 2024) olarak tarif edildiği görülmektedir. Kooperatifin geçmişte yaptıklarının, yaşanan tüm zorluklara rağmen hala önemini koruduğu kooperatif gönüllüleri tarafından vurgulanmıştır. Mevcut durumda zorluklarla karşılaşılrsa da yatay örgütlenme ve yerel ilişkiler konusundaki deneyimlerinin bu alandaki nadir örneklerden biri olması sebebiyle kooperatifin zamanın ötesinde bir oluşum olduğu dile getirilmiştir. Yapılan üretici ziyaretleri, çalıştaylar ve diğer faaliyetlerin büyük bir bilgi birikimi yarattığının altı çizilmiştir.

Kooperatifin kendi eleştirilerini yaparak sürekli olarak yeni bir şeyler üretmeye çabalaması onu kıymetli kılan özelliklerinden biridir. Bu bilgi birikiminin kaybolmaması için kooperatifin deneyimlerinin bir kitapta toplanması gerektiği kooperatif üyeleri tarafından dile getirilmiştir. Kooperatifin yeni bir modeli tartışıp hayata geçirme çabası, geçmişte ortak emek ve birlikte karar alabilme kapasitesi ile başardıkları göz önüne alındığında mevcut sorunlara çözüm bulma açısından kolektif deneyim üretme kapasitesini koruması anlamında umut vericidir. Ancak, kooperatif katılımcılarının da altını çizdiği

üzere, kooperatifin kapanması durumunda bile, geçmişteki deneyimlerin hafızasının korunması bu hafızanın yeni kurulacak kooperatifler için yol gösterici olması açısından önemli olacaktır.

Kolektif iş yapma ve deneyimleme kültürü olan Kadıköy Kooperatifi'nin önünde mevcut durumda beliren her iki yolda -birikimi aktarmak, tartışmaya açmak, rehber olmak ya da kapanmayıp yeni bir modeli tartışıp, deneyimlemek-alacağı yol, en başından ortaya konulan ortak emeğin, birlikte karar alabilme ve öğrenebilme kapasitesinin fiiliyata geçmesiyle gerçekleşecektir. Bunun için de mevcudiyetini, katılımcılığını, kooperatif aklını, bir araya gelmiş insanların ürettiği deneyim olmayı koruyarak yol alması elzemdir.

7. SONUÇ

Kooperatifin yıllar içinde biriktirdiği bilgi ve deneyimler, sembolik önemi, gıda egemenliği mücadelesinde bir aktör olmaya dair politik konumlanması ve alternatif bir kamusal alan örme ideali kendisine önemli sorumluluklar getirmiştir. Ancak, yukarıda ele alınan mevcut politik, ekonomik ve toplumsal dinamiklerin zorlaştırdığı koşullar gönüllü sayısının azalmasıyla ve bunun yol açtığı motivasyon eksikliğiyle beraber, mevcut yapıda kooperatifin sürdürülebilmesini sağlayacak rutin işlerin yürütülememesine sebep olmuştur. Bu da kooperatifi makalenin ilk kısımda altı çizilen ideallerini gerçekleştirme noktasından giderek uzaklaştırmıştır. Kooperatif çalışma birimlerinin yeterli katılımcı olmadan işleyemediği mevcut durumuna maddi sorunların da eşlik etmesi, kooperatifin bir dükkân ile devam edip edemeyeceğine dair soru işaretleri doğurmuştur. Kooperatifi kapatma tartışmalarının sürdüğü son iki senede bir gıda topluluğu olarak devam etme fikri de tartışmaya açılmıştır. Ancak fiziksel mekânın olmayışı durumunda kamuyu davet etme ve etkinlik düzenleme işlevlerinin nasıl devam edeceği konusunda belirsizlikler ifade edilmiştir. Kooperatifin prosedürlerinin güncellenmesi, örgütlenme modelinin özellikle gönüllülük ilkesi üzerinden tekrar değerlendirilmesi yaklaşık bir senedir tartışılmaktadır. Bu doğrultuda Bipolar ile iş birliği çerçevesinde harekete geçilmiştir. Bu “yeni modeli deneme dönemi”ne eşlik eden önümüzdeki aylarda yapılacak çalıştaylarda kooperatifin geleceği tartışılacaktır. Kadıköy Kooperatifi'nin Gezi Direnişi'nden aldığı ilham ve sembolik önemi kooperatifin yaşadığı zorluklara rağmen bu zamana dek kapatılmamasının temel sebebidir. Önümüzdeki birkaç ayda kooperatifin geleceği hakkında nihai kararların alınması beklenmektedir.

Kadıköy Kooperatifi deneyimi gelecekte katılımcı yatay örgütlenmelerin daha etkili ve sürdürülebilir olabilmesi için üzerinde düşünülmesi gereken önemli bir zemin sunmaktadır. Bu yüzden, öncelikle, ülkemizin mevcut zorlayıcı iktisadi, siyasi, toplumsal koşullarında dayanışma örmek çabasında olan, Kadıköy

Kooperatifi'ne emek koyan tüm kooperatif katılımcılarının hakkını teslim etmek gerekir. Bununla beraber ve bunun için, geçen birkaç yıla eleştirel bir perspektiften bakmak önemlidir. Gönüllü sayısı yeterliyken bazı işleri elemek, daha verimli planlama yapmak, benzer kooperatiflerin yaygınlaştığı dönemde ağı farklı aktörlerle iş birliği halinde güçlendirmek kooperatifin ilerleyen senelerde zorlanmasının önüne geçebilirdi. Depolama ve lojistik konusunda kooperatif iş birliklerini hayata geçirmek, bu konuda yerel yönetimlere birlikte baskı yapmak etkili olabilirdi. Ayrıca, değişen koşullara uygun bir şekilde örgütlenme modeli revize edilirken, yatay bir iradenin ortaya çıkmasına izin veren dinamik bir mekanizmanın iş yapışta dağılmaya neden olmayacak şekilde nasıl kurulabileceğine dair planlamalara evriltilememiş olması işleyişte gevşemeye sebep olmuş olabilir. Daha önemlisi, %100 gönüllülük ilkesinin işleyemediği mevcut koşullarda bu ilkeye dair tartışmaları çok geç olmadan tartışmak, netleştirmek, farklı biçimlerini denemek de kooperatif için daha erken aşamalarda yapılması sağlıklı olacak adımlardan biri olabilirdi. Öte yandan, şu anda içinde olduğu “deneme dönemi”nde planlanan projeler ve yeni işleyiş başarılı bir şekilde hayata geçirilme potansiyeli taşımaktadır. Bu projeler ve yeni model dükkânı sürdürmenin ve kooperatifin ekonomik sürdürülebilirliğini sağlamanın yanı sıra kooperatif katılımcılarının yerellerindeki toplulukla daha güçlü bir bağ kurmasına imkân tanıyacak emeğin ve zamanın da ortaya çıkmasını sağlayabilir. Buradan yakalanması olası olan dinamizm ile kooperatifin yeniden toparlanması ve ideallerine paralel bir şekilde yol alması önünde duran seçeneklerden biridir. Kooperatifin kapanması durumunda ise, mevcut gönüllülerin ve eski gönüllülerin yeni oluşumlar ortaya çıkarması ve bu durumun yeni başlangıçlar için bir fırsat olarak düşünülebileceği başka yollar da mevcuttur. Zira Kadıköy Kooperatifi deneyiminden öğrenilen kültür eski kooperatif gönüllülerinin gündelik yaşamında dahi kendisini göstermektedir. Her şeyden önemlisi Kadıköy Kooperatifi deneyimi katılımcı yatay örgütlenmelerin daha etkili ve sürdürülebilir olabilmesi için ve Türkiye’de gıda egemenliği mücadelesinin sürdürülebilmesi için kıymetli dersler içeren bir deneyim olarak görülmelidir. Bu makalenin amacı da bu alana ve Kadıköy Kooperatifi'nin son altı yılına eleştirel ve analitik bir perspektiften ışık tutarak sadece akademik değil aktivist alana da katkı sunmaktır.

Kadıköy Kooperatifi, kurulduğu günden itibaren gıdanın politik bir mesele olduğu söylemini yaygınlaştırmaya çalışmıştır. Gıda-tarım ilişkilerinin sermaye ve devlet iş birliğiyle şekillendiği bir bağlamda, yurttaşları tüketici “tercihleri”yle tanımlayan bir neoliberal anlayışı reddederek muhalif bir özne olmaya ve alternatif gıda üretim-tüketim ilişkilerini deneyimlemeye davet eden bir yapı olarak ortaya çıkmıştır. Bu konuda dayanışma temelli ve herkese açık bir mekân ve örgütlenme modeli kurmuştur. Nihayetinde yaygınlaşmayı ve bir ağa yayılan

iş birliğini sağlamayı başardığında gıda-tarım alanında etkili bir aktör olunabileceğini ve bunun gıda egemenliği için önemli olduğunu savunmuştur. Yukarıda özetlenen sebeplerden dolayı günümüzde etkin bir aktör olamasa da yatay ve katılımcı bir model ile alternatif bir kamusal alan yaratmaya çalışarak gıda egemenliği mücadelesinde aktör olmaya çalışması kıymetlidir. Özellikle 2017-2020 senelerinde başardıkları ve deneyim birikimi Türkiye’de kurulacak olan diğer yatay katılımcı örgütlenmelere ve devam ettirilmesi gereken gıda egemenliği mücadelesine değerli katkılar sunabilecek bir örnek niteliğindedir. Küçük üreticilere nefes aldirmayan ve geniş tüketici kitlelerini sağlıklı gıdaya erişimden mahrum bırakan endüstriyelmiş ve şirketleşmiş gıda sistemine karşı iyi bir politik konumlanma ile gıda egemenliği mücadelesinin yollarını arama gayretini sürdürmek elzemdir. Türkiye’de demokrasinin sadece sandığa indirildiği ve yurttaşların kamusal alanda kendilerini ifade etmesinin sınırlandırıldığı bir bağlamda gıda-tarım politikalarına dair eyleme ve söz söyleme imkânı yaratma çabası kayda değerdir. Zira gıda egemenliğinin inşası da ancak alternatif katılımcı, kolektif, demokratik ve tabandan yaratılan bir dinamizm ile mümkün olacaktır. Bu doğrultuda üretici örgütleri ile tüketici örgütlerinin bir araya geldiği alternatif kamusal alanların oluşturulması devam eden bir gerekliliktir.

KAYNAKÇA

Atalan-Helicke, Nurcan ve Bürge Abiral (2021), “Alternative Food Distribution Networks, Resilience, and Urban Food Security in Turkey During the COVID-19 Pandemic”, *Journal of Agriculture, Food Systems, and Community Development*, 10 (2): 89-104.

Abiral, Bürge ve Nurcan Atalan-Helicke (2020), “Trusting Food Supply Chains During the Pandemic: Reflections from Turkey and the US”, *Food and Foodways*, 28 (3): 226-236.

Adaman, Fikret ve Ahmet Akkoç (2023), *Gıdanın Politik Ekolojisi* (İstanbul: Metis Yayınları).

Akçay, Eylem ve Umut Kocagöz (2018), “Bir Siyaset Rasyonalitesi Olarak Müşterekleştirme”, *Felsefelogos*, 68: 31-41.

Akder, Hasan (2011), “How to Dilute and Agricultural Reform: Direct Income Subsidy Experience in Turkey (2001-2008)”, Karapınar, Barış, Fikret Adaman ve Gökhan Özertan (Der.), *Rethinking Structural Reform in Turkish Agriculture: Beyond the World Bank’s Strategy* (New York: Nova Science Publishers): 47-63.

Alonso-Fradejas, Alberto, Saturnino M. Borrás Jr., Todd Holmes, Eric Holt-Giménez ve Martha Jane Robbins (2015), “Food sovereignty: Convergence and contradictions, conditions and challenges”, *Third World Quarterly*, 36 (3): 431–448.

Aydın, Zülküf (2010), “Neo-Liberal Transformation of Turkish Agriculture”, *Journal of Agrarian Change*, 10 (2): 149–187.

Aysu, Abdullah (2019), *Kooperatifler* (İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi).

Bora, Tanıl (2017), “Toplum, Kamu, Halk, Millet”, <https://birikimdergisi.com/haftalik/8269/toplum-kamu-halk-millet> (15.07.2024).

Breen, Lauren (2007), “The Researcher ‘In the Middle’: Negotiating the Insider/Outsider Dichotomy”, *The Australian Community Psychologist*, 19 (1): 163-174.

Denzin, Norman K. ve Yvonna S. Lincoln (2018), *The Sage Handbook of Qualitative Research* (Los Angeles: Sage Publications).

ENAG (2024), <https://enagrup.org/> (23.07.2024).

Felski, Rita (1989), “Feminist Theory and Social Change”, *Theory, Culture & Society*, 6 (2): 219-240.

Fırat, Begüm Özden ve Fırat Genç (2014), “Strateji Tartışmasına Katkı: Müşterekler Politikasının Güncelliği”, *Başlangıç Dergisi*.

Fraser, Nancy (1990), “Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy”, *Social Text*, 25/26: 56–80.

Gürel, Hüseyin (2019), *Food Sovereignty Movement in Turkey: The Case of Kadıköy Cooperative (Yüksek Lisans Tezi)* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi).

Habermas, Jürgen (1974), “The Public Sphere: An Encyclopedia Article (1964)”, *New German Critique*, 3: 49–50.

Harmanşah, Rabia ve Z. N. Nahya (2018), *Etnografik Hikâyeler: Türkiye’de Alan Araştırması Deneyimleri* (İstanbul: Metis Yayınları).

Holt-Giménez, E. (2006), *Campesino a campesino: voices from Latin America's farmer to farmer movement for sustainable agriculture* (Food First Books).

İnce, Ayça ve Zeynep Kadirbeyoğlu (2020), “The politics of food: Commoning practices in alternative food networks in Istanbul”, Özkan, Deryan ve Güldem

Baykal Büyüksaraç (Der.), *Commoning the City: Empirical Perspectives on Urban Ecology, Economics and Ethics* (New York: Routledge).

Kadimbeyođlu, Zeynep ve İrem Soysal Al (2023), “Kentsel Mekânlarda Gıda: Sorunlar ve Çözüm Arayışları”, Adaman, Fikret ve Sena Akkoç (Der.), *Gıdanın Politik Ekolojisi* (İstanbul: Metis Yayınları): 149-165.

Karakaya, Emel (2016), *Agro Food System Transitions? Exploring Alternative Agro Food Initiatives in İzmir, Turkey* (Doktora Tezi) (İzmir: İzmir Institute of Technology).

Keyder, Çağlar ve Zafer Yenal (2013), *Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük* (İstanbul: İletişim Yayınları).

Kocagöz, Umut ve Doğançayır, C. M. (2017), “Operationalizing Food Sovereignty: A critical approach from an ongoing experiment in Turkey”, Conference Paper, *The Future of Food and Challenges for Agriculture in the 21st Century*, Spain.

Lassiter, Luke E. (2005), *The Chicago Guide to Collaborative Ethnography* (University of Chicago Press).

McMichael, Philip (2016), *Development and Social Change: A Global Perspective* (Los Angeles: Sage Publications).

Nizam, Derya (2021), *Yeni Nesil Kooperatifler: Topluluk, Aidiyet ve Yer-Temellilik* (İstanbul: Oğlak Yayıncılık).

Nyéleni Deklarasyonu (2007), <https://www.nyeleni.org/spip.php?article290> (10.07.2024).

Oba, Beyza ve Zeynep Özsoy (2023), *Food Politics, Activism and Alternative Consumer Cooperatives* (Bristol: Policy Press).

Öngel, F. Serkan ve Uygur Dursun Yıldırım (Der.) (2021), *Şirketlerden Kooperatiflere Rekabetten Dayanışmaya* (İstanbul: NotaBene Yayınları).

Öngel, F. Serkan ve Uygur Dursun Yıldırım (Der.) (2019), *Krize Karşı Kooperatifler: Deneyimler, Tartışmalar, Alternatifler* (İstanbul: Notabene).

Öz, Özlem ve Zühre Aksoy (2023), *Food Co-operatives in Turkey: Building Alternative Food Networks* (London: Routledge).

Sivil Toplum Geliştirme Merkezi (2023), “CIVICUS Sivil Toplumun Durumu Raporu”, <https://stgm.org.tr/en/civicus-2023-report-published-civic-space-continues-fight-repression-new-tactics> (10.08.2024).

Soysal Al, İrem (2020a), *The Nascent March of “New-Generation” Food Initiatives in the Emerging Struggle for Food Sovereignty in Turkey* (Yayımlanmamış Doktora Tezi) (İstanbul: Koç Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Enstitüsü).

Soysal Al, İrem (2020b), “The Promising Momentum and Collective Practices of the Recently Expanding Network of Consumer-Led Ecological Food Initiatives in Turkey”, *Istanbul University Journal of Sociology*, 40 (1): 129-162.

Soysal Al, İrem ve Bermal Küçük (2019), “In-between anxiety and hope: Trusting an alternative among ‘alternatives’ in the (post) organic food market in Turkey,” *The International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 25 (2): 173–190.

Soysal Al, İrem (2017), “Quotidian Realities of Organic Mothering in Turkey”, Cambridge University Press, 57: 61-84.

Spivak, Gayatri Chakravorty (1988), “Can the Subaltern Speak?”, Nelson, Gary ve Larry Grossberg (Der.), *Marxism and the Interpretation of Culture* (Urbana/Chicago: University of Illinois Press).

Tarım ve Orman Bakanlığı (2020), <https://tarimorman.gov.tr/Konular/Bitkisel-Uretim/Organik-Tarim/Istatistikler> (17.07.2024).

TCMB (2024), <https://www.tcmb.gov.tr> (22.07.2024).

TÜİK (2019), <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Tuketici-Fiyat-Endeksi-Haziran-2019-30854> (17.07.2024).

TÜİK (2024a), <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Tarimsal-Girdi-Fiyat-Endeksi-Nisan-2024-53468> (17.07.2024).

TÜİK (2024b), <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Tar%C4%B1m-%C3%9Cr%C3%BCnleri-%C3%9Cretici-Fiyat-Endeksi-Haziran-2024-53483&dil=1> (17.07.2024).

Yılmaz, Alper, Bertan Toydemir, Cem Keskin, Ceyhun Yıldırım, Evren Kocabıçak, Emrah Elhan, Fırat Seymen, Gözde Kalyoncu, Haşim Kılıç, Kadim Fırat, Melis Özbakır, Murad Mihçı, Necdet Ülker, Nurgül Bulut, Nurgül Elhan, Özgür Sertaç Günay, Turan Yıldırım, Üzeyir Uludağ, Volkan Bulut, Kadıköy Kent Dayanışması, Kadıköy Kooperatifi ve Karşı Lig (2020), *Yeniden İnşa Et: Caferağa ve Yeldeğirmeni Dayanışmaları Yatay Örgütlenme Deneyimi* (İstanbul, Notabene).

**THE END OF THE SUPRANATIONAL DREAM OF THE
EUROPEAN UNION: TOWARD A MORE
NATIONALIST AND INTERGOVERNMENTAL UNION**

**AVRUPA BİRLİĞİ'NİN ULUS ÜSTÜ HAYALİNİN SONU:
DAHA MİLLİYETÇİ VE HÜKÜMETLERARASI BİR
BİRLİĞE DOĞRU**

Dilara SÜLÜN*

ABSTRACT

This article questions and analyses the supranational aspirations of the European Union (EU) over its intergovernmental policies. It addresses first nationalism followed by neo-functionalism, supranationalism, and intergovernmentalism; the dominant theories in European integration. The purpose of the study is to reflect the EU's supranational limitations. Our main research question is to determine whether there is a new form of Europeanism across Europe. The study shows the rising nationalism across Europe, through the 2019 and 2024 European Parliament (EP) elections, and the growing Euroscepticism through public opinion surveys. Moreover, a "policy analysis" is conducted through the EP resolutions between 1999 and 2024 and in European laws through Eur-lex, to reflect the number of intergovernmental operations. The overall findings indicate that many EU countries have ambiguous positions and altered views on the EU, between "Europhoria" and "Europhobia". The study suggests a new form of Europeanism is growing, between Pro-Europeanism and Anti-Europeanism: "Adapted-

---

* Assoc. Prof., İzmir Demokrasi Univ., Faculty of Economic and Administrative Sciences, Department of International Relations, İzmir, Türkiye, dilara.sulun@idu.edu.tr, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-8874-5194>

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 18.07.2024
Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 05.09.2024

Europeanism". This new typology is introduced to refer to countries asking for less but more adapted integrational policies.

Keywords: European Union, Nationalism, Neo-Functionalism, Supranationalism, Intergovernmentalism.

ÖZ

Bu makale, Avrupa Birliği'nin (AB) ulusüstü hedeflerini ve hükümetlerarası politikalarını sorgulamakta ve incelemektedir. Çalışmada öncelikle milliyetçilik ve kavramlarına yer verilmiş, ardından Avrupa bütünleşmesinde baskın teoriler olan neo-işlevselcilik, ulusüstücülük ve hükümetlerarasıcılık teorileri ele alınmıştır. Çalışmanın amacı AB'nin ulusüstü işleyişinin sınırlarını ortaya koymaktır. Başlıca araştırma sorumuz, Avrupa çapında yeni bir Avrupalılık biçiminin olup olmadığını tespit etmektir. Bu kapsamda, 2019 ve 2024 Avrupa Parlamentosu (AP) seçimleri aracılığıyla Avrupa çapında yükselen milliyetçilik ve kamuoyu araştırmaları ile artmakta olan Avrupa şüpheciliği gösterilmiştir. Çalışmada ayrıca, 1999-2024 yılları arasındaki Avrupa Parlamentosu kararları ve Eur-lex Avrupa yasaları araştırılarak "politika analizi" yapılmış ve AB'nin hükümetler arası karar sayısı verileri ile ulusüstü işleyişinin sınırları ortaya konmuştur. Varılan bulgular, pek çok AB ülkesinin AB ile ilgili görüşlerinin, AB sevgisi ile AB nefreti arasında karmaşık ve belirsiz olduğunu göstermektedir. Makale, Avrupa yanlısı ve Avrupa karşıtlığı arasında yeni bir Avrupalılık şeklinin gelişmekte olduğunu öne sürmekte olup, "Uyarlanmış Avrupalılık" kategorisi olarak adlandırmaktadır. Bu yeni tipoloji, daha az ama daha iyi uyarlanmış AB bütünleşme politikaları isteyen ülkeleri temsil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Birliği, Milliyetçilik, Yeni-İşlevselcilik, Ulusüstücülük, Hükümetlerarasıcılık.

INTRODUCTION

Nationalism is a deep and wide concept that affects the legal, political, and economic ruling environment of a country. It has been one of the most popular

regimes throughout centuries that has been the main cause of local, regional, and even global conflicts, namely the two World Wars were also mainly driven by nationalist aspirations. Nationalism continues nowadays to challenge institutions, countries, government policies, and academia. On the other hand, supranationalism is the opposite concept of nationalism. The importance and emergence of nationalism dates to the Middle Ages, while supranationalism is a rather new concept that took shape in the 1950's. Nationalism's fundamental values lie in a common identity, it glorifies and seeks the preservation of this identity and the prosperity of one's nation.

Dominant theoretical approaches to European integration are supranationalism and intergovernmentalism (Tsebelis and George, 2002: 70). Supranationalism delegates political authority from individual states to states acting as a collective body. States share sovereignty by creating a collective unit that can make binding or authoritative decisions for its members. The authority assigned to the supranational authority can vary in extent, covering more or fewer policy domains (Kahler and Lake, 2006: 7).

Intergovernmentalism is another important theoretical approach to understanding European integration. It was developed in the mid-1960s, especially with the works of Stanley Hoffmann, who stressed the convergence of national interests and the will of states to cooperate, as central to the analysis of regional integration (Verdun, 2020: 1).

Neo-functionalism is another theory of regional integration that focuses on the role of non-state actors. Member states remain important actors in the process. They set the terms of the initial agreement, but they do not exclusively determine the direction and extent of subsequent change (Schmitter, 2004: 2). The basic assumptions of the neo-functional theory and its correlation with the EU will be discussed further in the theoretical part of this paper.

The EU operates both with supranational and intergovernmental traits. While there are supranational institutions such as the European Commission, the Court of Justice of the EU and European Central Bank, the Council of the European Union, the European Council and the European Parliament undertake the intergovernmental power as they have the last word and the final approval power in decisions that require intergovernmental procedure.

Given this duality in the functioning models of the EU, it is worth questioning to what extent supranationalism prevails in the EU. Are nations ready to give up the sovereignty of their states, and why? What are the EU's successful projects achieved with integrationist policies? What are the limitations that the EU encountered to expand its integrationist policies? Is there a new typology among member states classed between "Europhoria" and "Europhobia"? Which

countries can be classified as such and is it the new form of Europeanism, between Pro-Europeanism and Anti-Europeanism, which can be named “Adapted-Europeanism”? These are the study's main research questions.

Within this prospect, our study is comprised of three parts. The first part presents the background of nationalism and its different forms and concepts such as nation-states, patriotism, and language. The second part comprises the theoretical framework of the dominant EU integration theories; namely, neo-functionalism, supranationalism, and intergovernmentalism, they are analyzed from the European integration perspective. The third part of the study assesses the limitations of the EU's supranationality, by evaluating EU formalities and a series of events such as the Opt-Outs, the failed EU Constitution, and Brexit. This part also exposes the analytical and the empirical framework of the research, by assessing the 2019 and 2024 European Parliament election results, the various EU public opinion surveys, and a “policy analysis” by examining the European Parliament resolutions and texts adopted in plenary sessions, in each parliamentary term from 1999 to 2024, and by examining the existing European law and regulations from the Eur-Lex database.

1. NATIONALISM: A DEEP AND WIDE CONCEPT

Determining Nationalism

A simple definition of a nation would be a group of people with its own territory, government, language, and culture. Nationalism can be summarized as loyalty and devotion to a nation, that considers one nation as superior to other nations. The size of the countries doesn't matter, as the nation has limitations in all cases, because the states have restricted, definite, and limited borders, where beyond other nations live (Anderson, 1991: 5-7).

Nationalism mainly relates to the principle which suggests that “the political and the national unit should be congruent” (Gellner, 1983: 1). That implies that the political and national units have to be identical in order to ensure compatibility and consistency. Mainly, we can say that classic studies of nationalism have been divided between primordialists and modernists. For the primordialists, the roots are important, therefore they focus on ancient origins which explain the emanating feelings of national attachment (Smith, 2009: 17). However, for the modernists, nations are considered as modern constructs that are shaped by industrialization and capitalism on one hand and by the increase in communications and transportation networks (Gellner, 2008). Indeed, today's world mainly consists of inter-connected economic and trade activities, businesses and finance, with multi-cultural communities and societies, that are led by communication and information technologies. These advanced information technologies allow people to follow and communicate and even act beyond their territorial and national

borders. The importance of communication and interconnectivity can also be found in the EU's policies. Globalization of economy and society has intensified the limits of the nation-state's capacity (Habermas, 2003:86). These information and technological advancements brought with globalization led some scholars to question the relevance of the nation-state and to even consider that we live in a post-national, globalized world, which is dominated by new forms of cosmopolitanism (Jaffrolet, 2003: 45).

Initially, scholars argued that ethnicity was the normal result of countries' borders. However, gradually, the notion of "social constructivism" was added. The nation includes various societal forces that shape common and accepted norms and values. These values and norms are largely imprinted with a collective identity based on shared religious and/or cultural values forming and empowering the nation. Nations are continuously re-imagined (Anderson, 1983), re-invented, (Hobsbawm, 2012: 14-18) and routinely re-produced in everyday life (Billig, 1995: 1-3). This routine reproduction of nations is called 'banal nationalism'. Language, ethnicity, race, religion, culture, and history can be used to unify members of a group, but also mark boundaries against differentiated others.

Development and Categories of Nationalism

After 1648, the concept of "nation-state" was spread in Europe widely with the Treaty of Westphalia." The Greek city-states were in frequent states of war for dominance (Kırilen, 2018: 19). The ancient world and the Greek city-states represent one of the most important features of nationalism of all times, which is the human nature that doesn't change. In other words, the relationship between the Greek city-states and today's world concerning nationalism lies in the fact that despite the conditions that have changed drastically with industrialization, globalization, and advances in technology and other sectors, human nature has not changed much since ancient times. It is human nature and human elements that shape the deciding part of national policies. Therefore, the relations of mankind cannot be reduced to mere economic calculations (Rollo, 1937: 130). Indeed, the ancient Greek city-states couldn't unite to form bigger and stronger nations, because of their civic pride, identity, and their loyalty to their city-states. The constant rivalry between them also prevented them from uniting. These aspects are of significant relevance to understanding our contemporary world, where there is also a constant rivalry between states, that leads to national policies.

Nationalism accepts that other nations exist, but one nation is superior to others. Nationalism dominated the European continent and expanded worldwide. When the Second World War ended, new ideas flourished in European politicians, especially with the will and collaboration of France and Germany. The

European Union started delegating power to its central authority, first in the coal and steel industries and then in other trade and economic areas.

The categorization of nationalism as an ideology is quite debated in political analysis and reflects different positions (Freedman, 1998: 748). Nationalism is an ideology that uses the concept of “nation” to reach political goals. Marx and Engels explained ideology “as conditions and ideas that lead to false consciousness in workers under capitalism” (Marx and Engels, 1973: 75-77). The idea is that the proletariat (workers) that is being exploited by the bourgeoisie doesn’t even realize this exploitation, which prevents the workers from perceiving the reality of their social class. Nationalism represents an ideology, both politically and economically. However, we will refer to nationalism as a political ideology here.

Nationalism is seen as an ideology by Adams (1993: 2), as the “simplest, the clearest and the least theoretically sophisticated, but it is also the most widespread and the one with the strongest grip on popular feeling” among modern ideologies.

Nationalism may be a “state ideology” or reflect the public opinion’s nationalism based on ethnic discourses, which may also turn into religious or ideological thought. Most of the nationalist views include some of these components.

Jean-Jacques Rousseau explained in the “Social Contract” (1968: 146) the notion of civil nationalism as the state’s legitimacy combined with people’s participation in politics. Rousseau’s Social Contract inspired many political reforms in Europe and the French Revolution as well. European people embraced the idea of rejecting the legislation of monarchs and that only the general will of the people has the right to legislate. The participation of people in politics reflects the “will of people” and most importantly provides “political representation”.

This representation gains more and more importance in European and Western states mainly, where important questions and issues have been put in referendums to ask and collect public opinion on the matter. These referendums can also be used as a tool for any nationalist government that doesn’t want to take part in further forms of integration with other countries, such as in the case of Great Britain which conducted its referendum on the EU in 2016. The same logic is also often used by many countries that don’t want to sign for example a controversial agreement for their national interests, be it in major trade agreements or any other area of international agreement. Nationalism or national interest can thus play an important role in shaping countries’ domestic and foreign policies. The examples can be added; to give other insights and results, affecting states’ policies. Norway, Switzerland, and Iceland are countries that rejected to join the EU, based on their national interests. Denmark also failed to ratify the Maastricht

Treaty in the first referendum in 1992. One of the reasons for this was the rise of nationalism and Euro-skepticism in Denmark.

Another form of nationalism is ethnic nationalism which provides states political authority over their groups based on historical, ethnic, or cultural lines whereas cultural nationalism implies that only culture forms the nation, all other aspects are disregarded. Nationalism, which is associated with national identity and statehood can sometimes lead to problematic issues related to “ethnic nationalism” linked with shared blood and common legacy/patrimony led by violent ideologies and genocides (Herzfeld, 2015: 1)

State nationalism and religious nationalism are also important forms of nationalism in states' history. The right-wing Franquism in Spain, the Belgian nationalism against Flemings, or the Basque nationalism in Spain (Tok, 2002: 170) can be given for state nationalism. Regarding religious nationalism, there are various examples such as Zionism in Israel or Hinduism in Indian nationalism (Rieffer, 2003: 225), where the state gains and executes its political and military power over religion. These forms of nationalism often end in oppressive policies and practices against minorities mostly but also against the biggest parts of society, depending on the type of situation and place.

Concepts Surrounding Nationalism

There are various concepts developed and used alongside with nationalism. As George Orwell put it, “*Nationalism is not to be confused with patriotism*” as two different and opposing ideas are involved. For Orwell, the meaning of patriotism is as the following: “*Patriotism is of its nature defensive, both militarily and culturally. Nationalism is, on the other hand, inseparable from the desire for power.*” (Orwell, 1945).

Patriotism can be defined as dedication and love of one's country. It is correlated with the spirit of ‘us’ as a common point among people towards their country against other groups (Olasupo, Olayide Oladeji, Ijeoma, 2017: 264).

Other important notions that surround the notion of nationalism are nationality, nation-state, anti-nationalism, racism, and languages.

Nationality, as defined by Karl Deutsch (1953:75), in societal and collective problems of the modern age, nationality equaled positioning of both middle and lower social groups regarding the regional centers (Deutsch, 1953: 75). "Joshua Fishman (1938: 39) defines nationality as a socio-cultural entity which may not have necessarily a politico-geographic realization, in other words, referred to as a country, polity or state. Today, nationality reflects the holder of that nation given to citizens who are born in this nation or who obtained that “nationality” by residing and working over several years in that specific country.

According to Deutsch, there are eight reasons behind the proliferation of nations and written languages, these are mass media, monetization, literacy, shift into non-agricultural occupations, urbanization, wage labor, and integral migration (Deutsch, 1969: 21). Nationalism spread across the world as the rate of literacy increased. With literacy rates rising, Indian and Irish nationalist editors discovered they were able to construct a political platform and build support for their agendas by taking their causes directly to the masses (Rosenkranz, 2013:16). In Ireland and India, nationalist feelings also guided the promotion and teaching of Celtic and Hindi.

Lastly, Hitler's Nazism is an example of racist nationalism, where another example of a current French political party is "Le Front National" (now "Rassemblement National") party led by Le Pen in France which gains its power from xenophobic and racist content.

2. THEORETICAL FRAMEWORK OF THE EUROPEAN UNION: AN ACHIEVEMENT OF MULTI-FACETED GOVERNANCE

European integration is a regional integration model that was built upon supranational aspirations derived from neo-functional theory. However, the EU is also marked and embedded with a strong intergovernmentalist model.

The European Union's Quest for Supranationalism

Supranationalism is an international political and legal structure where member states share their authority and delegate their power to appointed officials or representatives elected by these member states. The majority is sufficient to make decisions, and all members must apply and enforce the decisions even if a few countries voted against them. As Nugent (2003: 475) noted, "supranationalism takes inter-state relations beyond cooperation into integration and involves some loss of national sovereignty".

A supranational union, however, also called a supranational institution, owns both regional and federal organizational traits.

The establishment of international organizations, by the 1950s helped concertation between states, but this concertation mostly depended on nation-states' good will. The EU includes both intergovernmental and supranational elements. Supranationalism and intergovernmentalism treat member states and governments differently in terms of integration processes and regarding EU's institutions (Tsebelis and Garret, 2001: 385).

Ernst Haas explained how social groups became the main actors in supporting a wider and deeper integration process in which supranational authorities were the major enabling institutions (Haas, 1958: 203). He asserted in

his book entitled “The Uniting of Europe”, that co-operation and harmony among distinct social groups enhanced and allowed a political environment that provided permanent union within competitors. He stressed in this context the importance of the union with Germany. That union was made possible with the Schuman Plan and the European Coal and Steel Community. He gives the example of the French Christian-Democratic MRP (Mouvement Républicain Populaire) that supported the European project in France. Haas also explained how other industrial groups also supported the European integration policies. For instance, Dutch steel consumers have also supported (and benefited from) the European common market. The supply has been eased and this supply access also allowed purchases in other Community countries. According to Rosamond (2005: 244), supranational institutions become the main defenders and promoters of this wider and deeper integration.

Robert Schuman, the French Minister of Foreign Affairs from 1948 to 1953 is among the most important politicians who supported the idea of supranationalism. In 1949, Schuman used the term “supranational associations”, and he defined supranational cooperation as “a new step in the humankind development, or even a new era in the history of the world, a century of supranationalism which followed the century of nationalisms” (Ruszkowski, 2010: 188).

Another important person in the history of European integration and supranational policy is Jean Monnet. He was appointed as the Secretary General of the League of Nations in 1919 and the first President of the High Authority of the European Coal and Steel Community. As a strong supporter of supranationalism, upon Schuman’s proposal, he drafted the Schuman Plan which was made public by the famous speech of Robert Schuman in May 1950, known as the Schuman Plan. Monnet devoted the rest of his life to the work of European unification, and he expressed his belief and vision of a successful Europe by saying “Continue, continue, there is no future for the people of Europe other than in union” (European Union: Jean Monnet)

With the European Community (EC), cooperation began in the new geo-political core of Europe, France, Germany, Belgium, the Netherlands, and Luxembourg. The Iron and Steel Community became later the European Economic Community (EEC).

The EC was mostly in line with the nation-state, until the 1980s. However, through the 1980s, the EC began limiting the sovereignty of its member states by adopting new political regulations (Mann, 1993:121). For the large internal market may function efficiently, either common policies (agriculture, fisheries..) or

Community support policies (taxation, competition..) and, therefore, further surrenders of national sovereignty were necessary (Moussis, 2001: 56).

The supranational organizations offer some benefits to their member states by setting trade-related standards that help to maintain economic stability in all member states. In supranational organizations, political and economic standards are respected by member states. However, the nature of the supranational organization can be changed, thus the union can adopt new political and economic conditions (Zaharia and Pozneacova, 2020: 48).

There are according to Mann (1993), there are three main under-cuttings of national sovereignties:

- 1) EC Law: National laws are revised in order apply the communitarian law: standardization is required for all EU countries.
- 2) The Single Market: The 1986 Single European Act removed the internal boundaries.
- 3) The European Monetary System (EMS): The use of a single currency, the Euro, which also affected the macroeconomic planning of states.

Member states' sovereignty has been limited by these activities. We can also add the European Constitution to this list and the European march toward supranationalism. While some countries chose to pass the draft Constitution through their own parliaments, Spain and Luxembourg chose to hold referendums, and some other countries contested and rejected the European Constitution via referendums, namely the Netherlands and France in 2005. The Constitution needed to be accepted by each member, this is why the draft Constitution has been revised and its name was changed because the word "Constitution" was the main reason for the rejections. Consequently, the Treaty of Lisbon was finally signed in 2007 replacing the draft Constitutional Treaty and became effective from 1st December 2009.

Sweet and Sandholtz (1997: 297-300) explained the transition from national to intergovernmental or supranational governance in two steps. The formation of the social demand based on European transactions necessitated the EU to prepare new regulations that would be provided by the supranational nature of the organization. Once the regulations are prepared, a new step follows which is the institutionalization process that generates further integration.

At the beginning of the 1950s when initial European theoreticians were active in shaping European integration, some politicians and scholars expected and hoped that economic integration would bring a full political integration level. Almost 75 years have passed since the formation of the European Coal and Steel

Community, and we cannot talk yet of a full political entity at the EU level. However, it is undeniable that the EU policies and integration projects developed a certain European identity. However, this identity has not been able to replace national identities. Still, it is true that for many Europeans and the EU, a shared and significant “European identity” is formed and added to national identity (Fligstein, Polyakova and Sandholtz, 2012: 106).

The European Union’s Evolution in Intergovernmentalism

In intergovernmentalism, member states maintain their full sovereignty and authority and make decisions by unanimity. The heads of these international organizations either appointed or elected, only have advisory tasks. Many international organizations prefer and use intergovernmentalism nowadays. In the mid-1960s, intergovernmentalism was the main theoretical alternative to neo-functionalism, which was the dominant theory of regional integration (Hoffmann, 1966: 862).

Stanley Hoffmann (1966, 1982) formulated the major assumptions of intergovernmentalist integration theory, and he also introduced “high politics” and “low politics” differences to assert the limits of integration and spillover. “High politics” refers to matters and policies regarding national sovereignty such as domestic affairs, justice, foreign policy, defense, and security, where it is hard to identify a common interest and common policy. “Low politics” area refers to other policies mostly however, taxation, energy, economic, and monetary policies can also be considered as crucial areas of national sovereignty as well (Hoffmann, 1966).

Thus, classic intergovernmentalism differs from supranationalism in many ways; first, it sees states and their national governments as the primary actors in international relations, instead of any high or central authority. Second, national interests determine the level of integration that states can accept. Third, integration is allowed only in the economic sector and refers to ‘low politics’ because states want to preserve and keep their autonomy. Therefore, states will resist the integration of the core functions of the sovereign state, called high politics’ such as domestic and external security or foreign policy (Leuffen, Rittberger and Schimmelfennig, 2022: 63-64).

Later in the 1980s and 90s, Andrew Moravcsik’s works introduced liberal intergovernmentalism (Moravcsik 1993, 1998) where he tried to explain European integration through this theory. Moravcsik differs liberal intergovernmentalism from the classic intergovernmentalism by emphasizing domestic rather than national interests. At the domestic level, which is the first stage, different trade or interest groups in the country would be competing with each other to influence

the national decision and obtain priority within the integration policies. Then the second stage would be comprised of negotiations between states.

Therefore, we can say in a way that “liberal intergovernmentalism” is similar to realism in the fact that it puts states, state interests, and state bargaining at the first stage of importance. However, liberal intergovernmentalism also gives societal actors and international institutions a more prominent theoretical role. Therefore, Keohane and Nye (1977) asserted that liberal intergovernmentalism is based on “neo-liberal institutionalism”.

Moravcsik argues that at the first level, European states are lobbied by domestic pressure groups such as companies, and NGOs, to adopt policies at the international level. The governments, after deciding and adopting appropriate policies, put their national policy preferences at the international level.

At this second stage, state-to-state bargaining starts. Moravcsik defines states as unitary, which means that despite numerous interest groups at the domestic level, the state acts as a single actor at the international level and speaks with one voice in support of its national position. Besides, Moravcsik also defines states as “rational actors”, which means that states make decisions on a cost-benefit analysis. Therefore, at the international level states make decisions with other EU states by assessing their costs and benefits on a given issue. Thus, the decision-making process is based on the unitary character of states at the state bargaining and on the rationality of states where their ultimate objective is to maximize their gains and minimize their losses. During the bargaining stage between European states, the outcome would depend on the relative power of the states. The second basic argument is that states are purposive actors (Moravcsik and Schimmelfennig, 2019: 1-3).

The meaning of this sentence is related to the “rationality of the state” in their decisions. As Glaser (2010: 30) also stated: “acting rationally means that states are purposive actors that make at least reasonable efforts to choose the strategy that is best suited to achieving their goals. States are assumed to be able to identify and compare options, evaluating the prospects that they will succeed, as well as their costs and benefits.” The commitment to the rational actor model of state behavior is said to be a core assumption of realist theory (Schmidt and Wight, 2023: 158). This argument is also stressed by Moravcsik) in his liberal intergovernmental theory of integration, when he defines states as purposive actors referring to the unitary and rationality of states during the decisions taken by the EU member states. Thus, this explanation is especially important to understand as it is of direct relevance to our research topic in which we are assessing the nature and reasons behind the European integration. The term “Purposive actors” which is used to define the states in their research of maximizing their interests is also the logic that

is mostly used behind nationalist political groups and policies. In this sense, a growing number of EU states also want to put their national interests above European interests. The increase in the far-right policies reflects this “purposive” and “conscious” choice from their voters who don’t want to put their national sovereignty at risk or below the EU’s supranational authority for the sake of European integration.

According to Schimmelfennig (2015), liberal intergovernmentalism can be spotted in the European policies during the Euro area crisis. The European countries had different national preferences, and they argued and bargained with the European Commission to choose the right decisions for the protection of the Euro (Schimmelfennig, 2015: 177-180)

Neo-functionalism and the European Integration

Neo-functionalism theory is formed and developed from David Mitrany’s studies, in which he is considered to be the creator of the theory of functionalism. Mitrany explained the concepts of “interdependence”, “function” and “need”, in his theory of functionalism. According to Mitrany, needs would determine the functions that would be fulfilled by international organizations, and needs would be determined and shaped by the developing technology. To give an example, the invention of airplane and the development of aviation revealed and determined the necessity of coordination in the aviation transportation. This coordination would become the “function” fulfilled by an international organization (Mitrany, 1966: 26-27).

Based on Mitrany’s works on the theory of functionalism, neo-functionalism was developed later especially by Ernst B. Haas. The basic research area of Haas was how to reach a “larger political community” through peaceful means. His answer to this question lied in the existence of different interest groups in national societies and the research of these groups for relation and collaboration with other national groups, sharing the same interests. Haas explained the European integration, especially based on the concept of “spill-over” effect, where collaboration starts in one or more sectors and then expands to other sectors, allowing to the gradual integration in more sectors. Haas built the idea of spillover on changes in the attitudes and behavior of governments, parties, and, especially, labor and business interest groups, where his key conclusion was that “group pressure will spill over into the federal sphere and thereby add to the integrative impulse” (Haas, 1958:13).

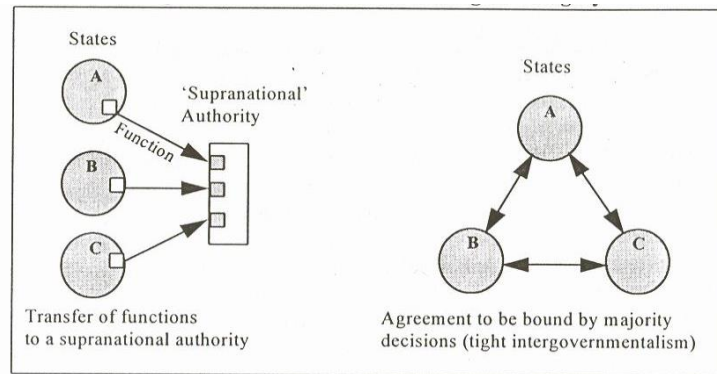
Ernst Haas conceives political integration as a process “*whereby political actors in several distinct national settings are persuaded to shift their loyalties, expectations and political activities towards a new center, whose institutions possess or demand jurisdiction*”

over the pre-existing national states. The end result of a process of political integration is a new political community, superimposed over the preexisting ones” (Haas, 1958:16).

The theory of Neo-functionalism is essential to explain and illustrate the functioning of the EU and EU integration studies. Jean Monnet, known as the architect of Europe, has indeed put the principles of neo-functionalism into application quite before Haas’s theory.

Figure.1: Two Means of Eroding Sovereignty (Jones, 1996)

This chart illustrates the two ways in which states lose their sovereignty: The first chart on the left reflects the transfer of various functions to a supranational authority in which national sovereignty is thus eroded and the second chart on the right reflects how states are bound to accept agreements that are based on majority decisions.

Kuhn (2019) explains very well how public opinion doesn’t matter for officials in the neo-functional theory. She explains that based on writings, ordinary people have no impact on the European integration process.

According to Niemann and Ioannou (2015: 196-200), neo-functionalism and spill-over effects helped the EU to reach the European Monetary Union and coped with the different views regarding the Euro and thus helped to apply more integrative policies across the member states who opted to strengthen the EU common interests and markets. Neo-functionalism reflects the integrative solutions that were taken in economic and financial crises.

According to Risse (2005: 299), the “Hass’s expansive logic of sector integration” and its “spill-over” effects explain very well why more and more policy sectors have been included in the European integration process. “To that extent, there is no need to discard neo-functionalism”. Yet, the power of EU supranational institutions such as the Commission, the European Parliament, and the European Court of Justice did not constantly increase in parallel to sector

integration at the expense of intergovernmental institutions such as the European Council and the Council of Ministers.

Stone-Sweet and Sandholtz (1998) used Haas's neo-functional theory to explain the creation of the supranational area in European space that was bound by the institutionalization of legal rules and practices. They have put forward the supranational policy implication between EU institutions and national interest groups. They argued that neofunctionalism spilled over the area of "high politics".

Börzel edited in 2006 "The Disparity of European Integration: Revisiting Neofunctionalism in Honour of Ernst B. Haas", where she contributed to the research on European integration. She starts by explaining how the Treaty of Rome set the constitutional framework for a Common Market, and that the "acquis communautaire" represents a unique degree of political integration beyond the nation-state, crowned later with the common currency. Börzel questions why member states have been willing to compromise their sovereignty in some areas, such as with the common currency and EU citizen rights and have resisted any substantial cuts in other areas; such as security and defense, social welfare, culture, and education. She quotes Haas in his explanation of "task expansion" at the heart of the neo-functional approach with the consequent expansive logic of sectoral integration in the cornerstone of Haas's theory of regional integration (Börzel, 2006: 2)

McGowan (2007) also analyzed Haas's neo-functional theory and its suitability on the European competition policy. His research asserted that Haas's interpretation still holds analytical purchase as a mid-range theory that is applicable to the dynamics and development internal market, single currency, trade policy, fisheries policy and the competition policy where decisions are mostly made beyond the control of the member states. It is an area where the Commission, the European Courts and business associations are the key actors in determining policy direction (McGowan, 2007: 13).

Bora and Schramm (2024: 1) also researched the EU competition policy and indicated that it is one of the few truly integrated policy fields of the EU, with supranational actors like the European Commission having extensive competencies. Scholars consider it to be a relatively stable policy domain, with a solid European primary law.

Neo-functional structure suggests that the EU would reach an equilibrium, while liberal intergovernmentalism claims that there is already an equilibrium (Hodson and Puetter, 2019: 1160).

3. THE LIMITS OF THE EU'S SUPRANATIONALITY: ANALYTICAL AND EMPIRICAL FRAMEWORK

This part is comprised of formal limitations of the EU institutional structure that allow opponents of supranationalism to stay apart from further integration such as the Opt-Outs and the events that have precipitated and increased Eurosceptic views such as the EU Constitution and Brexit. This part also covers the analytical and empirical framework of our study, including EU public opinion surveys from Pew Research Center, Statista, and Eurobarometer, which reflect the national tendencies across the EU, the European Parliament election results that reflect an increase in far-right and national votes, providing the empirical data from the European population and countries.

Additionally, the author also conducted an in-depth “policy analysis” to expose the balance of power and the institutional and political indicators compiled from the European Parliament resolutions adopted between 1999 and 2024 and compiled from the European regulations and law inventory Eur-Lex, by searching the words “supranational”, “intergovernmental”, “nationalism” and “national sovereignty”. This research complements the empirical and analytical framework of our study.

European Opt-Outs, Failure of the EU Constitution and Brexit

The limits of the EU supranationality are reflected through the opt-outs which are applied by some countries that don't want to join that level of integration on various policies (Cramer and Franke, ECFR, 2021). These opt-outs allow the EU to avoid a general breakdown and move on with its projects. Some examples of opt-outs are (Eurlex):

- Schengen Agreement: Ireland; Great Britain
- Economic and Monetary Union (Euro): Denmark;
- The Common Security and Defense Policy: Denmark;
- EU Charter of Fundamental Rights: Poland;
- Freedom, Security and Justice: Denmark and Ireland
- The Permanent Structured Cooperation (PESCO): Malta

Great Britain was an EU member from 1973 until 2020 but was often called “an awkward member” because of its reluctance to join many policies and strategies that aimed for further and deeper integration at the EU level. British governments mostly had Euro-skepticism which finally turned into a political campaign and resulted in the British Referendum on the EU in 2016. This process

known as “Brexit” took an irreversible path and resulted in the withdrawal, on 31 January 2020, ending thus 47 years of membership.

Hooghe and Marks (2019: 1123). explained well how the Brexit referendum reflected the anxiety between integrative pressures and national opposition. Malang and Schraff have analyzed the opt-out issue and have concluded that the member states’ divergences push them to opt for less integration also in the long-term, it becomes their future vision. In other words, the more countries use opt-outs, the more they ask for new opt-outs in the future (Malang, 2023: 1). This situation is also described as the “differentiated integration” between the EU countries. We can talk about “Differentiated Policy Implementation” when there are divergences in the application of the EU laws across the member states (Zhelyazkova et al., 2023: 445).

Differentiated integration is in fact one of the most significant realities of the EU. “Differentiation” is accepted as an important characteristic element of European integration and over half of EU policies are executed in different ways (Leruth and Lord, 2015: 754). Indeed, differentiation integration is widely accepted and known as the central aspect of the current EU functioning, it is also called “Europe a la carte”, “variable geometry Europe”, “double-gear Europe” or “multi-gear Europe”. Nugent (2010) indicated that while some countries like Belgium and Italy have optimistic and federal views on economic and political union, countries like England, Denmark, and Sweden are sensitive about sovereignty and cautious about integration. This is why the EU has included the concept of integration at different levels and speeds, along with the concept of flexibility, in the *acquis* with the Maastricht, Amsterdam, Nice and Lisbon Treaties (Nugent, 2010: 448-450).

The draft EU Constitution also marked the limit of supranationalist policy as there have been important oppositions and concerns across the EU. With the rejections at the French and Dutch referendum, the process was ended, and the EU had to revise some of its constituent supranational elements to relieve public and political opinion, which established later the Lisbon Treaty of 2009.

The difficulty in reaching a consensus on foreign policy and defense issues marks the complicated issue of the European integration policies. There is no consensus among its members concerning these points.

According to Mann, Europe stands away from supranationalism, for many reasons. First, for most economic policies the European Commission is in charge, leading and guiding the member states with exclusive power, but the approval of each member state is needed on the conclusion and signing of big trade agreements with third countries. Thus, we can talk about shared sovereignty. Second, in other civilian policy areas, sovereignty remains largely in nation-states. Third, in defense

and foreign policy, very little sovereignty is located anywhere. The EU is diplomatically recognized by many states and is an accredited observer of the UN, but so is the Vatican (Mann, 1993: 127).

In delicate issues that have the risk of bringing opposition, the EU avoids supranational measures and provides instead opt-out options to serve geo-political interests and bloc any tension that would harm the EU. The British Government declared for example its opposition to the monetary union, and the EU accepted this opt-out, to avoid deadlock. Therefore, EU provides a “European” regulation only for areas agreed on by traditional geo-politics. In other words, it doesn’t take states’ power. The European federalist policy was marked by resistance from Nation-States. However, some federal aspects can still be seen in the EU like the share of competencies between the Community and the States, the interaction of politics, the role and jurisprudence of the Justice of the Court, the communitarian juridical decisions, the political and constitutional incidences of communitarian treaties in the internal order of states (Goutron, 1997: 12).

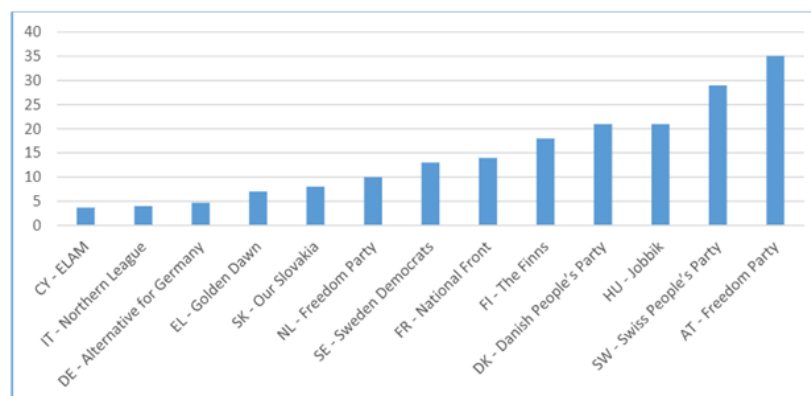
Risse explains very well the balance between the European Commission and the Council, by giving the example of the increased Qualified Majority Vote (QMV) areas of the Commission did not make the Commission a sort of “European Government”. “From Maastricht via Amsterdam and Nice, all the way to the Constitutional Treaty, the balance of power between particularly the Council and the Commission has reached a rather stable equilibrium, even though the ‘expansive logic of sector integration’ and communitarization continued to run its course” (Risse, 2005: 10).

Analytical and Empirical Framework: Surveys on the EU Public Opinions, EP Elections and Policy Analysis

The 1991 Maastricht Treaty established the European Union and provided the EU a deeper integration and authority, as it introduced the way toward the euro and created EU citizenship (European Council). Some EU countries have historically favored the intergovernmental approach, while others favored the supranational path. Supranationalists claim that integration can be reached faster because in intergovernmentalism states’ decisions take several months or sometimes even years. Examples of these supporters are traditionally Belgium and Germany. For intergovernmentalists however, only national governments should possess democratic legitimacy and claim that supranationalism puts national sovereignty in danger. Supporters of this position included Britain and Denmark and also France and Estonia on some issues. Today, there are changes in support for a deeper integration across the EU in general. As new national and international issues are added, there are more concerns over these issues which are mostly reflected in the rise of nationalist parties against EU political integration

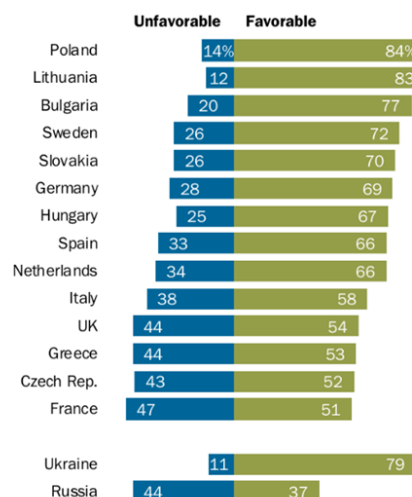
(Szczerbiak and Taggart, 2024: 4). The rise of nationalism in Europe can be seen in recent years, in the national elections of the EU countries too. For example, Van der Bellen won in May 2016 the presidential election in Austria, however, he was very close to losing against Hofer, the far-right candidate. Their respective votes were 50.3% to 49.7%. Besides, Austria is not the only country with nationalism on the rise, many other European countries witnessed an increase in nationalist parties and policies in 2016. The figure below exposes the rise of nationalism across Europe in recent years (McCarthy, 2016).

Figure.2: The Rise of Nationalism Across Europe (Statista, 2016)

Unsurprisingly, the 2019 European Parliament election results were marked by a significant increase in the vote for far-right parties, especially in Italy and France, where the “League” and “National Rally” were the leading national parties. Their allies in the Flemish Interest Party also made gains in Belgium. Other strong far-right parties represented in the EP were the Austrian and Dutch Freedom Parties, the Alternative for Germany (AfD), the Danish People’s Party, and the Finns Party (House of Commons, 2019).

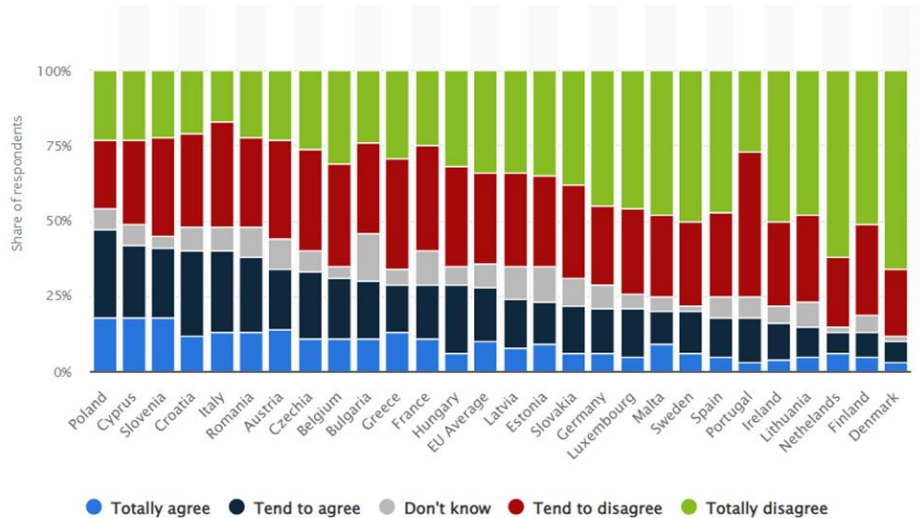
Figure.3: Views on the European Union (Pew Research Center, 2019 European Union Survey)

Pew Research Center’s survey in 2019 reflected significant rates of Eurosceptic opinion, equaling or surpassing 25%, even in the 11 pro-European countries, from the 14 countries questioned in total.

Additionally, in the survey published by Statista in August 2024, 28 % of respondents stated in 2023 that their country would be better outside of the EU. As can be seen from Figure 4 below, the countries with the greatest share of Eurosceptic views included Poland, Cyprus, Slovenia, Croatia, Italy, Romania, Austria, Czechia, Belgium, Bulgaria, Greece, and France. These countries tend to have strong contingents who disagree with the EU on cultural issues, notably far-right parties in Poland (PiS) and Italy (Brothers of Italy/Lega).

Figure.4: Share of Respondents agreeing or disagreeing that Their Country Could Face the Future Better Outside of the European Union in 2023 (Statista, 2024)

These surveys indicate an important share of Eurosceptic or anti-European views by countries. Besides, even in pro-European countries, there is a significant concern about certain EU policies. For example, the majority of Bulgarians (60%) like the European Union and do not question the country’s EU path, but there is an increasing skepticism about certain EU policies and EU’s management, based on a survey conducted by Alpha Research sociological agency published in March 2024. Only 12% stated that they fully approve how the EU is managed, 42% see good policies but also problems, and 39% are dissatisfied (Nikolov, 2024).

France is also on this track, where there is a growing suspicion toward Europe. According to Bréchon (2024), the French no longer trust the Union, the French identify as Europeans and yet are also notoriously Eurosceptic. According to the 2023 Eurobarometer, only 34% had confidence in the EU and 48% said they were very pessimistic about the future of the Union, which was the highest percentage of the 27-country bloc.

European Policy Analysis: European Parliament Resolutions and Eur-Lex Data Base

This part of our analytical framework is based on the research and analysis of the resolutions and texts voted and adopted in the European Parliament plenary sessions. Within this part, the number of texts including the terms “Supranational”, “Intergovernmental” and “European nationalism”, were researched, in the last 5 parliamentary terms, from 1999 to 2024.

This methodological research is of special relevance to our study as it reflects the sensitivity, discussion areas, policy orientations, the reports and resolutions coming from the Parliament committees that are voted in the EP plenary sessions, and the final texts that are adopted, published, and transmitted later to the relevant authorities. The table below comprises the number of texts including the terms “supranational”, “intergovernmental”, “European nationalism” and “national sovereignty”, in the last five Parliamentary terms, from 1999 to 2024.

Table.1: Policy Analysis Based on the EP Plenary Sessions (Compiled by the author from EP Plenary Sessions)

Parliamentary Term→	2019-2024	2014-2019	2009-2014	2004-2009	1999-2004
Number of Texts including the term “Supranational”	13	10	20	12	12
Number of Texts including the term “Intergovernmental”	170	127	107	96	74
Number of Texts including the term “European nationalism”	40	47	58	57	21
Number of Texts including the term National Sovereignty	12	13	4	8	4

As can be seen from Table 1, the word “supranational” was used in an average 12 documents. The mostly discussed topics were:

- The state of the debate on the Future of Europe
- Current institutional set-up of the European Union
- Banking Union
- New Energy Market Design
- International Telecommunication regulations
- Climate change

More importantly, the word “intergovernmental” was used in 74 documents between 1999 – 2004, and increased in each parliamentary term, passing from 74 to 96 between 2004 and 2009, then to 107 from 2009 to 2014, and later to 127 between 2014 and 2019, and finally to 170 documents between 2019 and 2024. This constant increase of the term “intergovernmental” in the texts adopted by the EP reflects the high importance of intergovernmental functioning, policy, and processes, over the supranational functioning of the EU. These documents largely focused on topics including:

- Energy
- Migration and refugees
- Differentiated integration
- institutional set-up of the EU
- Environment and security
- Cross-border cooperation with neighbouring countries
- Global climate crisis
- EU funds
- Sustainable carbon cycles
- EU Emissions Trading System

Table.2: Eur-Lex: The Terms Used by Year of Documents (Compiled by the author from the Eur-Lex database)

Number of Documents in→	2024	2023	2022	2021	2020
Term searched↓					
Supranational	40	65	76	121	86
Intergovernmental	256	506	461	452	336
National sovereignty	13	20	17	24	23

As can be seen from Table 2, the number of documents including the term intergovernmental exceeds largely the number of documents including the term supranational and an increase can be observed in recent years.

Table.3: Eur-Lex: The Terms Used By Type of Act (Compiled by the author from the Eur-Lex database)

Type of Act → Term ↓	EU Law and Case- law	Legal Acts	Consolidated Text	Provisional Data
Supranational	1458	153	164	147112
Intergovernmental	10252	1170	1099	842
National sovereignty	848	45	8	82

Again, the number of EU laws and legal acts comprising the term “intergovernmental” outpaces the ones with “supranational” content. This data reflect the huge amount of acts and laws operated intergovernmentally in the EU.

4. CONCLUSION

This paper explored the theoretical framework of European integration, neo-functionalism, supranationalism, and intergovernmentalism. Each of them contributed to EU’s integration and successful projects and policies have been put in place. While the EU’s structure has been constructed upon supranational institutions such as the European Commission, the European Court of Justice, and the European Central Bank, both the European Council and the European Parliament can act as the most important actors reflecting intergovernmental and member states’ authority. When we look at the economic level, “core” and “periphery” regions, the difficulty of completing the monetary union, illustrates the existence of different speeds in the EU. Besides, despite supranational functioning in many areas, some delicate issues such as the common foreign and security policy remain an area of intergovernmental collaboration.

The study revealed the rising nationalism across Europe, especially in the last decade and the growing Euroscepticism through both national elections and the 2019 and 2024 European elections. Additionally, Pew Research Center (PRC), Statista, and Eurobarometer surveys are of significant relevance to our research question of whether there is a new form of Europeanism across the EU. These surveys not only reflect the support rates of the EU population toward the EU, but they also reveal an important share of unfavorable opinion even among the EU-supporting countries. This is particularly reflected in the 2019 PRC survey where France, Czech Republic, Greece, Italy, the Netherlands, Spain, Hungary and Germany’s unfavorable opinion toward the EU are roughly between 30 and 47%.

Besides, in light of the latest data (Statista, 2024), countries with the greatest share of Eurosceptic views included Poland, Cyprus, Slovenia, Croatia, Italy, Romania, Austria, Czechia, Belgium, Bulgaria, Greece, and France. Therefore, we consider these countries as countries that fit into the new typology of “Adapted

Europeanism”. Our main hypothesis is that even in pro-European countries, there is a growing concern about certain EU policies. The “Adapted-Europeanism” claims that these countries demand less but “more adapted” policies to their national sensitivities and national preferences.

Moreover, the “policy analysis” research conducted through the analysis of the resolutions and texts voted and adopted in the European Parliament plenary sessions revealed that the term “intergovernmental” was used in 170 documents in the latest parliamentary term (2019-2024) and 115 documents in average in the last 5 Parliamentary terms, from 1999 to 2024, while the term “supranational” was used in 13 documents in the latest Parliamentary term and 13,5 documents in average between 1999 and 2024. This quantitative data illustrates indeed the EP’s and member states’ sensitivities and policy orientations, toward intergovernmentalist system.

Similarly, the policy analysis conducted through EU law and legal texts also provides compatible results. The number of documents including the term intergovernmental exceeds largely (seven times) the number of documents including the term supranational and an increase has been observed in recent years. This data reflects the huge amount of acts and laws operated intergovernmentally in the EU.

Therefore, it is undeniable that the EU’s supranationalism will not eliminate nation-states. EU’s supranational capacity is indeed limited because national sovereignty continues to be among the primary objectives of countries, especially in delicate topics such as common foreign and security policy in the EU. Moreover, the general increase in the far-right votes in Europe in recent years and also in the 2024 European Parliament election also indicate that EU integrationist policies and supranational aspirations will largely stay limited; the EU will mostly stand as an intergovernmental union that tends to collaborate on selected issues. There is no doubt that the populist parties that claim less powerful EU and stronger national authorities would prepare more rigid regulations to limit migration quotas. Many EU countries stand today in this new typology of “Adapted Europeanism”: adapted to their national preferences, to their national aspirations, to their national values, and to their national interests.

BIBLIOGRAPHY

Adams, Ian (1993), *Political Ideology Today* (Manchester: Manchester University Press).

Anderson, Benedict (1983), *Imagined Communities* (London, UK: Verso).

Anderson, Benedict (1991), *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Revised Edition ed. London and New York: Verso).

Billig, Michael (1995), *Banal Nationalism* (London, UK: Sage).

Bora, Salih I. and Lucas Schramm (2024), "Intergovernmentalism in a Supranational Field: France, Germany, and EU Competition Policy Reform", *West European Politics*, 1–29.

Börzel, Tanja (2006), *The Disparity of European Integration: Revisiting Neofunctionalism in Honour of Ernst B. Haas* (London: Routledge).

Bréchon, Pierre (2024), "The French Identify as Europeans – and Yet Are Also Notoriously Eurosceptic", <https://theconversation.com/the-french-identify-as-europeans-and-yet-are-also-notoriously-eurosceptic-228661> (25.08.2024).

Cramer, Clara Sophie and Ulrike Franke (2021), "Ambiguous Alliance: Neutrality, Opt-outs, and European Defence", <https://ecfr.eu/publication/ambiguous-alliance-neutrality-opt-outs-and-european-defence/> (25.08.2024)

Dehove, Mario (2000), "Les Europes de Joschka Fischer", *Le Banquet*, 15 : 169-182.

Deutsch, Karl (1953), *People, Nationalism and Social Communication: An Enquiry into the Foundation of Nationality* (New York: Massachusetts Institute of Technology and Jon Wiley and Sons Inc).

Deutsch, Karl (1969), *Nationalism and Its Alternatives: The Experience of Western Europe* (New York: Harward University, Borzoiboku, A. Knops Inc.).

Eurlex (2024), "European Union Law, Opting Out", <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/glossary/opting-out.html> (29.08.2024).

European Council (2024), "How Maastricht changed Europe", <https://www.consilium.europa.eu/ro/maastricht-treaty/> (30.08.2024).

European Union (2024), "Jean Monnet: the unifying force behind the birth of the European Union", https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/history-eu/eu-pioneers/jean-monnet_en (30.08.2024).

Freden, Michael (1998), "Is Nationalism a Distinct Ideology?", *Political Studies*, 46 (4): 748-765.

Gellner, Ernest (1983), *Nations and Nationalism* (New York, USA: Cornell University Press).

Gellner, Ernest (2008), *Nations and Nationalism (Second Edition)* (New York, USA: Cornell University Press).

Glaser, Charles L. (2010), *Rational Theory of International Politics: The Logic of Competition and Cooperation* (NJ: Princeton University Press).

Goutron, J.C. (1997), *Droit Européen (8th Edition)* (Paris: Mementos Dalloz).

Haas, Ernst B. (1958), *The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces, 1950–1957* (Stanford: Stanford University Press).

Habermas, Jürgen (2003), “Toward a Cosmopolitan Europe”, *Journal of Democracy*, 14 (4): 86-100.

Hernández-Morales, Aitor and Hanne Cokelaere (2024), “5 Things to Know About the EU Election Results”, <https://www.politico.eu/article/eu-election-results-2024-things-to-know/> (30.07.2024).

Hobsbawm, Eric J. (2012), *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality (Second Edition)* (Cambridge, UK: Cambridge University Press).

Hodson, Dermot and U. Puetter (2019), “The European Union in Disequilibrium: New Intergovernmentalism, Postfunctionalism and Integration Theory in the Post-Maastricht Period”, *Journal of European Public Policy*, 26 (8): 1153–1171.

Hoffman, Stanley (1982), “Reflections on the Nation-State in Western Europe Today”, *Journal of Common Market Studies*, 21 (1): 21–38.

Hoffmann, Stanley (1966), “Obstinate or Obsolete? The Fate of The Nation-State and The Case of Western Europe”, *Daedalus*, 95 (3): 862–915.

Hooghe, Liesbet and Gary Marks (2019), “Grand Theories of European Integration in the Twenty-first Century”, *Journal of European Public Policy*, 26 (8): 1113–1133.

House of Commons Library (2019), “European Parliament elections 2019: results and analysis”, <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-8600/> (25.08.2024).

Jaffrelot, Christophe (2003), "For a Theory of Nationalism", Centre d'études et de recherches internationales (CERI-Sciences Po/CNRS), <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2290897> (25.08.2024).

Jones, Robert A. (1996), *The Politics and Economics of the European Union* (Cambridge: Sheffield University Press).

Joshua, Fishman A. (1938), "Nationality- Nationalism and Nation-Nationism", *Language Problems of Developing Nations*, 39-51.

Kahler, Miles and David A. Lake (2006), "Economic Integration and Global Governance: Why So Little Supranationalism?", University of California, San Diego, Paper prepared for the Workshop on Explaining Global Regulation, University College, University of Oxford, 20-21 October 2006.

Keohane, Robert O. and Joseph Nye (1977), *Power and Interdependence: World Politics in Transition* (Boston: Little, Brown).

Keohane, Robert O. (1984), *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy* (Princeton University Press).

Kırilen, Gürhan (2018), "Origin of the Term Barbarian", *Doğu Asya Araştırmaları Dergisi*, 1 (1): 18-29.

Kuhn, Theresa (2019), "Grand Theories of European Integration Revisited: Does Identity Politics Shape the Course of European Integration?", *Journal of European Public Policy*, 26 (8): 1213–1230.

Leruth, Benhamin and Christopher Lord (2015), "Differentiated Integration in the European Union: A Concept, A Process, A System or A Theory?", *Journal of European Public Policy*, 22 (6): 754–763.

Leuffen, Dirk, Berthold Rittberger, Frank Schimmelfennig (2022), *Integration and Differentiation in the European Union: Theory and Policies* (Switzerland: Palgrave Macmillan).

Malang, Thomas and Dominik Schraff (2023), "How Differentiated Integration Shapes the Constraining Dissensus", *Journal of European Public Policy*, 1–29.

Mann, Michael (1993), "Nation-States in Europe and Other Continents: Diversifying, Developing, Not Dying", *Daedalus*, 122 (3): 115–140.

Marx, Karl and Friedrich Engels (1973), *Manifesto of the Communist Party, The Revolutions of 1848* (Harmondsworth: Penguin).

McCarthy, Niall (2016), "The Rise of Nationalism Across Europe", <https://statista.com/chart/4901/the-rise-of-nationalism-across-europe/> (27.08.2024).

McGowan, Lee (2007), "Theorising European Integration: Revisiting Neofunctionalism and Testing Its Suitability for Explaining the Development of EC Competition Policy?", *European Integration Online Papers, EIOP*: 1-17.

Mitrany, David (1966), *A Working Peace System* (Chicago: Quadrangle Books).

Moravcsik, Andrew and Frank Schimmelfennig (2019), “Liberal Intergovernmentalism”, Wiener/Börzel/Risse (Eds.), *European Integration Theory* (Third Edition) (Oxford: Oxford University Press).

Moravcsik, Andrew (1998), *The choice for Europe: Social purpose and state power from Messina to Maastricht*. Ithaca (New York: Cornell University Press).

Moussis, Nicholas (2001), *Access to European Union: Law, Economics, Policies* (European Study Service, 10th Edition).

Niemann, Arne and Ioannou, Demosthenes (2015), “European Economic Integration in Times of Crisis: A Case of Neofunctionalism?”, *Journal of European Public Policy*, 22 (2): 196–218.

Nikolov, Krassen (2024), “Bulgarians Support EU Membership but Express Growing Scepticism Towards EU Policies”, <https://www.euractiv.com/section/politics/news/bulgarians-support-eu-membership-but-express-growing-scepticism-towards-eu-policies/> (25.08.2024).

Nugent, Neil (2003), *Government and Politics of the European Union* (New York: Palgrave Macmillan).

Nugent, Neil (2010), *The Government and Politics of the European Union* (7th edition) (New York: Palgrave Macmillan).

Obydenkova, Anastasia (2011), “Comparative Regionalism: Eurasian Cooperation and European Integration: The Case for Neofunctionalism?”, *Journal of Eurasian Studies*, 2: 87–102.

Olasupo, Olusola, Isaac Olayide Oladeji and E.O.C. Ijeoma (2017), “Nationalism and Nationalist Agitation in Africa: The Nigerian Trajectory”, *Rev Black Polit Econ*, 44: 261–283.

Orwell, George (1945), “Notes on Nationalism”, <https://orwellfoundation.com/the-orwell-foundation/orwell/essays-and-other-works/notes-on-nationalism/> (22.07.2024).

Pew Research Center (2019), “The European Union”, <https://pewresearch.org/global/2019/10/14/the-european-union/> (25.08.2024).

Rieffer, Barbara Ann J. (2003), “Religion and Nationalism Understanding the Consequences of a Complex Relationship”, *Ethnicities*, 3 (2): 215–242.

Risse, Thomas (2005), “Neofunctionalism, European Identity, and the Puzzles of European Integration”, *Journal of European Public Policy*, 12:2: 291-309.

- Rollo, W. M. (1937), "Nationalism and Internationalism in the Ancient World. Greece & Rome", 6 (18): 130–143.
- Rosamond, Ben (2005), "The Uniting of Europe and the Foundation of EU Studies: Revisiting the Neofunctionalism of Ernst B. Haas", *Journal of European Public Policy*, 12 (2): 237-254.
- Rousseau, Jean Jacques (1968), *On the Social Contract* (London: Penguin).
- Rozenkranz, Suzan (2013), "'To Hold the World in Contempt': The British Empire, War, and the Irish and Indian Nationalist Press, 1899-1914" (Florida International University, FIU Electronic Theses and Dissertations, 895).
- Ruszkowski, Janusz (2010), "Supranationalism as a Challenge for the European Union in the Globalized World", *Reality of Politics*, 1: 186-200.
- Sandholtz, Wayne and Alec Stone-Sweet (1998), *European Integration and Supranational Governance* (Oxford: Oxford University Press).
- Schimmelfennig, Frank (2015), "Liberal intergovernmentalism and the euro area crisis. *Journal of European Public Policy*", 22 (2): 177–195.
- Schmidt, Brian C. and Colin Wight (2023), "Rationalism and the 'Rational Actor Assumption' in Realist International Relations Theory", *Journal of International Political Theory*, 19 (2): 158-182.
- Schmitter, Philippe C. (2004), "Neo-Neofunctionalism", Wiener, Antje and Thomas Diez (Eds.), *European Integration Theory* (Oxford: Oxford University Press).
- Smith, Anthony D. (2009), *Ethno-symbolism and Nationalism: A Cultural Approach* (London, UK, Routledge).
- Statista, (2024), "Share of Respondents Agreeing or Disagreeing That Their Country Could Face the Future Better Outside of The European Union in 2023", <https://www.statista.com/statistics/1360467/euroscpticism-europeans-future-leave-eu/> (25.08.2024).
- Sweet, Alec Stone and Wayne Sandholtz (1997), "European Integration and Supranational Governance", *Journal of European Public Policy*, 4 (3): 297–317.
- Szczerbiak, Aleks and Paul Taggart (2024), "Euroscpticism and Anti-establishment Parties in Europe", *Journal of European Integration*: 1-21.
- Tok, Nafiz (2002), "Nationalism, State and Cultural Survival", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 57 (2): 161-183.

Tsebelis, George (2002), *Veto Players: How Political Institutions Work* (US: Princeton University Press).

Tsebelis, George and Geoffrey Garrett (2001), “The Institutional Foundations of Intergovernmentalism and Supranationalism in the European Union”, *International Organization*, 55 (2): 357-390.

Verdun, Amy. C. (2020), “Intergovernmentalism: Old, Liberal, and New”, Laursen, F. (Ed.), *Oxford Research Encyclopedias* (Oxford: Oxford University Press).

Waltz, Kenneth (1979), *Theory of International Politics* (Reading, MA: Addison-Wesley).

Zaharia, Virginia and Veronica Pozneacova (2020), “Intergovernmentalism in the Actual Organization of EU”, *Logos Universality Mentality Education Novelty: Political Sciences and European Studies*, 6 (2): 47-61.

Zhelyazkova, Asya, Eva Thomann, Eva Ruffing and Sebastiaan Princen (2023), “Differentiated Policy Implementation in the European Union”, *West European Politics*, 47 (3): 439–465.

---

alternatif politika

Yayın İlkeleri

I. Genel Kurallar

1.Dergiye gönderilen yazılar başka bir yerde yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere gönderilmemiş olmalıdır. Yazıların uzunluğu 10.000 sözcüğü geçmemelidir. Makaleler için alt sınır 6000 sözcüktür. Yazılar yayımlanmak üzere kabul edildiğinde Alternatif Politika Dergisi bütün yayın haklarına sahip olacaktır.

2.Yazarlar ayrı bir Word dosyasında unvanlarını, görev yaptıkları kurumları, haberleşme adresleri, telefon numaraları, e-posta adresleri ve ORCID ID (<http://orcid.org>) bilgilerini bildirmelidir.

3.Dergiye verilecek yazılar Yayın Kurulu'nca ilk değerlendirilme yapıldıktan sonra en az iki hakeme gönderilecek, hakemlerden gelecek rapor doğrultusunda yazının basılmasına, rapor çerçevesinde düzeltilmesine, yazının geri çevrilmesine ya da üçüncü bir hakeme gönderilmesine karar verilecek ve durum yazara en kısa sürede bildirilecektir. Yayımlanmayan yazılar yazara geri gönderilmeyecektir.

4.Yazardan düzeltme istenmesi durumunda, düzeltmenin en geç 1 ay içerisinde yapılarak Yayın Kurulu'na ulaştırılması gerekmektedir.

5.Alternatif Politika Dergisi'nin yazı dili Türkçe olmakla birlikte İngilizce dilinde de yazılar yayımlanmaktadır. Yazı bu dillerden hangisinde yazılmış olursa olsun ortalama 150 sözcükten oluşan Türkçe ve İngilizce özetler de yazının başına eklenerek gönderilmelidir. Aynı şekilde, hangi dilde yazılmış olursa olsun yazının başlığının Türkçe ve İngilizce olarak yazıya eklenmesi, ayrıca yine Türkçe ve İngilizce olarak 5 anahtar sözcüğün belirtilmesi gerekmektedir.

6.Yazarlardan herhangi bir ücret talep edilmemekte veya yazarlara telif ücreti ödenmemektedir.

7.Yazılar MS Office Word dosyası olarak (.doc ya da .docx halinde) **alternatifpolitika@gmail.com** adresine gönderilmelidir.

8.Yayımlanan çalışmaların bilim ve dil bakımından sorumluluğu yazarlara ait olup bu konuda dergi editörlüğü sorumlu tutulamaz.

II. Yazım Kuralları

1.Yazı, MS Office Word formatında, 1.5 satır aralığında, ana bölümlerinde, özet ve kaynakçada 12 punto; dipnot ve tablo gibi bölümlerinde ise 10 punto harf büyüklüğünde ve Times New Roman karakterinde yazılmalıdır.

2.Sayfa yapısı, tüm kenarlardan 2.5 cm kenar boşluğu olacak şekilde ayarlanmalıdır.

3.Yazının giriş bölümüne numara verilmemelidir. İzleyen bölümler yalnızca kelimelerin ilk harfleri büyük olacak şekilde numaralandırılmalıdır.

III. Referanslar, Dipnot ve Kaynakça

Metinde dipnot uygulaması yalnızca açıklama amacıyla kullanılmalıdır, kaynakça metnin sonuna aşağıda belirtilen kurallara uygun olarak eklenmelidir.

Metin içinde yapılacak referanslar ayraç içinde gösterilecektir. Kaynakça da bu referans sistemine uygun olarak hazırlanacaktır. Aşağıda farklı nitelikteki kaynakların metin içindeki referanslarda ve kaynakçadaki yazılış biçimleri örneklerle gösterilmiştir:

a) Tek yazarlı kitaplar ve makaleler:

Metin içindeki referans (kitap): (Wendt, 2012: 85).

Aynı yazarın, aynı yıl birden fazla eserine referans yapılması durumunda: (Wendt, 2012a: 85); (Wendt, 2012b: 40).

Kaynakçada: Wendt, Alexander (2012), Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi (İstanbul: Küre Yayıncılık) (Çev. Helin Sarı Ertem, Suna Gülfer Ihlamur Öner).

Metin içindeki referans (makale): (Waterbury, 1991: 15).

Kaynakçada: Waterbury, John (1991), “Twilight of State Bourgeoisie”, International Journal of Middle Eastern Studies, 23 (1): 1-17.

b) İki yazarlı kitaplar ve makaleler:

Metin içindeki referans (kitap): (Balibar ve Wallerstein, 2000: 67).

Kaynakçada: Balibar, Etienne ve Immanuel Wallerstein (2000), Irk Ulus Sınıfı (İstanbul: Metis Yayınları) (Çev. Nazlı Ökten).

Metin içindeki referans (makale): (Sina ve Soyer, 1998: 108).

Kaynakçada: Sina, Zeynep ve Serap Soyer (1998), “Sosyolojik Açıdan Kooperatifçilik Teorisinin Niteliğine İlişkin Düşünceler”, Amme İdaresi Dergisi, 31 (3): 103-117.

c) İkiyden çok yazarlı kitaplar ve makaleler:

Metin içindeki referans (kitap): (Gönlübol vd., 1996: 45).

Kaynakçada: Gönlübol, Mehmet, Haluk Ülman, Ahmet Şükrü Esmer, Cem Sar, Duygu Sezer, Oral Sander ve Ömer Kürkçüoğlu (1996), Olaylarla Türk Dış Politikası, 1919-1995 (Ankara: Siyasal Kitabevi).

İkiyden çok yazarlı makaleler de yukarıdaki örneğe göre kaynakçada yer alacak ve referanslar da bu örneğe göre yapılacaktır.

d) Derleme yayınlar içinde yer alan makaleler:

Metin içindeki referans: (Riddell, 1994: 53).

Kaynakçada: Riddell, Peter (1994), “Major and Parliament” , Kavanagh, Dennis ve Anthony Seldon (Der.), The Major Effect (London: Macmillan): 46-63.

Metin içindeki referans: (Geray, 1992: 236).

Kaynakçada: Geray, Cevat (1992), “Çevre İçin Eğitim”, Keleş, Ruşen (Der.), İnsan Çevre Toplum (Ankara: İmge): 223-240.

e) Kurum yayınları:

Metin içindeki referans: (DPT, 1989: 145).

Kaynakçada: DPT (1989), Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1990-1994 (Ankara).

f) İnternet kaynakları:

Metin içindeki yollamada: (Çubukçu, 2009).

Kaynakçada: Çubukçu, Mete (2009), “Bu Kimin Zaferi?”, <http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/473346.asp> (15.06.2010).

Metin içindeki yollamada: (Dışişleri Bakanlığı, 2010).

Kaynakçada: Dışişleri Bakanlığı (2010), <http://www.mfa.gov.tr/default.tr.mfa> (16.06.2010).

g) Bunların dışında adı uzun çeşitli resmi yayınlara ya da mevzuata metin içinde yapılacak yollamalarda kısaltmalar kullanılmalıdır. Örneğin Devlet Memurları Kanunu için DMK, Ateşli Silahlar ve Bıçaklar Hakkında Kanun için ASBHK gibi.

h) Dipnotlar, referans verme dışındaki açıklamalar için kullanılmalıdır.

---

alternatif politika

Alternatif Politika

İletişim İçin

Adres: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Uluslararası İlişkiler Bölümü, Merkez/BOLU

Tel: 0374 254 1000-1423

Web: <https://alternatifpolitika.com>

Dergipark: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ap>

E-posta: alternatifpolitika@gmail.com

E-ISSN: 1309-0593